

Daniel Șerban

Construcția vernaculară a peisajului

O istorie recentă a marginilor urbane

UTPRESS
Cluj-Napoca, 2021
ISBN 978-606-737-525-1

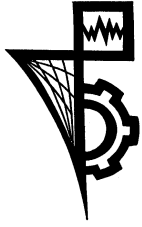
Daniel Șerban

CONSTRUCȚIA VERNACULARĂ
A PEISAJULUI

O istorie recentă a marginilor urbane

U.T.PRESS
CLUJ-NAPOCA, 2021
ISBN 978-606-737-525-1

Editura U.T.PRESS
Str. Observatorului nr. 34
400775 Cluj-Napoca
Tel.:0264-401999
e-mail: utpress@biblio.utcluj.ro
<http://biblioteca.utcluj.ro/editura>

Director: Ing. Călin D. Câmpean

Referenți științifici: Prof. dr. arh. Dana Vais
Conf. dr. Rudolf Poledna

Copyright © 2021 Editura U.T.PRESS Reproducerea integrală sau parțială a textului sau ilustrațiilor din această carte este posibilă numai cu acordul prealabil scris al editurii U.T.PRESS.

Imagine copertă: Câmpenești, Cluj, 2008, autor fotografie Kolumbán Zoltán

ISBN 978-606-737-525-1

Bun de tipar: 28.07.2021

Cuprins

Peisaj și văz	1
Peisaj / peisaj comun.....	1
Repere în studiul de peisaj.....	4
O cartare a peisajului comun prin discursuri.....	6
Capitolul 1. Evoluții post-socialiste.....	12
Evoluții și trăsături.....	13
Administrația.....	16
Suburbanizarea.....	22
Segregarea spațială.....	29
Locuirea îngrădită.....	32
Capitolul 2. Gustul publicului și retorica profesională.....	35
Evaluarea peisajelor de către public.....	36
Natura ca drept al celor virtuoși.....	39
Preferințe pentru moduri de locuire.....	41
Preferințe de locuire în Europa Centrală și de Est.....	42
Opțiuni de locuire în România.....	46
Slăbirea modelului suburban.....	48
Diferențe.....	49
Discursul specialiștilor.....	51
Capitolul 3. Individualitate și cetățenie.....	56
Investiția ca formă de responsabilitate	57
Obiect cultural, consum și cetățenie	61
Referința individualității.....	66
Trăsături liberale în societatea tradițională din România.....	69

Capitolul 4. Informalitate și vernacular	72
Vernacularul contemporan.....	80
Vernacularul și cultura construitului.....	84
Informalitatea ca parte a culturii construitului.....	90
Informalitate pozitivă.....	93
Pledoaria pentru informalitate.....	96
Capitolul 5. Transformarea peisajelor și specificul local	102
Influența rețelelor.....	105
Banalizare, balcanizare, metropolizare	108
Consumul de imagine.....	112
Rezerva.....	114
Transformări structurale în peisajul românesc.....	116
Identitate, tradiție, familiaritate în peisajul comun.....	120
Capitolul 6. Modelul dispersiei urbane și peisajul tradițional	126
Terminologie.....	126
Dispersia urbană în Europa.....	129
Cauzele dispersiei urbane.....	130
Neajunsurile modelului dispers.....	133
Oportunitățile modelului dispers.....	134
Un model cu tradiție.....	136
Considerații finale	141
Bibliografie	151

Peisaj și văz

Peisaj / peisaj comun

În mediul antropizat, ceea ce vedem și numim peisaj sunt multe bucăți de teren reunite, cu proprietari diferiți, care rareori pot fi reuniți și ei de un interes comun. Pământul este proprietate privată și cu greu se acceptă că altcineva poate hotărî cum trebuie el utilizat; peisajul, însă, este un bun comun a cărui valorizare colectivă este cât se poate de directă: proprietarul și vecinul de alături, trecătorul obișnuit și vizitatorul de ocazie își împart utilizarea lui cotidiană¹ și mulți alții mizează pe el ca resursă de sănătate a spațiului lor existențial.

Depășind limitele de proprietate și aspectele fizico-funcționale ale teritoriului pe care-l înfățișează², peisajul este (un concept) mult mai vast și mult mai greu de administrat³. Sensurile lui se încurcă adesea în limbajele specializate ale mulțimii disciplinare care privește către el⁴. Într-o sinteză a înțelesurilor termenului⁵, Ioana Tudora, peisagist și teoretician, găsește o primă dublare a sensului în definițiile de dicționar: peisajul este mai întâi spațiu real, în general localizat în natură, și apoi imagine sau reprezentare a celui dintâi. El este deci obiectul și apoi subiectul reprezentării obiectului, dar și reprezentarea în sine. Această întindere de pământ, departe de a fi descrisă de o simplă priveliște deslușită fără echivoc, cuprinde în cadru un întreg fundal informațional care-i mijlocește interpretarea, crede Donald W. Meinig⁶. În acest sens, el propune zece posibile feluri de a înțelege peisajul, care, departe de a epuiza varietatea de interpretări posibile, încearcă să comunice reflexiv, spune el.

Meinig vede peisajul, așadar, mai întâi ca natură - acel cadru grandios, unitar și pur, în care orice intervenție umană, deși insignifiantă în raport cu amploarea lui, produce o spoliere și o prejudiciere a perfecțiunii lui inițiale. Mai apoi peisajul este văzut ca habitat,

¹ Antrop, M., *The concept of traditional landscapes as a base for landscape evaluation and planning. The example of Flanders Region*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 38, 1-2/1997, p. 110 (Antrop, 1997)

² Tudora, I., *Peisajul / peisajul urban – scurtă incursiune sau o încercare de definiție*, în *ACUM 1*, 2010, Editura Universitară "Ion Mincu", București, p. 118 (Tudora, 2010a)

³ Antrop, (1997), p.110

⁴ Meinig, D.W., *The Beholding Eye*, în Meinig, D.W., Ed., *The Interpretation of Ordinary Landscape. Geographical Essays*, 1979, Oxford University Press, New York, p. 33 (Meinig, 1979a)

⁵ Tudora, (2010a), p. 90

⁶ Meinig, (1979a), p. 33

unde natura este domesticită pentru a găzdui omul și nevoile lui. Aici nu mai este vorba de o opoziție, ci de o conlucrare a omului și naturii, în care omul adesea greșește, dar învață, iar natura vindecă și se autovindecă. Un pas mai departe se află peisajul ca artefact, în care natura este departe de a mai fi o stare pură, pentru că tot ce ar putea părea natural, sol, vegetație, ape și chiar clima sunt prelucrate de om și rezultate din activitatea lui. O astfel de viziune pune omul în centrul lucrurilor și îl face creatorul lor, cel capabil să intervină în oricare din componentele naturii și să le modifice. Astfel, suntem conduși spre următoarea perspectivă, cea de peisaj ca sistem sau ca sistem de sisteme, în care totul este parte a ceva, este prins într-o încrângătură de relații și căreia, desigur, nici omul nu-i scăpa. O disecare a lui va identifica în orice situație o posibilă problemă, iar asta este următoarea posibilă perspectivă asupra peisajului: problema care trebuie corectată. Cineva care vede astfel peisajul va insista pe urmele degradării elementelor de sit (o pantă erodată, o apă poluată, o pădure tăiată, o zonă construită decăzută sau din contră, una care invadează un nou teritoriu) și pe nevoia de îmbunătățire a peisajului. Tot pe îmbunătățirea peisajului mizează și cei care văd în el o resursă. Așadar orice element are o anumită valoare convertibilă monetar sau cel puțin poate influența valoarea lucrurilor din jurul său. O astfel de optică lucrativă vede teritoriul mai întâi ca resursă de capital și ca investiție. Un pas mai încolo, peisajul poate fi văzut ca formulare ideologică, ca transpunere în formă fizică a unor valori. În acest fel cineva poate privi peisajul ca expresie a unor valori sociale capitaliste sau ca expresie a individualismului, a libertății sau competiției, a progresului etc. A vedea peisajul ca ideologie înseamnă a te gândi la felul în care s-a format, iar alt fel de a face asta, mai detaliat și concret, este de a-l privi ca istorie: orice spațiu este un cumul de acțiuni și relații ale omului și naturii, un cumul de straturi, prezente sau mai puțin prezente, pentru că ceea ce se vede pur și simplu este mai puțin decât ceea ce se oferă unui privitor informat și disponibil să înțeleagă. Pentru acesta din urmă peisajul este o acumulare enormă de informație, o sumă enormă de consecințe. Complementara viziunii istorice este cea a peisajului ca loc: orice loc este unul specific, în bogăția de posibile configurații de pe întinsul pământului, în care orice element are o oarecare însemnătate pentru formarea aceluși loc și orice loc, nu doar cele mai exotice, are potențialul de a fi interesant. O astfel de abordare face, în fine, trecerea către următoarea viziune, cea estetică. Aceasta din urmă subordonează orice interes pentru identitatea sau funcțiunea unor elemente unei calități artistice și implică, din nou, existența în peisaj a unor trăsături, ascunse sau nu, dar care trebuie descifrate și care se apropie de esență, de valori fundamentale, de frumusețe sau de adevăr⁷.

Prezența unor elemente conținătoare de înțeles în interiorul unui mediu stă și la baza următoarei definiții a peisajului: “o formă de comunicare sau limbaj, în care clădirile, locurile și obiectele sunt semne sau cuvinte” (trad. n.)⁸. În această ipostază el devine o prezentare a interacțiunii unei societăți⁹ sau culturi cu locul în care există, mai mult decât

⁷ ibid., pp. 33- 47

⁸ Czepczynski, M., *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representations of Powers and Needs*, 2008, Ashgate, Burlington, Vermont, p. 44

⁹ ibid., p. 2

a locului în sine, sau altfel spus devine peisaj cultural. După Paul Groth, peisajul poate fi văzut ca interacțiune între oameni și natură sau un loc și orice astfel de interacțiune sau transformare, oricât de banală, poate fi considerată peisaj cultural¹⁰. Presupunând existența transformării, orice peisaj poate fi, așadar, cultural¹¹. Pentru Amos Rapoport, pe de altă parte, peisajul însăși este rezultatul acestei interacțiuni. Casele, așezările sau peisajul sunt produse ale aceluiași sistem cultural și aceleiași viziuni a lumii, spune el¹². Într-o poziție ușor diferită se află John Brinkerhoff Jackson, pentru care peisajul este „o *compoziție de spații create sau modificate de om pentru a servi drept infrastructură sau fundal pentru existența noastră colectivă*” (trad.n.)¹³. Dacă anterior peisajul era în sine peisaj cultural, și apoi produs al său, aici el devine cadru al culturii și formă fizică a sa, sau altfel spus peisajul conține peisaj cultural. Alți autori neagă însă o astfel de opțiune și propun o restrângere a sensurilor termenului. Observând confuzia semantică prea mare, Kázmér Kovács¹⁴ optează pentru reînțoarcerea la o accepțiune senzorial-vizuală și la o construcție mentală în care obiectul privit nu este peisaj în sine ci devine astfel ca urmare a privirii și a valorizării estetice. Ceea ce privim este un mediu natural, industrial, niște culturi agricole, niște zone construite, niște formațiuni geologice etc. Așadar accepțiunea de teritoriu, definit de date naturale și interacțiuni ale utilizatorilor săi, trebuie eliminată, consideră el. Diferențierea mediului fizic privit de peisajul-construcție mentală sau vizuală poate pune în evidență dubla postură a noastră vizavi de peisaj, spune el: suntem membri ai unei societăți post-industriale care locuiesc încă un mediu natural, amenajat, dar pe care l-au abandonat mental. O diferențiere este binevenită pe o pe un teren semantic adeseori nesigur: Tudora observă însă pluralitatea de perspective ireconciliabile și propune o triplă semantică, ca răspuns al unor niveluri diferite ale construcției termenului. O primă ipostază este cea a spațiului în sine, oferit privirii și valorizării, altfel spus teritoriul; o a doua este construirea mentală: modelul sau modelele simultane ale diverselor grupuri, care nu coincid niciodată, ci se suprapun și evoluează, făcând ca peisajul ideal să nu fie niciodată același - ne uităm la un produs al culturii; și în fine, construcția ideologică, respectiv intrarea în conștiința colectivă a modelelor și aplicarea lor ca grile de lectură asupra teritoriilor privite, așadar însăși valorizarea lor (estetică)¹⁵.

Percepția prevalentă este însă aceea a peisajului ca mediu (cadru și produs, simultan) transformat prin intermediul culturilor, sistemelor de valori, economiilor sau societăților, în care valori ideologice succesive și-au lăsat urmele în mod vizibil¹⁶, așa cum a făcut-o pe

¹⁰ Groth, P., *Framework for Cultural Landscape Study*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven, p.1 (Groth, 1997)

¹¹ Terkenli, S.T., *Towards a theory of the landscape: the Aegean landscape as a cultural image*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 57, 3-4/2001, p.199

¹² Rapoport, A., *House Form and Culture*, 1969, Prentice - Hall, Englewood Cliffs, New Jersey , p. 73

¹³ Tudora, (2010a), p. 120, apud. Jackson, J., B., *Discovering the vernacular landscape* , 1984, Yale University Press, New Heaven, traducerea autorului

¹⁴ Kovács, K., *Chestiunea peisajului*, în *ACUM 1*, 2010, Editura Universitară "Ion Mincu", București, p. 139 (Kovács, K., 2010)

¹⁵ Tudora, (2010a), pp. 123/124

¹⁶ Czepczynski, oc. cit. p.59

de altă parte și construcția vernaculară, adaptând spațiul la nevoi individuale¹⁷. Participația este deopotrivă programatică și spontană, prezentă și vizibilă, condiționată de coerența proiectului politic, sau mai exact de lipsa lui^{18,19}. O astfel de definiție adoptă și Consiliul European prin Convenția Europeană a Peisajului (Florența, 2000): "*Peisajul este un teritoriu, așa cum este el perceput de oameni, al cărui caracter este rezultatul acțiunii și interacțiunii factorilor naturali și/sau umani*"²⁰. Noutatea este acceptiunea de cadru al vieții cotidiene și cea de peisaj comun, urban, periurban sau rural - indiferent, fără calități excepționale și chiar degradat, care este însă specific unor habitate și este relevant în condiționarea calității spațiului trăit al indivizilor. În același timp el are un rol important în marcarea unor specifice la nivel teritorial în cadrul unei Europe unite dar diverse. O astfel de de viziune integratoare, democratizantă, produce nu doar o lărgire a sensului și a sferei peisajului, dar în mod aparent paradoxal instrumentarea pe care o pregătește are un efect de patrimonizare: ceea ce până atunci ar fi fost descris folosind termenul de mediu ambiant devine acum peisaj, iar acest aspect subliniază importanța lui vizuală și nu doar pe cea funcțională, economică și ecologică, ceea ce constituie o importantă schimbare de perspectivă. Acum toate aceste medii-peisaje sunt văzute ca „*parte a moștenirii și patrimoniului european, care merită a fi protejate și administrate*"²¹. Ceea ce însă nu specifică Convenția Europeană în ce le privește este cum ar trebui, mai departe, procedat²².

Repere în studiul de peisaj

Istoria culturii propune peisajul ca unul dintre primele și cele mai evidente concepte când este vorba de a percepe și descrie schimbarea diferitelor medii înconjurătoare, artificiale sau nu. La nivelul peisajului, schimbările de utilizare a terenurilor, naturalețea, cultura, caracterul sunt recognoscibile și relevante pentru om, tocmai prin felul în care ele reflectă activități umane: "*Un peisaj este practic o fotografie a ceea ce se întâmplă acum, care relevă, pe scurt, cine suntem*" (trad. n.)²³. În contextul în care peisajul urban este azi în curs de regenerare, ca efect al unor procese ca cel de dispersie urbană, procese care obscurizează limitele consacrate ale entităților teritoriului și chestionează esența urbană, o

¹⁷ Tudora, (2010a), p.120

¹⁸ ibid., p.122

¹⁹ Va trebui, însă, observat că în sfera lărgită a noțiunii de peisaj, asimilarea unor întregi noi categorii ale producției culturii construite în domeniul vernacular (vezi capitolul 4) nu este, cu toate acestea, de natură să producă o identificare a peisajului vernacular cu cel comun. Prezența proiectului politic, fie ea cât de restrânsă, împiedică acest lucru. Mediul cotidian nu devine întru totul construcție vernaculară, așa cum sugerează Andrei Șerbescu (2011).

²⁰ *Convenția Europeană a Peisajului*, Florența, 2000, Art. 1

²¹ ibid.

²² Antrop, M., *Why landscapes of the past are important for the future*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 70, 1-2/ 2005 (Antrop, 2005)

²³ *Urban sprawl in Europe. The ignored challenge*, raport al Agenției Europene a Mediului, 10/2006, European Commission Joint Research Centre

înțelegere a peisajelor de către un public specializat este văzută ca imperios necesară, pentru ca pe mai departe publicul larg să înțeleagă transformările dinăuntru comunităților și teritoriilor în care locuiește²⁴.

În mod tradițional, peisajul este rar întâlnit în studiile urbane, fiind mai degrabă prezentat ca un concept care se referă la mediul extraurban și a cărei formă fizică este supusă unor transformări anterioare sau viitoare. Înglobarea deopotrivă a urbanului și a extraurbanului în sfera peisajului a reprezentat o schimbare de optică, marcată însă pentru mult timp de caracterul relațional al celor doi antipozi - urban vs. rural²⁵. Astăzi studiile de peisaj cultural plasează înăuntru sferei sale contextele rurale, urbane sau pe cele de tranziție, spații de producție, de consum sau loisir și așa mai departe. Toate aceste spații, fie că vorbim de oraș, suburbie, șosea, sat, câmp sau chiar sălbăticie sunt peisaje culturale, toate fiind atinse de administrarea și activitatea umană²⁶. Așadar orice peisaj, inclusiv cele mai comune sunt importante și demne de a fi studiate. Acesta este unul dintre principiile de bază în studiile pe peisaj cultural, formulat pentru prima dată în primul număr al revistei *Landscape* în 1951, sub semnătură lui J.B. Jackson. Pentru el "nu există peisaje, ferme sau orașe neinteresante" (trad. n.)²⁷. Anii '60 și '70 reprezintă perioada de maximă apetență pentru abordarea umanistă, abordare a geografiei culturale marcată de prezența constantă a unor preocupări de studiu ce vizează mediul de viață, cadrul și circumstanțele omului obișnuit și mai ales real și nu văzut ca punct într-un sistem abstractizat. Anii '80 vor aduce o schimbare de direcție în studiul geografiei umane. Noua direcție va urmări o așezare în noi cadre teoretice, corelate anumitor politici, a omului obișnuit și peisajului sau, deveniți acum elemente ale schimbării sociale și economice petrecute la diverse scări și din ce în ce mai mult la scară globală. Abordarea cantitativă își face simțită prezența în studiile sociologice și cele geografice deopotrivă, iar omul comun și peisajul său devin tot mai mult exprimați ca indici (de gen, de clasă, de categorie de venit, de conflict etc.). În contextul unei complexități de această natură, abordarea culturală va avea mai puțin de oferit²⁸.

În cele din urmă, după deceniul nouă geografia culturală se va redefini disciplinar pentru a include într-o abordare proprie aspecte legate de clasă, etnie și gen. Abordările uzuale în studiul mediului construit sau peisajului aleg de obicei fie un punct de vedere cultural, în care opiniile despre lume, modurile de viață, valorile și credințele au prioritate, fie un altul materialist, politico-economic, care pune accentul pe explicarea raporturilor între modurile de producție și formele urbane sau spațiale generate de acestea și cele între spațiu și sistemele economice, de organizare socială sau cele politice, de control. Ceea ce

²⁴ Groth, (1997), pp. 3/4

²⁵ Palang, H., Peil, T., *Mapping future through the study of the past and present: Estonian suburbia*, în *Futures*, vol. 42, 7/2010, p. 701

²⁶ Groth, (1997), p. 5

²⁷ *ibid.*, p.3

²⁸ Holdsworth, D.W., *Landscape and Archives as Texts*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven, p. 50

însă a fost omis de multe ori este tocmai filiația celor două și anume faptul că există anumite atribute culturale specifice anumitor moduri de producție, sisteme economice, de organizare socială sau politică. Recunoașterea, în cele din urmă, a acestei corelări a adus din nou în interesul academic abordarea culturală a peisajului, rămasă mult timp în urma celei materialiste²⁹.

O cartare a peisajului comun discursuri

În domeniul peisajului cultural, informația de natură vizuală și spațială este o sursă primă, chiar dacă nu toate interpretările se bazează pe astfel de informație³⁰. Văzul ca instrument în studiul de peisaj, deși meritoriu și surprinzător de intuitiv adesea, nu poate fi considerat însă cel mai de încredere mod de investigare, câtă vreme mult din ceea ce conține peisajul de azi nu se dezvăluie neapărat ochiului. În privința mediului construit, de exemplu, vizualul segregat de ceea ce nu se vede și anume ceea ce este gândit, construit, cumpărat, vândut, schimbat, rămas în memorie sau uitat, ascunde înțeleșurile sociale, economice sau politice în sensul cel mai larg ale obiectelor. Aceasta permite, în schimb, construcția unei analize formaliste care nu poate fi decât denaturată, câtă vreme ceea ce vede fiecare și unde mai exact privește, depinde de contextul disciplinar în care fiecare se plasează³¹. Evoluția cunoașterii și a societății în civilizația occidentală, cel puțin de la Renaștere încoace, a determinat tocmai această predispoziție culturală a Vestului de percepe lumea văzând-o³², iar întâietatea văzului a făcut ca mediul perceput vizual să coincidă cu cel în care te afli³³, în așa măsură încât nu este de imaginat un peisaj în care localizarea vizuală să nu dea principala coordonată. Doar că lizibilitatea vizuală ca instrument esențial devine, inevitabil, valoare estetică și criteriu de evaluare a peisajului, producând atribute aplicate mediilor, ca de exemplu ordine ușor lizibilă, unitate, varietate și vivacitate, spune Catherine Howett³⁴. Evaluarea estetică oferită de vază este, așadar, o scăpare periculoasă, spune ea, ce poate interveni într-un demers de analiză științifică, anulând-i obiectivitatea³⁵. Peisajul scapă, iată, din vederea domeniului ce-și revendica întâietatea asupra lui.

Howett consideră că această derivă a vizualului în estetizare este o consecință a culturii și nu a naturii³⁶. Drept exemplu, una din criticile mediilor de viață ale societăților socialiste

²⁹ King, A., *The Politics of Vision*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven, p. 138

³⁰ Groth, (1997), p. 15

³¹ Holdsworth, op. cit., p. 55

³² Howett, C., *Where the One-Eyed Man Is King*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven, p. 95

³³ Miller, H., J., Ed., *Societies and Cities in the Age of Instant Access*, 2007, Springer, Berlin / Heidelberg, pp. 35/36

³⁴ Howett, op. cit., p. 94

³⁵ *ibid.*, p. 86

³⁶ *ibid.*, p. 46

era lipsa de culoare, de variație și plictiseala vizuală pe care o produceau, dar ea se făcea din prisma celor capitaliste, mult mai bogate în elemente vizuale. Într-o lume globalizată, vizualul a devenit fenomenul estetic central în cultură³⁷, iar obsesia diferenței vizuale în subculturi, în marketing și consum a supraeducat și suprastimulat ochiul în defavoarea minții și spiritului, care au sărăcit, crede Anthony King³⁸. Arhitectura și domeniul spațial nu fac excepție: în general, percepția mediului urban se discută în continuare în termeni aproape exclusiv vizuali - elementele aduse în discuție fiind culoarea, textura, ritmuri și motive, uneori suprafețe, dar abordate tot vizual. În schimb activitatea (activitățile) și alte aspecte de mediu sunt de obicei mai puțin semnalate³⁹, deși calitățile - cele politice sau sociale ale mediului natural și ale celui construit - sunt cel puțin la fel de importante⁴⁰. Pentru arhitecți, artiști și peisagiști deopotrivă ceea ce produce privilegierea văzului este o formă de dezeducare, spune King, făcându-i să creadă că ceea ce fac ei este oarecum separat de domeniul politic, economic și social⁴¹. Și chiar și atunci când sunt conștienți de o structurare mai profundă a realității, formația lor puristă prin educație îi determină să aprecieze mai ușor ordinea la suprafața lucrurilor, consideră Howard Davis, după care această perspectivă îi împinge să acționeze în sensul ordonării mediului, ca o modalitate de a îmbunătăți inclusiv calitatea proceselor care au loc în el⁴². În mod paradoxal, în pofida exaltării rolului vizualului în societatea post-industrială și de consum actuală, dacă în trecut analiza unor țesuturi construite bazată tocmai pe informație vizuală putea oferi concluzii mai obiective asupra, de exemplu, statutului social sau etniei sau nivelului material al ocupanților, astăzi asocierea pe aceste baze între un tip de locuință și locuitori este mult mai puțin relevantă⁴³. Mai mult, crede Howett, toată această educație vizual-estetizantă ne împiedică să descoperim altfel de spații sau peisaje decât cele despre care am învățat în timp să credem că sunt valoroase. Mai exact, orice spațiu experimentat este mai întâi comparat cu setul nostru de etaloane estetice și spațiale⁴⁴, transpuse adesea în imagini sau scheme, care influențează atitudinile față de aceste spații, chiar și atunci când suntem conștienți de artificialitatea lor, este de părere Amos Rapoport⁴⁵.

O altă critică a supremației vizualului, scenograficului sau pictorialului este cea pe care o

³⁷ Vais, D., *Global și local în arhitectura contemporană*, 2011, U.T. Press, Cluj-Napoca, pp. 40/41 (Vais, 2011)

³⁸ King, op. cit., p. 136

³⁹ Rapoport, A., *Human Aspects of Urban Form. Towards a Man - Environment Approach to Urban Form and Design*, 1977, Pergamon Press,, p. 191 (Rapoport, 1977)

⁴⁰ Hayden, D., *Urban Landscape History: The sense of Place and the Politics of Space*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven, p. 114

⁴¹ King, op. cit., p. 137

⁴² Davis, H., *Architectural Education and Vernacular Building*, în Vellinga, M., Asquith, L., *Vernacular Architecture in the Twenty - First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York, p. 239 (Davis, 2006)

⁴³ Holdsworth, op. cit., p. 46

⁴⁴ Howett, op. cit., pp. 97/98

⁴⁵ Rapoport, (1977), p. 29

face Kenneth Frampton, opunând experienței locuirii - ca o expresie a faptului în sine de a fi, de a te alfa - lipsa de loc (*placelessness*) a formelor de locuire și a așezărilor moderne⁴⁶. Parcurgerea și folosirea unui spațiu construit pot fi exprimate numai de experiența în sine, plenară și kinestezică, nu poate fi reprodusă de nici un alt tip de informație, de evocare și simulacru⁴⁷. Critica este din nou îndreptată împotriva tradiției culturale excesiv vizuale. Pe de altă parte, mai țintit, ea încearcă o provocare a arhitecturii de a-și formula strategii care să materializeze experiența multiplă și naturală a spațiului, lăsând deoparte privilegierea disproporționată a vizualului, atât de prezentă în tradiția arhitecturală produsă de avangarda modernă⁴⁸. Doar experiența fizică a unui spațiu poate releva senzații pe care analiza pur vizuală și de fapt orice alte mijloace analitice, sunt departe de a le furniza⁴⁹. Este recunoscută, așadar, necesitatea unei sume de elemente senzoriale, dintre care unele pot fi privite ca disonante, pentru a alcătui experiența memorabilă a spațiului. Alții sunt însă de părere că în cercetarea senzorială în urbanism există riscul unei presupunerii că se poate obține un echilibru al acestor percepții⁵⁰.

Dacă imaginea este înșelătoare și superficială, experiența este și ea efemeră și subiectivă. Textul, în schimb, este un purtător de informație capabil și solid, dar el a pierdut întrucâtva dominația în favoarea imaginii în reprezentarea realității și în preocupările sociale și intelectuale, consideră Denis Cosgrove⁵¹. Desigur, satisfacția vizuală ocupă mare parte din experiența unui peisaj, deși poate nu chiar atât de mare pe cât presupun cei ce-l proiectează. De fapt, întrebarea cât anume din experiența peisajului este una vizuală este una dintre cele mai importante⁵². Ca un fel de răspuns, lucrarea de față își propune o introspecție textuală a peisajului comun în România post-socialistă, ca mediu (așadar cadru și produs) reprezentativ al proceselor de fragmentare urbană și de descentralizare a planificării și dezvoltării teritoriale, dar și ca element de uniformizare a mediilor urbane/periurbane/rurale. Este urmărit specificul peisajului comun, dacă el există, în cadrul mai larg, continental și transcontinental, în raport cu transformarea generalizată a teritoriilor locuite, ca urmare a evoluțiilor sociale, informaționale și economice la nivel global, dar este observat de asemenea rolul său nivelator în cadrul unor peisaje culturale regionale din spațiul est-european și chiar din interiorul României.

⁴⁶ Iată o primă posibilă ancoră a suburbiei autohtone în discursul construirii și locuirii, dar iată și o evidentă conflictualitate în interiorul acestui enunț și în prezumția lipsei de loc a "așezărilor moderne".

⁴⁷ Un alt punct nevalgic este ideea de simulacru în locuirea și arhitectura contemporană, și nu doar cea rezidențială

⁴⁸ Howett, op. cit. p. 97

⁴⁹ Hayden, op. cit. p. 126

⁵⁰ Rogerson, R., Rice, G., *Making Sense of Places*, în *Architectural Theories Review*, vol. 14, 2/2009

⁵¹ Cosgrove, D., *Spectacle and Society: Landscapes as Theater in Premodern and Postmodern Cities*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven, p. 100

⁵² Riley, B., R., *The Visible, the Visual and the Vicarious: Questions about Vision, Landscape and Experience*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven, p. 204

Eliminând imaginea, textul rămâne singurul instrument disponibil și singurul posibil în introspecția istoriei sociale și a sistemului administrativ, ca și în definirea, specularea sau contestarea geografiei culturale și morale. Nu în ultimul rând, textul este reflexia, voluntară sau nu, a imaginii mentale a peisajului și a atitudinilor față de peisaj. Lucrarea se bazează deopotrivă pe reflectarea subiectului în textul științific, textul critic și eseu, al căror subiect este uneori experiența autohtonă și alteori cea a altor teritorii, cautând tot timpul să stabilească o formă de corespondență și de dialog. De interes este în acest sens urmărirea unor poziții critice care, aflate în ofensivă față de modelul generic suburban, propun ca alternativă modele ale căror trăsături se regăsesc în țesăturile de creștere urbană dispersă din România. La rândul lor acestea aspiră sau ar fi bine, spun alți comentatori, să devină măcar suburbie. Metoda de studiu presupune intertextualitate și confruntarea unor discursuri descriptive și analitice aflate în opoziție sau în completare. La scară mai mare, structura aceasta fracționată se regăsește în alcătuirea corpului lucrării, organizată în capitole și subcapitole independente tematic, a căror succesiune face de fiecare dată o punere sau o repunere în context a subiectului lucrării, locuirea individuală și peisajul comun în care ea are loc, într-un parcurs organizat dinspre individ, prin procese, către teritoriu, pornind în fapt de la contextul prim, politic și economic, al unei anumite evoluții socio-spațiale. În condițiile unei schimbări semnificative de paradigmă a gestiunii teritoriului și a locuirii în perioada post-socialistă a istoriei României și cu precădere după anii 2000, peisajul comun a fost și este încă este una dintre instanțele cele mai modificate, adesea indirect și în orice caz în mod necoordonat. În relație cu acest tip de peisaj, lucrarea se concentrează pe locuire, ca unul din principalii factori modificanți ai lui și totodată una dintre activitățile umane elementare, cu evoluțiile și constanțele ei. Lucrarea este așadar o documentare a acestei operații în curs asupra unui tip de peisaj comun, reproductibil într-o multitudine de instanțe concrete, familiare, deși niciodată identice și a felului în care ea este reflectată în diversele modele adoptate de public, fie el general sau de specialitate. Într-un moment în care o asumare ideologică – operativă a peisajului devine evident necesară, lucrarea caută prin urmare să stabilească posibile baze ale unei instrumentalizări a lucrului cu peisajul.

Primul capitol pune în contextul mai larg al transformărilor sistemice din statele europene post-socialiste evoluțiile modelelor de dezvoltare spațială, schimbările sociale și schimbările raportului și principiului de forțe implicate în procesul de planificare și dezvoltare a orașelor din România.

Capitolul doi face o trecere în revistă a percepției și preferințelor publicului vizavi de moduri de locuire și relevă preferința constantă, dacă nu chiar în creștere la nivel global și regional, pentru locuirea de mică densitate, în contact cu cadrul natural, apreciat în același timp ca valoare estetică cât și, tot mai mult, ca bun pozițional sau consumabil. Materializarea acestei preferințe produce îngrijorare în rândul specialiștilor din planificare și a arhitecților, a căror poziție, critică față de efectele ei și evident, diferită de cea a publicului, reușește din păcate să realizeze destul puțin în direcția unei comunicări eficiente cu acesta din urmă.

Capitolul trei caută câteva trăsături semnificative ale modelelor culturale și sociale care participă la modelarea climatului social în care au loc procesele de construire și administrare a proprietății private și de alcătuire a cadrului locuirii din România și găsește câteva corespondențe între specificități ale formelor de cetățenie actuale, răspândite dinspre mediul de influență anglo-saxon și mai vechi specificități locale.

Capitolul patru discută rolurile în construcția peisajului și observă trăsăturile democratizării acestora în societățile liberale și în special în cele post-socialiste, care-și găsesc, din nou, continuități în practicile urbane specifice la nivel regional. Totodată se vorbește despre construcția vernaculară, despre diversele instanțe ale vernacularului azi și a coloraturii pe care o primește el în context est-european, dar și despre relevanța lui în studiul peisajului contemporan și rolul lui în construcția și coerența acestuia.

Capitolul cinci urmărește transformarea peisajelor tradiționale în Europa și în România, ca urmare a răspândirii modelelor curente de urbanizare și principalele presiuni asupra peisajelor cauzate de urbanizare și de schimbarea modului de viață al populației. Se propune în același timp o discuție asupra conceptului de peisaj tradițional și rolului tradiției în conturarea identității și asumării de către public a unui peisaj. Tradiției i se opune familiaritatea, un principiu mai natural de asumare a unei identități.

În fine, ultimul capitol tratează problematica dispersiei urbane și dezvoltării urbane descentralizate ca fenomene globale, confruntate cu modelele de urbanizare specifice spațiului est-european și românesc în special, dar semnaleză și anumite posibilități de agregare a lor în forme urbane coerente.

Demersul chestionează anumite modele recente de dezvoltare teritorială, identificate ca fiind printre principalii factori responsabili de alterarea peisajelor în întreaga Europă și în același timp observă anumite inconsistențe între opiniile critice referitoare la democratizarea sau descentralizarea construcției peisajului. Exprimările îngrijorate vizavi de pierderea specificului peisajelor considerate tradiționale sunt o constantă la nivel european, dar acestea sunt cu atât mai acute în ce privește peisajele mediteraneene și central și est europene, regiuni în care dezvoltările teritoriale de mică densitate au înregistrat creșteri semnificative în ultimele decenii. Tot aici administrațiile sunt în general văzute ca fiind mai puțin pregătite sau experimentate să răspundă unor provocări și presiuni de dezvoltare corelate unor sisteme economice centrate pe mecanisme de piață, inclusiv prin aportul capitalului internațional, precum și schimbărilor de mod de viață aduse de acestea. Dacă în spațiul mediteranean urbanizările disperse sunt adesea considerate forme de teritorializare străine, globale, acest tip de ocupare a teritoriului are precedente în spațiul est-european: lucrarea punctează acest aspect și observă o mai mare dificultate în a raporta o transformare radicală a modelelor de dezvoltare spațială de aici și prin urmare a peisajului specific acestui din urmă spațiu cultural și geografic. În același timp sunt ridicate câteva întrebări referitoare la delimitările conceptului de peisaj tradițional în cadrul regiunii, semnalând o situație de oportunitate în cazul unor

corespondențe ca cele de mai sus.

Ceea ce nu-și propune lucrarea este să producă o pledoarie pentru urbanizarea dispersă ca formulă de structurare teritorială sau pentru modelele de locuire asociate ei, modele ale căror amprente economice, sociale și ecologice în cadrul peisajului nu sunt atinse decât tangențial în studiul de față. Documentarea peisajului comun, văzut ca mediu de viață și ca teritoriu fizic transformat ca urmare a unor evoluții la nivelul societății, dar și ca imagine a acestui teritoriu în percepția publicului⁵³ și în cea a specialiștilor, rămâne în schimb centrală acestui demers.

⁵³ în sensul propus de *Convenția Europeană a Peisajului*, Florența, 2000

Capitolul 1. Evoluții post-socialiste

Diverse studii din Europa Centrală și de Est înaintează ideea că suburbanizarea în anumite țări din regiune în anii '90 a fost unul dintre cele mai marcante și totodată spectaculoase procese de transformare spațială a orașelor decadei. Produsă în special în jurul capitalelor și marilor orașe din regiune, ea este totuși departe de fenomenul de *sprawl* din orașele americane, cel puțin ca scară. Motivate de mai mulți factori, între care atracția de capital de după anii '90, un nou tip de acces la proprietatea privată, afluxul de populație dinspre alte regiuni și dezvoltarea relativ rapidă a infrastructurii rutiere, aceste transformări sunt marcate de trăsături comune în toate aceste orașe, dar există elemente specifice în fiecare caz în parte⁵⁴.

Perioada de după anul 2000 aduce un număr mare de studii referitoare la mediul urban post-socialist. Contribuțiile au fost făcute în trei mari direcții interrelaționate: 1. management urban și administrație, inclusiv procesele politice specifice tranziției, 2. subiecte și procese sociale și 3. morfologie urbană, inclusiv schimbările în utilizarea terenurilor care au avut loc după căderea sistemului centralizat socialist. Chiar dacă multe din aceste studii au urmărit diferitele amprente structurale - geografice, sociale sau fizice - care au marcat evoluțiile tipologiilor regiunii, nu există un consens în ce privește natura acestor amprente, mai ales a celor socio-spațiale socialiste și totuși orașul post-socialist, în fiecare formă regională, reprezintă o tipologie unică, evoluată din experiența unor etape mai vechi de utilizare a terenurilor și din modele socialiste de segregare rezidențială. Oricum, multe din procesele care stau la baza acestor structuri sau modele trebuie încă deslușite, câtă vreme complexitatea și diferențierea socială conținută în ele abia acum iese la suprafață⁵⁵. Literatura a identificat până acum câteva fenomene într-o-câtva relaționate, în dezvoltarea fizică și socio-spațială a zonelor urbane post-socialiste. Acestea sunt: suburbanizarea rezidențială, comercială și industrială, modificări ale utilizării terenurilor și funcțiilor în cadrul anumitor zone urbane, în special dinspre rezidențial spre funcțiuni comerciale în spațiile centrale, apariția unor *brownfield*-uri în interiorul orașelor, ca urmare a plecării industriei, gentrificare rezidențială și comercială și accentuarea polarizării socio-spațiale, subiect abordat în special din perspectiva ansamblurilor închise⁵⁶. În ce privește fenomenul contrar suburbanizării, reurbanizarea,

⁵⁴ Kotus, J., *Changes in the spatial structure of a large Polish city – The case of Poznan*, în *Cities*, vol. 23, 5/2006, p.366

⁵⁵ Borén, T., Gentile, M., *Metropolitan Processes in Post-communist States: an Introduction*, în *Geografiska Annaler, Seria B*, vol. 89, 2/2007, pp. 95/96

⁵⁶ *ibid.*, p.102

ea a intrat doar de curând în preocupările academice⁵⁷. În altă ordine de idei, orașele mici și medii sunt încă în periferia preocupării și informației despre societățile post-socialiste, deși majoritatea populației acestor țări locuiește în orașe mici și mijlocii⁵⁸.

Evoluții și trăsături

În pofida unor diferențe față de orașele vest-europene, dezvoltarea urbană din țările post-socialiste trebuie integrată într-un discurs mai larg, european⁵⁹, câtă vreme o parte din trăsăturile specifice ale evoluției acestor zone încep să aibă trăsături comune tot mai vizibile cu procesele din restul Europei. Există un consens în ce privește asemănarea formelor noi de urbanizare din țările post-socialiste celor din țările cu o mai lungă tradiție capitalistă din vest, întrebarea persistă însă dacă procesele, actorii și instituțiile din spatele lor sunt aceiași⁶⁰. Începând cu anii '90 a început să se vorbească despre un tip de oraș post-socialist. Tipologic el includea o omogenitate ceva mai mică, însă structura și mai ales schimbările și răspunsurile lui la schimbări aveau nevoie de referința orașului occidental, dar și a celui american, pentru a putea fi înțeleasă⁶¹. Arhitecta Andreea Matache⁶², de exemplu, observă posibilitatea unei similitudini de fond a proceselor de suburbanizare românești și ale celor nord-americane postbelice, în felul în care sunt angrenate de același tip de mecanism al politicilor imobiliare și al puterii capitalului privat, în dezechilibru față de puterea unor politici de mediere și de creștere controlată. În context american, dezvoltarea teritoriilor urbanizate este adesea descrisă prin conceptul de *growth machine*, o alcătuire de coaliții de interese private și publice care exploatează orașul ca pe un mijloc de creștere speculativă⁶³. Deși acest concept a fost dezvoltat pentru cadrul urban, el se poate aplica și mai bine în cazul noilor suburbii, unde există cele mai mari rate de câștig din transformarea, fără dificultate, a terenurilor extraurbane, eventual aflate în circuitul agricol, în terenuri urbanizate, construite și unde în plus regimul de proprietate al terenurilor este mai simplificat decât în oraș⁶⁴. În contextul dezvoltării urbane antreprenoriale din Europa această instanță devine sugestivă⁶⁵, ceea ce naște întrebarea dacă procesele schimbării urbane de aici nu sunt mai apropiate de cele din Statele Unite decât cele din Europa de Vest, unde rolul statului este mai consistent și prin

⁵⁷ *ibid.*, p. 96

⁵⁸ *ibid.*, p. 106

⁵⁹ Steinführer, A., Haase, A., *Demographic Change as a Future Challenge for Cities in East Central Europe*, în *Geografiska Annaler, Seria B*, vol. 89, 2/2007, pp. 183/184

⁶⁰ Golubchikov, O., Phelps, N., A., *The political economy of place at the post-socialist urban periphery: governing growth on the edge of Moscow*, în *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 36, 3/ 2011, pp. 425/426

⁶¹ Kotus, *op. cit.*, p. 364

⁶² Matache, A., *Locuirea în ansamblurile rezidențiale închise. Zona Pipera – Voluntari*, teză de doctorat, UAUIM, 2010, București, p.15

⁶³ Hayden, *op. cit.*, p. 394

⁶⁴ Golubchikov et al., *op. cit.* p. 438

⁶⁵ *idem.*, p. 426

urmare interesul comercial privat diminuat, și unde politicile participative exersate au reușit să creeze strategii mai bine ancorate și pe termen mai lung, chiar și în zonele periferiilor urbane⁶⁶.

Alți autori⁶⁷ consideră că orașele post-socialiste din Centru și Est se confruntă deja cu aceleași riscuri de dezvoltare rapidă și de *sprawl* și cu o serie întreagă de schimbări structurale similare orașelor vest și mai ales sud-europene, cu care de altfel împart o serie mai amplă de specificități, cum ar fi liberalizarea pieței terenurilor, schimbarea preferințelor în ce privește locuirea și a îmbunătățirii perspectivelor economice, care crează presiuni de dezvoltare urbană (de mică densitate) și a unui control al planificării mai puțin restrictiv. Creșterea consumului de teren, proliferarea *brownfield*-urilor în interiorul orașelor, polarizarea socială și regională și schimbări demografice și de structură a societății sunt părți ale acestui scenariu. Dincolo de această omogenitate există, pe de altă parte, alte aspecte care apropie orașele europene, indiferent de regiune, și acestea sunt tocmai semnele redescoperirii și valorizării patrimoniului natural și cultural național, în contextul globalizării și a valorificării diversității regionale⁶⁸. După părerea sociologului Molnár Virág, cadrul orașului european este conturat de o morfologie compactă și de un peisaj caracteristic marcat de o centralitate spațială, un mixaj funcțional dublat de un mixaj al populației, din punct de vedere cultural și al statutului social, și o distincție clară față de mediul rural, ca spațialitate și mai ales ca stil de viață - prin separarea sferei private de cea publică și prin aspirația spre emancipare și credința într-un nivel de trăi mai bun, odată cu adoptarea stilului de viață urban⁶⁹. Aceste coordonate rămân valabile și în context central și est-european, însă dincolo de aceleași tendințe de dezvoltare europene și de asemănări culturale de fond, evoluțiile orașelor Europei Centrale și de Est sunt marcate de tranziția și post-tranziția post-socialistă. De exemplu, una dintre trăsăturile inerente, parte a aceluiași cadru general al urbanității europene, compactitatea, reflectă aici alte condiționări, fiind rezultatul planificării urbane centralizate a regimurilor politice anterioare și al relației de dependență de sistemul public de transport din acea perioadă.

Principalele schimbări de natură spațială și socială care au avut loc în orașele europene la sfârșitul secolului XX și începutul celui următor sunt modurile de utilizare a terenurilor, tendințe de suburbanizare rezidențială, preferințe pentru locuirea individuală, schimbările demografice, segregarea socială, creșterea ponderii transportului privat, creșterea comerțului la scară mare și apariția unor centre de divertisment la periferii, toate de natură să prefigureze un viitor peri-urban al orașelor⁷⁰. Tendințele relativ sincrone în toate regiunile europene suportă, desigur, particularizări regionale. Așadar, dacă în sudul continentului se combină o urbanitate compactă cu un tip de *sprawl* dezvoltat de-a

⁶⁶ idem., p. 426

⁶⁷ Steinführer et al., op. cit., p. 184

⁶⁸ Borén et al., op. cit., p. 97

⁶⁹ Molnár, V., *The Cultural Production of Locality: Reclaiming the 'European City' in Post-Wall Berlin*, în *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 34, 2/2010, p. 285

⁷⁰ Kotus, op. cit., pp. 364/365

lungul infrastructurii și un tip de suburbanizare informală, în Europa de Nord-Vest există o cultură "anti-urbană" care a favorizat un *sprawl* al elitelor, care exprimă preferințele acestora pentru un stil de viață suburban, în cadru rural sau verde, detașat de orașul congestionat, poluat și problematic. În multe cazuri, locuințele secundare la țară au devenit în ultimul timp pentru locuitorii cu venituri mari din unele orașe de aici reședințe principale. În Europa Centrală și de Est urbanismul produs de stat în secolul XX a alterat dualismul tradițional oraș compact - peisaj pastoral⁷¹, deși în general păstrase orașele în contururi precise prin dezvoltări de medie și mare densitate. În anii '70 noile cartiere de locuințe care luaseră locul periferiilor de tip rural începeau să fie densificate în ideea de a economisi terenuri pentru agricultură. Măsura a diminuat calitatea locuirii și a dus la o criză a spațiilor verzi și, mai târziu, a locurilor de parcare, dar pe de altă parte a creat o limită extrem de clară între oraș și teritoriul său înconjurător, limită care nu a putut supraviețui anilor '90⁷², odată cu retrocedarea proprietăților imobiliare, apariția unui sistem de piață liber și a investițiilor private, cuplate cu oprirea investițiilor statului și scoaterea din uz a regulamentelor de organizare și sistematizare anterioare⁷³. În pofida unor condiții de start cel puțin teoretic similare, evoluțiile țărilor post-socialiste văd reluarea unor practici conectate la structuri, moduri de operare și situații contextuale pre-socialiste⁷⁴. Există diferențe în cadrul acestei macro-regiuni, în ce privește legalitatea noilor dezvoltări (în special în țările balcanice)⁷⁵, dar există diferențe semnificative și în ceea ce privește densitățile tradiționale și formulele urbane preexistente, de exemplu orașele din România sau Rusia fiind în mod tradițional mai puțin dense decât cele balcanice sau central-europene. Există diferențe semnificative și în interiorul statelor din regiune, unde distribuția bunăstării a atins doar anumite straturi sociale și zone ale țării, concentrate de obicei în capitale și alte orașe mari, cu care celelalte orașe nu pot ține pasul⁷⁶. Ceea ce completează cadrul proceselor urbane din Centrul și Estul Europei, de data aceasta fără mari diferențe, sunt creșterea zonelor de activități terțiare, expansiunea centrelor de afaceri, noi zone industriale la margini, mici magazine și comerț stradal, centre comerciale neintegrate, suburbanizare, migrație dinspre mediul urban spre cel rural, enclave rezidențiale de lux și gentrificare⁷⁷. Un alt aspect, semnalat deopotrivă de

⁷¹ Pichler - Milnović, N., *European Urban Sprawl: Sustainability, Cultures of (Anti)Urbanism and "Hybrid Cityscapes"*, în *Dela*, 27/2007

⁷² Planwerk, *Cities. From Extreme control to Extreme Freedom*, în Goagea et al., *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București, p. 149 (Planwerk, 2007a)

⁷³ Ungurean, S., *The Suburb or About the Logic of "Neither, Nor"*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 6/2010, Editura Institutului Cultural Român, București, p.1

⁷⁴ Munteanu, M., Servillo, L., *Romanian Spatial Planning System: Post-Communist Dynamics of Change and Europeanization Processes*, în *European Planning Studies*, 2013, p. 6

⁷⁵ Pichler - Milanović, op. cit.

⁷⁶ *The State of European Cities in Transition 2013. Taking stock after 20 years of reform*, raport al United Nations Human Settlements Programme (UNHabitat), 2013, Institute for Urban Development și Instytut Rozwoju Miast, Cracovia, p. 11

⁷⁷ Kotus, op. cit. p. 364

Natasha Pichler-Milanović⁷⁸ și Ștefan Ghenciulescu⁷⁹ este un tip de hibriditate suburban - urban - rurală, desigur neplanificată și nespecifică mediului occidental: un amestec de funcțiuni și densități care sunt specifice mai degrabă orașului și nu periferiei, și care prefigurează o posibilă trecere dinspre suburbia monofuncțională spre un fel de oraș "sălbatic" și "aberant", dar "autentic", spune Ghenciulescu.

Administrația

În Europa Centrală și de Est, transformările structurale și instituționale nu au adus rezultatele scontate imediat. La începutul perioadei se credea că economia de piață și democrația sunt răspunsurile oricărei probleme, inclusiv cele ale orașelor, dar curând s-a văzut că schimbările care aveau să se facă se făceau în grabă, din necesitate, și fără să țină neapărat cont de perspective și reglementări strategice⁸⁰. Dacă în perioada anterioară specificul dinamicii urbane a fost cauzat de absența mecanismelor de piață, de proprietatea colectivă a orașului și a infrastructurii lui, de planificarea și raționalizarea centralizată a resurselor și de existența unor strategii extinse de planificare a zonelor de creștere, ca instrumente de dezvoltare la nivel regional⁸¹, descentralizarea lui a însemnat, în multe dintre aceste țări, o disjunctie a lui care nu a putut genera strategii consistente de dezvoltare⁸². În plus, descentralizarea nesincronizată și inegală a sistemelor de stat - politice, financiare, administrative - a inabilitat operabilitatea acestora⁸³. În România, cel puțin, evoluția sistemului de planificare după 1990 trebuie văzută în contextul unor schimbări sacadate și conjuncturale ale domeniului instituțional, ale celui politic și ale societății civile și în dependență de conectările lor la structurile legislative și de finanțare europene⁸⁴.

În multe dintre țările Europei Centrale și de Est rolul pasiv al administrației locale a întărit, în loc să atenueze, impactul pieței asupra schimbării socio-spațiale pe plan urban și regional⁸⁵. Implementarea unor noi instrumente a fost blocată de lipsa de experiență a autorităților, și într-o oarecare măsură de influența inertială a vechior instituții, ceea ce și în domeniul planificării teritoriale și urbanismului a generat un oarecare vacuum legislativ în anii '90. În acele condiții, obținerea unor autorizații de construire era ușoară și, în mod evident, proiectele nu trebuiau să se supună legislației anterioare, încă singura

⁷⁸ - vezi mai sus în text

⁷⁹ Ghenciulescu, Ș., *Suburbia 2.0*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romena di Venezia*, 6, 2010, Editura Institutului Cultural Român, București, (Ghenciulescu, 2010)

⁸⁰ *The State of European Cities in Transition 2013*, p.11

⁸¹ Pichler - Milanović, op. cit.

⁸² *The State of European Cities in Transition 2013*, p.11

⁸³ ibid.

⁸⁴ Munteanu et al., op. cit., p. 7

⁸⁵ Sýkora, L., *New Socio-spatial Formations: Places of Residential Segregation and Separation in Czechia*, în *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, vol.100, 4/ 2009, p. 431

care includea o viziune globală, dar care devenise în mod evident depășită⁸⁶. Sistemele de planificare centralizate, moștenite din socialism, insistau pe dezvoltarea macro-economică și pe reformarea economiei de stat, punând la urmă orice altă măsură de dezvoltare⁸⁷. În sistemul românesc de exemplu, se urmăreau obiective globale, de integrare și distribuție a unor politici pe mai multe niveluri și în mai multe departamente, și nu erau vizate obiective sectoriale precise, ca de pildă reglementarea regimului de utilizare a terenurilor, a construcțiilor sau dezvoltării regionale⁸⁸. Fragmentarea dezvoltării teritoriale în toate țările regiunii poate fi pusă, fără îndoială, în legătură cu incompletitudinea legislativă și schimbările frecvente de guvernare⁸⁹. Aceeași puternică fragmentare și incompletitudine a sistemului de planificare este identificată și în România, în relație cu o lungă serie de discontinuități de reformă la nivel de guvernare, precum și un număr mare de instrumente și strategii contradictorii⁹⁰.

O evoluție pe scurt a sistemului de planificare românesc post-decembrist vede o primă perioadă de inerție sistemică ce urmează modelului socialist vertical, urmat de o perioadă de deregularizare în anii '90 și de un sistem conjunctural - oportunist în anii 2000, ce adresează interese limitate și obiective precise⁹¹. În socialism, statul ca proprietar al mării părți a teritoriului orașelor acționa din perspectiva discreționară a singurului actor implicat în procesul de planificare și edificare urbană, perspectivă care avea să deregularizeze sistemul de proprietate de mai târziu⁹². Destatalizarea din anii '90 încerca pe lângă o retrocedare a proprietății și transferul de guvernanță în mâini private, care era văzută ca instanța cea mai în măsură să decidă asupra dezvoltării parcelei respective⁹³. Simptomatic este chiar felul în care planificarea, urbană în cazul de față, devenise asociată (în mod convenabil, spune arhitectul Mircea Munteanu⁹⁴) cu o organizare socială de tip comunist⁹⁵. Sociologul Norbert Petrovici vorbește de pierderea unui set de relații sociale ce însoțesc actul de posesiune și guvernarea pe care ea o implică, odată cu transferul proprietății în mâini private, care astfel devine un bun manevrabil exclusiv de către proprietar. În această formulă, piața devenea o simplă grupare de proprietari, aceiași și singurii care să o reglementeze, în condițiile cvasi-completei excluderi a aparatelor de stat⁹⁶. Prevederile legale în domeniul proprietății private introduse atunci, deși incomplete, au stârnit o enormă cerere pentru locuințe din partea populației și sedii din

⁸⁶ Pichler - Milanović, op cit.

⁸⁷ ibid.

⁸⁸ Munteanu et al., op. cit., p. 4

⁸⁹ *The State of European Cities in Transition 2013*, p.11

⁹⁰ Munteanu et al., op. cit., p.16

⁹¹ ibid., p. 14

⁹² Petrovici, N., *Fabricating the Suburbia. Where does the Chaotic Urbanization Come From?*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 6, 2010, Editura Institutului Cultural Român, București, p. 3

⁹³ ibid.

⁹⁴ Munteanu et al., op. cit., p. 6

⁹⁵ Ungurean, op. cit., p. 1

⁹⁶ Petrovici, op. cit. p. 3

partea noilor societăți comerciale, marcând debutul unei perioade a "*capitalismului sălbatic*" în sectorul imobiliar⁹⁷. Mediul de afaceri local dezinteresat în a se implica în dezvoltarea urbană la scară mai mare decât propria lui sferă imediată de control, latura pur speculativă a dezvoltărilor și autorități inertiiale care vedeau cu rigiditate regulamentele de urbanism, dar care în același timp alocu terenuri către dezvoltatori de o manieră capricioasă⁹⁸, sunt factori care pot explica lipsa de strategii de ansamblu amintită mai sus și care au produs, spun unii, și o lipsă de localitate. Asemenea practici, deși nu la fel de bine documentate precum transferul de capital și de patrimoniu dinspre domeniul de stat spre companii private din anii '90, erau ghidate de cadre legislative de multe ori suficient de permeabile încât să poată servi unor interese și mecanisme financiare îndoielnice.

Asimetria relațiilor de putere între municipalități și sectorul privat atrage atenția capitalului internațional, care negociază cu ușurință proiecte de anvergură în interes propriu, în schimbul unui prezumtiv capital de imagine câștigat de orașe prin prezența celor din urmă pe piața locală. Proiecte individuale de mare vizibilitate, de tipul (cea mai înaltă, cel mai mare) centru de birouri, centru comercial etc., aflate de obicei în afara planurilor urbanistice au sporit vizibilitatea și atractivitatea orașului pentru investitori și pentru public, ceea ce a pus accentul pe acest tip de intervenții individuale, autonome față de oraș și față de orice strategie pe termen lung⁹⁹. Proiecte de acest tip finanțate de capitalul străin și de sectorul imobiliar per ansamblu, au influențat în mod hotărâtor morfologia și structura organizatorică a ariilor urbane, mai mult organice decât planificate, cu atât mai mult cu cât creșterea a fost direcționată spre periferii, unde ușurința de a construi era mult mai mare în comparație cu centrele localităților¹⁰⁰. Slăbiciunea politică a administrației locale furnizase investitorilor nu doar cele mai facile terenuri, dintre care unele chiar spații publice, dar favorizaseră acele proiecte care se adresau unei noi categorii de cetățeni emancipați sau de cetățeni transnaționali cu venituri mari, în defavoarea celor cu venituri medii și sub-medii, permițându-le cele mai ridicate rate de câștig. De exemplu, pe piața de locuințe, achiziționarea unor situri industriale decăzute și chiar ansambluri de locuințe degradate și transformarea lor în proiecte rezidențiale de lux devenise cu totul la îndemâna investitorilor, și asta în pofida unei necesități stringente de locuințe accesibile, în multe dintre municipalități¹⁰¹.

Presiunile investitorilor asupra unei administrații incapabile să impună "*limite rezonabile*" în reglementările urbanistice au produs adesea și supraexploatarea ale

⁹⁷ Golubchikov et al., op. cit., p. 431

⁹⁸ ibid., p. 438

⁹⁹ Topalović, M., *Exhausted City*, în *Urban Report 1*, 2011, Fundația Zeppelin, București (Topalović, 2011a)

¹⁰⁰ Keivani, R., Parsa, A., McGreal, S., *Globalisation, Institutional Structures and Real Estate Markets in Central European Cities*, în *Urban Studies*, 38/2001, pp. 2473/2474

¹⁰¹ Cook, A., *The Expatriate Real Estate Complex: Creative Destruction and the Production of Luxury in Post-Socialist Prague*, în *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 34, 3/2010, p.617

terenurilor¹⁰². Instrumentul cel mai frecvent este PUZ-ul, aflat în întregime în mâna investitorului privat, administrațiile fiind prea puțin capabile să negocieze conținutul acestora în interesul publicului. Un alt aspect defavorabil este lipsa unei structuri de cooperare între administrațiile orașelor și ale localităților învecinate¹⁰³. Eșecul triadei PUG>PUZ>PUD în a limita presiunile economice și urmările lor, creșterea organică și felul în care sunt administrate resursele interne au dus la crearea unor instrumente informale de planificare, în special prin apelul la planuri la scară mai mică (PUZ, PUD) amendatoare¹⁰⁴. Kai Vöckler este de părere că unul dintre motivele disfuncționalității triadei este lentoarea întregului proces de planificare, care se întinde pe mai mulți ani de fiecare dată, timp în care realitatea se schimbă și face ca orice regulament odată intrat în vigoare să fie deja în parte depășit¹⁰⁵, fapt ce oferă avantaje morale practicii derogatorii. În condițiile unei inerții sistemice (greu productive) recunoscute de toți factorii implicați în dezvoltarea urbană, regimul derogatoriu și schimbarea prevederilor planurilor generale prin planuri la scară inferioară a devenit regulă de intervenție generală, cu bătaie scurtă, e drept, și nu doar în România, ci și în Serbia¹⁰⁶, sau Rusia¹⁰⁷. În mod nesurprinzător statul însuși apelează la aceleași practici derogatoare, când autoritățile sunt interesate să dezvolte un anumit proiect, eventual în parteneriat cu un investitor privat, sau sunt forțate să accepte investiția unui dezvoltator, planurile urbanistice și regulamentele locale putând fi încălcate sau modificate post-factum¹⁰⁸. În România chiar și pentru anumite proiecte publice cuprinse în strategiile de dezvoltare finanțate din fonduri europene sunt amendate cu ușurință planurile la scară mai mare și cele preexistente¹⁰⁹. Aparent, practici de acest fel își găsesc precedente în perioada socialistă, când există posibilitatea virării unor directive venite de la centru înspre obiective locale, printr-o denaturare a planului în pași mărunți¹¹⁰.

*"În cazul Iugoslaviei, de-a lungul deceniilor de crize politice și dezastre financiare, războaie și tranziții, urmate de colapsul sistemului socialist de planificare și de ridicarea dezvoltării neolibérale arogante, milioane de activități necontrolate de construcție au avut loc prin folosirea oportunităților oferite de instituții corupte care nu doreau să parcurgă procesul reformelor administrative."*¹¹¹

¹⁰² Vinea, V., *Ansamblurile de locuințe colective noi din București - imaginar și realitate în configurarea locuirii și a spațiului comunitar neconstruit*, în *ACUM 4*, 2011, Editura Universitară "Ion Mincu", București, p. 264

¹⁰³ *ibid.*, p. 265

¹⁰⁴ Planwerk, *Planning Models and Alternatives*, în Goagea et al., *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București, p. 175 (Planwerk, 2007b)

¹⁰⁵ *Archis Interventions in South Eastern Europe*, în *Volume*, 26, 2010, Archis Foundation,

¹⁰⁶ Topalović (2011a), *op. cit.*

¹⁰⁷ Golubchikov et al., *op. cit.*, p. 433

¹⁰⁸ *ibid.*

¹⁰⁹ Munteanu et al., *op. cit.* p. 15

¹¹⁰ *ibid.*, p. 10

¹¹¹ Topalović (2011a), *op. cit.*

Și în România instituțiile responsabile de reglementarea planificării sunt de-a lungul întregului proces de tranziție lipsite de autoritate, greoaie, discreționare și nu întotdeauna foarte fidele procesului de planificare¹¹². Și tot la fel ca în Serbia interesul dominant este cel privat, susținut de politicieni, cei care au cea mai mare influență asupra planificării. În sistemul de tip sovietic, planurile urbanistice erau văzute ca instrumente tehnocratice de asigurare a funcționalității urbane, în termeni de transport, utilități, infrastructură, totul raportat la o anumită populație și nu ca instrumente de creare de spații. Iar această viziune persistă între politicienii și liderii actuali, care au puțină apreciere pentru valoarea planificării teritoriale la scară municipală și ar putea explica un fel de a vedea, al lor și nu numai al lor, mai degrabă în cifre¹¹³. Astăzi ierarhia în procesele de dezvoltare urbană începe cu investitorul (cel care poate contribui la creșterea cifrelor), coboară apoi către politician, și de acolo către specialiști - din nevoia obținerii unui amendament și a unei autorizații¹¹⁴. Pentru a nu prejudicia dreptul de proprietate privată administrațiile negociau regulamentele oficiale în fiecare caz în parte, ceea ce a creat destul de rapid o rețea informală care îngloba deopotrivă interese private și factori politici și administrativi. Astfel vor ajunge să fie construite și terenuri care nu se încadrau în regulamente, ca de exemplu cele lipsite de infrastructură edilitară și de utilități. De multe ori, pentru că administrația nu își permitea să pregătească terenurile pentru construire și să le asigure aceste utilități, lăsa această sarcină în seama proprietarilor, desigur, în schimbul permisiunii de a construi¹¹⁵. Mai mult, și în contextul unei mari ambiguități în ce privea regimul terenurilor, administrațiile propuneau regulamente de construire pentru anumite zone pe baza unor construcții nou ridicate, ca raportare relativă (la o vecinătate, de exemplu) căreia următorii investitori sau constructori trebuiau să i se supună, ceea ce pornea un întreg val de negocieri¹¹⁶. Evident că negocierile favorizau în permanență proprietarul, al cărui drept de posesiune implică total non-critic și dreptul de a valorifica proprietatea sa cât mai avantajos. Se înțelege că singurii implicați în procesul de construire ca parte a dezvoltării urbane sunt proprietarii și administrația, ceilalți actori, urbanști și arhitecți, ca și cetățenii în ansamblu, rămânând marginali, iar influența lor, în special a celor din urmă, neglijabilă¹¹⁷. Impedimentele în calea proprietarilor puteau fi rezolvate prin aranjamente informale cu factorii de decizie, obicei care, treptat, a ajuns să fie și el la ordinea zilei. În Moscova, de exemplu, cererea enormă pentru locuințe, pe fondul unei creșteri economice fără precedent și a prosperității în creștere a unei părți a populației, nu lasă loc vreunei inițiative locale consultative legate de adâncirea inegalității sociale și spațiale sau de costurile creșterii¹¹⁸. Același sistem oportunist, dar lipsit de viziune și de o preocupare reală față de planificarea teritorială, este întâlnit în multe din

¹¹² *ibid.*, p. 14

¹¹³ Golubchikov et al., *op. cit.*, p. 433

¹¹⁴ Topalović (2011a), *op. cit.*

¹¹⁵ Petrovici, *op. cit.*, p. 4

¹¹⁶ *ibid.*

¹¹⁷ Topalović (2011a), *op. cit.*

¹¹⁸ Golubchikov et al., *op. cit.*, p. 436

țările post-socialiste europene¹¹⁹.

Deresponsabilizarea nu funcționează întotdeauna discreționar, în instanțe private, ci și în cadrul mai larg al regulamentelor generale. Colectivul de arhitecți și urbanisti Planwerk dă exemplul includerii în teritoriul administrativ al municipiului Cluj-Napoca, prin planul general din 1999, a 2000 ha de teren agricol, pășuni, păduri și livezi, reprezentând o sporire a teritoriului municipal cu aproape 50%. O măsură similară adăuga cu câțiva ani în urmă municipiului Sibiu încă două treimi de teritoriul său - pentru vile, conform zonificării funcționale propuse. Asemenea situații există în majoritatea orașelor din România, în care terenuri de orice fel devin tot atât de construibile, conform legislației și regulamentelor locale, indiferent de amplasament, dotarea cu utilități, tip de ocupare, dimensiune și așa mai departe. Ceea ce se creează este un teritoriu urban univoc, în care restricțiile de construire se rezumă la eventuale dificultăți de natură topografică¹²⁰. În realitate constrângerile erau și de natură economică: pe piața terenurilor parcelele vândute erau în așa fel conformate pentru a maximiza profitul, ceea ce însemna concesiuni minime pentru circulații și cu atât mai puțin pentru domeniul public. După aceleași principii avea loc și ocuparea parcelor, în care caz cedarea oricărei porțiuni de teren, de către cei care construiau se făcea cu mare reticență și, de multe ori, la limita strictă a accesibilității. De aceea, multe din străzile și căile de acces din noile zone dezvoltate sunt total subdimensionate și puțin numeroase, iar aceste neajunsuri vor crea în timp frustrări și tensiuni între vecini¹²¹.

Slaba planificare și mai degrabă lipsa de regulamente statornice, ca și această alianță a marilor investitori cu administrațiile locale a produs un discurs al clasei de mijloc și în particular al micilor proprietari, care prezenta întreg mecanismul ca unul profund corupt, în care toată lumea cunoaște pe toată lumea și desigur, o mână spală pe alta. De acum responsabil pentru dezordinea spațială a periferiilor devenea statul, cel care se arăta incapabil să intervină și refractar față de rezolvarea abaterilor apărute. Pentru acești participanți în procesele de (sub)urbanizare, dar și pentru cei din afară, atenți la fenomenul suburban, efectul crizei de la sfârșitul anilor 2000 a fost o binecuvântare, pentru că punea capăt, măcar pe moment, "*masacrului imobiliar*"¹²². În același timp, în condițiile pierderii încrederii în instituții, avea loc o tendință de informalizare a domeniului construcțiilor, care la scară mică poate fi văzută ca formă de rezistență, spune Milica Topalović¹²³, într-un climat marcat de scăderea puterii de reacție la transformări, deprofesionalizare și deziluzie.

¹¹⁹ Golubchikov et al., op. cit., p. 433

¹²⁰ Planwerk, *Picnic City*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 6, 2010, Editura Insitutului Cultural Român, București(Planwerk, 2010)

¹²¹ Petrovici, op. cit., pp. 4/5

¹²² *ibid.*, pp. 8/9

¹²³ Topalović (2011a), op. cit.

Suburbanizarea

Suburbanizarea rezidențială, definită ca relocarea populației dinspre orașul central către zonele suburbane (periferice) a fost una dintre principalele procese în transformarea spațială în multe din țările central și est-europene^{124,125}. Fenomenul este comparat adesea cu experiența similară occidentală, totuși, uneori a fost subliniat faptul că multe din trăsăturile tranziției, inclusiv schimbările pieței muncii și a stratificării sociale, privatizarea fondului de locuințe etc., au modelat diferit și specific procesele de suburbanizare din regiune în anii '90¹²⁶. Suburbanizarea din acei ani a fost mult mai dispersată decât (sub)urbanizarea din perioada socialistă, noile zone rezidențiale începând să apară fragmentat pe foste terenuri agricole. Aceeași este situația în toate țările în tranziție din blocul ex-sovietic, în care modelul de dezvoltare urbană post-socialist seamănă destul de mult cu modelul de *sprawl* american, mai ales după mijlocul anilor '90, când construirea de case individuale a luat avânt¹²⁷.

Deși procesul este comun tuturor statelor post-socialiste, echivalența trăsăturilor sale, în special în privința structurii sociale a populației implicate, rămâne de discutat, la fel și felul de transpunere fizică a lui în cadrul fizic, construit. După Borén & Gentile există trei mari posibilități: una este că suburbanizarea rezidențială din perioada de tranziție post-socialistă are un caracter evolutiv, în consecință aceasta va fi similară în toate aceste țări, sau că se dezvoltă trăsături specifice, care reflectă cultura regională, politică, economică și cadrul instituțional. O a treia posibilitate este că acest caracter evolutiv ar putea să se plieze pe anumite particularități locale, rezultatele finale fiind totuși destul de asemănătoare¹²⁸. De fapt, în majoritatea acestor țări, deși nu simultan și nu exclusiv, pot fi identificate următoarele secvențe: 1. suburbanizare pre-urbană în perioada socialistă, cauzată de o insuficiență a ofertei de locuințe în oraș; 2. suburbanizare la scară mică ocazionată de eventuala prezență în apropierea marilor orașe a unor ferme colectivizate încă profitabile; 3. o perioadă scurtă de inactivitate sau activitate foarte redusă; 4. formarea unor grupuri restrânse de locuințe pentru noua elită și 5. suburbanizare intensă ca urmare a apariției unei clase de mijloc consistente și a unor oferte de credite accesibile¹²⁹. O evoluție istorică nealiniată și condiționată de particularități politice fundamental diferite ar putea să prevadă rezultate complet distincte între țările din regiune. Însă adesea formele de suburbanizare și peisajele de tip suburban în țări între care condițiile tranziției au fost, cel puțin teoretic, similare de la începutul perioadei sunt

¹²⁴ Leetmaa, K., Tammaru, T., *Suburbanization in Countries in Transition: Destinations of Suburbanizers in the Tallinn Metropolitan Area*, în *Geografiska Annaler, Seria B*, vol. 89, 2/2007, p. 127

¹²⁵ Ourednicek, M., *Differential Suburban Development in the Prague Urban Region*, în *Geografiska Annaler, Seria B*, vol. 89, 2/2007, pp. 112/113

¹²⁶ Leetmaa et al., op. cit., p. 127

¹²⁷ *ibid.*, p. 144

¹²⁸ Borén et al. op. cit., p. 103

¹²⁹ *ibid.*

totuși mult mai diferite decât în cazul unor țări ale căror istorii recente au înregistrat evoluții diferite. Azi, suburbanitatea din România, dintre toate țările din regiune cu care se învecinează își găsește cel mai apropiat echivalent în cea din Serbia, în pofida unui start inegal, atât cronologic cât și de natură ideologică a regimului politic demis, a unor motivații sociale distincte și a unor condiții de conflict militar prelungit și embargo, care au marcat tranziția post-socialistă a Serbiei pentru aproape un deceniu.

Debutul suburbanizării în Serbia, și de altfel peste tot în fosta Iugoslavie, s-a produs mult mai devreme și mai în forță decât în România. Încă din anii socialismului - în special în anii '70 și '80, au existat condiții care au împins un număr mare de oameni spre orașe și zonele limitrofe lor, fără ca în schimb statul, în formula să descentralizată - federală și relativ liberală în comparație cu celelalte regimuri din regiune, să poată acoperi cererea de locuințe prin organismele sale comunale. Ca și în România, statul, adică municipalitatea sau întreprinderea în care cineva era angajat trebuia să asigure și locuința persoanei respective și familiei ei, doar că de multe ori aflusul de migranți spre orașe era prea mare pentru a face față. Dacă în România nu era permisă stabilirea în orașe a celor care nu aveau locuri de muncă în economia locală, în Iugoslavia administrația fragmentată a republicii federale urmărea cu mai mare greutate fenomenul migrațional la nivel macroteritorial și de altfel astfel de restricții posibil să nu fi fost exercitate niciodată. Sistemul nealiniat iugoslav permitea migrația forței de muncă chiar și în afara țării. În anumite limite statul lăsa chiar loc inițiativei private antreprenoriale și se menținuse proprietatea privată asupra terenurilor într-o limită mult mai largă decât în România (până la 10 ha¹³⁰), iar acest fapt permitea, de exemplu, angajarea unui număr mare de cetățeni iugoslavi în două tipuri de economie, pe de o parte cea instituțională, a întreprinderilor de stat și pe de alta în cea privată, a micului antreprenor sau agricultor pe propriul teren. Paul Oliver observă chiar că orele de muncă la stat erau în așa fel programate, încât să permită în a doua parte a zilei implicarea în economia secundară, privată¹³¹. Dacă și în România o parte din cei angajați în industria din orașe locuiau la țară, situația era de altă natură, aici economia practică - pe micile grădini din cadrul gospodăriei rămase la dispoziția celor din mediul rural - era una de subzistență sau de completare a unor resurse alimentare indisponibile de la un moment dat în comerțul central. Iar pentru cei care aveau domiciliul în comunele limitrofe orașelor, după anii '80 dispăruse posibilitatea de a accede la o locuință în oraș, chiar și în cazul în care aveau un loc de muncă stabil în orașul respectiv. Câtă vreme oricum migrația spre orașe dinspre localitățile rurale mai îndepărtate era condiționată de găsirea unui loc de muncă, migrația spre localitățile limitrofe nu mai prezenta un nivel de interes atât de ridicat. Există cu toate acestea, o migrație dinspre comune îndepărtate către cele limitrofe orașelor, însă motivată de apropierea de serviciile pe care orașele le ofereau sau de sistemul de educație superior și fizic mult mai accesibil și nu atât de mult legate de oportunități economice.

¹³⁰ Oliver, P., *Built to Meet Needs. Cultural Issues in Vernacular Architecture*, 2006, Elsevier, Oxford, p. 370

¹³¹ *ibid.*

În Iugoslavia socialistă terenul agricol privat din localitățile vecine orașelor putea fi valorificat și altfel - prin reparcelări și vânzare pentru construcția de locuințe - oportunitate pe care cetățenii români au avut-o doar după '89 și mai cu seamă odată cu creșterea economică și dezvoltarea sistemului financiar ipotecar de după anul 2000, care au marcat debutul fenomenului migrațional de tip suburban. Libertatea de mișcare a forței de muncă a permis și un contact mult mai timpuriu cu formele de consum și bunăstare tipic capitaliste în spațiul iugoslav, unde anumite tendințe de aliniere erau active în anii '80, câtă vreme în România aveau să se manifeste abia aproape un deceniu mai târziu. Posibilitatea economiei secundare (care a creat un anturaj legal și un precedent sectorului informal), migrația liberă și sectorul construcțiilor în marile orașe bine dezvoltate, a dat posibilitatea multora să se antreneze în economia oficială și să înceapă mici antreprenoriate în construcții în zonele marginale, acolo unde era amplasat sectorul informal¹³². În Iugoslavia socialistă exista posibilitatea de a deține până la două locuințe de vacanță, în oricare dintre republici, iar cum în schimb investiția în acțiuni în economie sau alte forme de plasare a capitalului nu erau permise sau disponibile, așa cum se întâmpla în țările occidentale, pentru multe familii iugoslave construirea de case (de vacanță) era una din cele mai răspândite investiții¹³³.

În Rusia, ca de altfel și în alte țări din spațiul sovietic, locuirea de weekend a rămas o componentă importantă a suburbanizării și în prima parte a perioadei post-socialiste^{134,135}. Important este faptul că aici locuința suburbană sau exurbană nu este nici o formă de investiție (așa cum este în majoritatea cazurilor în societățile capitaliste) sau cel puțin nu a fost inițiată ca atare, dovada fiind faptul că multe din aceste locuințe erau construcții foarte modeste¹³⁶, fără valoare economică, de revânzare, ci reprezintă o legătură dezirabilă cu cadrul natural pentru o populație dependentă de oraș și nedispusă să părăsească complet orașul. În cazul Moscovei, majoritatea locuințelor construite în suburbii sunt încă locuințe secundare, oamenii continuând să locuiască în imobile de locuințe colective în oraș, dar având case de vacanță de diverse standarde în zone mai puțin urbanizate. Tipul acesta este mai corect denumit suburbanizare sezonieră și este întâlnit în varii forme și intensități și în restul Europei. În ultimul timp un alt tip de suburbanizare are loc în jurul Moscovei, similară ca formă cu prima, însă de data aceasta pentru locuire permanentă și doar în zonele cele mai apropiate de oraș. Asemănarea este din nou mai mare cu un fenomen american, cel de exurbanizare, fiind vorba doar de locuințe și într-o morfologie de foarte mică densitate¹³⁷. În ce privește periferia Moscovei, de exemplu, mecanismele identificate sunt pe de o parte cele economice universale, cuplate unor strategii prezente la nivel global, pe de altă parte sunt nominalizate anumite circumstanțe culturale, dinamici politice particulare și incertitudini legate de procesul de

¹³² *ibid.*, p. 375

¹³³ *ibid.*, p. 376

¹³⁴ Golubchikov et al., op. cit.

¹³⁵ vezi capitolul 2.

¹³⁶ Golubchikov et al., op. cit.

¹³⁷ *ibid.*, p. 429

tranziție, care contribuie în mod semnificativ la forma spațiului construit, chiar dacă aparent forma și contextul general al antreprenoriatului și administrațiilor este același cu cel din orașele occidentale¹³⁸. În Sankt Petersburg, de exemplu, s-au înregistrat creșteri ale numărului zonelor de locuințe individuale în special la începutul anilor 2000, de atunci înregistrându-se un număr de 135 de astfel de dezvoltări, în special ansambluri închise. Cu toate acestea locuirea suburbană reprezenta la sfârșitul anilor 2000 doar 5% din oferta de locuințe totală, însă suburbanizarea se aștepta să continue, având în vedere și preferințele locuitorilor orașului pentru acest tip de locuire¹³⁹.

Alte mari orașe central și est-europene se înscriu azi în liniile mari ale aceleiași procesualități, în limitele unor evoluții particulare și distincte. Orașul Sofia, bunăoară, a înregistrat o creștere spectaculoasă a comunităților rezidențiale de case individuale, caracteristice stadiului actual al dezvoltării urbane a orașului, fapt reflectat și de preferințele de locuire ale cetățenilor bulgari. Populația zonelor suburbane a crescut și se observă o clară segregare socio-spațială. Mai ales în zona sudică a orașului, întinzându-se către parcul național Vitosha aflat în vecinătatea capitalei, au apărut numeroase locuințe de tip suburban, multe în ansambluri închise. Polii segregării sociale sunt însă vechile zone rezidențiale antebelice, preferatele clasei noilor îmbogățiți, și în partea opusă așezările ilegale ale romilor¹⁴⁰. În Budapesta, comunitățile rezidențiale de case individuale cele mai căutate se află de-a lungul unuia dintre dealurile din nord-vestul orașului, la mare distanță de zonele industriale. Aceste așezări au crescut și s-au dezvoltat în special în anii '90, ca urmare a unui aflux de populație tânără din clasele de mijloc și de sus. Spre deosebire, dezvoltarea suburbană și creșterea populației a fost mult mai modestă în zonele situate la sud de oraș, în care prețurile mai mici au atras în general familii cu venituri mai mici. Deși în perioadele ulterioare migrația dinspre oraș către suburbii a încetinit, nu este de așteptat ca procesul de suburbanizare să fie inversat, fapt subliniat și aici de preferința populației pentru locuirea individuală.¹⁴¹ În Vilnius, mai ales după anii 2000, a avut loc o explozie a pieței construcțiilor în suburbii, care în acest caz sunt zone relativ omogene din punct de vedere social, de obicei fiind locuite de persoane cu venituri mari, cărora încep să li se adauge clasa de mijloc-sus. Imaginea noilor așezări suburbane este în creștere, în pofida infrastructurii tehnice și sociale slabe sau neterminate. Desigur, și în Vilnius locuirea preferată este cea în case individuale. Dintre toate orașele regiunii central și est-europene, orașele fostei republici est-germane sunt cele care se înscriu cel mai puțin în trendul generalizat și unidirecționat al suburbanizării. Regiunea suburbană a orașului Leipzig, de pildă, și-a pierdut din importanță în anii 2000, după ce fusese principala destinație rezidențială a locuitorilor săi la mijlocul anilor '90. Schimbarea are legătură, pe de o parte, cu modificări și întreruperi ale unor politici de impozitare și de subvenție (de exemplu pentru cei care cumpără o casă), schimbări demografice, în sensul scăderii

¹³⁸ ibid., p. 433

¹³⁹ Brade, I., Herfert, G., Wiest, K., *Recent trends and future prospects of socio-spatial differentiation in urban regions of Central and Eastern Europe: A lull before the storm?*, în *Cities*, vol. 26, 5/2009, p. 238

¹⁴⁰ ibid.

¹⁴¹ ibid. pp. 238 - 240

numărului de familii tinere, principalul public al suburbanizării, și pe de altă parte, cu o serie de factori ce țin de creșterea prin comparație a atractivității orașului central și a modelului de locuire urbană, ca de exemplu creșterea generală a costurilor traiului, care afectează în mai mare măsură locuirea în suburbie și scăderea valorii de piață a zonelor periferice. Faptul este evidențiat de preferința relativ scăzută a locuitorilor orașului pentru locuirea de tip casă cu grădină, așa cum reiese din studiul lui Brade et al¹⁴².

Orașul polonez Poznan poate fi considerat un exemplu caracteristic de oraș post-socialist, datorită proceselor care au avut loc aici: s-a înregistrat o revărsare orașului în teritoriu și migrația populației către aceste zone nou urbanizate și în același timp dezvoltarea excesivă a unor zone centrale ca districte de afaceri, în umbra acestor două rămânând procesele din zonele pericentrale și din vechile periferii, zonele de locuințe de dinainte și de după război¹⁴³. În Polonia, suburbanizarea celorlalte mari orașe în afară de Varșovia a fost haotică, consideră sociologul Jacek Kotus, deși anumite trăsături au fost comune, cum ar fi relocarea populației în afara orașelor, creșterea numărului de locuințe individuale și a numărului de mașini, și amplasarea investițiilor în zonele de margine¹⁴⁴. În ce privește structura sa construită, ea devine evident mai densă, drept urmare există tot mai puțin spațiu pentru piețe, parcuri etc.. Se întâmplă însă rar ca un parc să fie lichidat pentru a face loc unei clădiri comerciale, în schimb piețele sunt adesea sacrificate în acest scop¹⁴⁵. Poznan, spune autorul, este o ilustrare a faptului că investitorii comerciali au aport prea mare în crearea structurii spațiale a orașului post-socialist¹⁴⁶.

Urbanizarea reprimată sau perpetuarea ruralului și slaba dezvoltare a infrastructurii în jurul orașului Tirana în timpul socialismului par a fi principalele circumstanțe responsabile de revărsarea recentă a orașului în teritoriu și de creșterea populației regiunii. În Kosovo, după încheierea conflictului de la sfârșitul anilor '90, populația orașului Pristina s-a triplat ca urmare a întoarcerii diasporei în provincie, așa încât cererea de locuințe a dat un mare avânt domeniului imobiliar, ce avea să devină astfel cel mai profitabil sector economic. Ceea ce războiul nu a dărâmat (și foarte mult nu a fost afectat orașul în timpul războiului), a fost demolat în boomul imobiliar de după, când 75% dintre construcțiile orașului, multe dintre ele istorice, au fost eliminate pentru a face loc investițiilor imobiliare. Evident că activitatea de construire era ilegală, nici nu se putea altfel, în condițiile destrămării autorității statale și în pofida supravegherii Națiunilor Unite, organizație care nu s-a implicat însă și în stabilirea unor regulamente și standarde minime în domeniul construcțiilor. Rezultatul este aiuritor și cel puțin didactic: "*oricine dorește să afle de ce e necesar și rațional urbanismul ar trebui să viziteze Pristina chiar acum*" (trad. n.)¹⁴⁷. Diaspora a exercitat o influență foarte puternică asupra dezvoltării provinciei Kosovo, în special prin banii trimiși în țara de cei care lucrează în străinătate,

¹⁴² ibid. p. 243

¹⁴³ Kotus, op. cit., p. 380

¹⁴⁴ ibid., p. 366

¹⁴⁵ ibid., p. 379

¹⁴⁶ ibid., p. 380

bani care au fost direcționați în principal către sectorul de construcții. Cererea masivă pentru locuințe din partea celor care se întorceau în Kosovo după război, sau a migrației interne, dinspre zone rurale către capitală, dar și cererea de locuințe și birouri din partea personalului forțelor internaționale, a permis fiecărei persoane implicate în această întreprindere a construcțiilor să aibă profituri importante. Aceștia erau fie investitori propriu-ziși care aveau suficient capital, fie proprietari de terenuri sau construcții care urmau să fie înlocuite sau constructori care dispuneau de tehnică de lucru, materiale și forță de muncă, deși trebuie menționat ca au existat și investiții familiale¹⁴⁸.

În cazul Cehiei, gradul de urbanizare ridicat și urbanizarea concentrată dezvoltată de stat a însemnat o suprimare a suburbanizării înainte de '89, așa încât dezvoltările care au avut loc în zona peri-urbană în acea perioada era mai degrabă de natură pre-urbană decât post-urbană. În noile condiții economice și în contextul legislativ potrivit, suburbanizarea reprimată a fost în cele din urmă eliberată¹⁴⁹. Căderea bruscă a regimului în 1989, precum și faptul că în România, spre deosebire de alte țări din regiune nu au existat reforme în anii '80, a dat în sfârșit posibilitatea inițiativelor private, reprimată în mare parte a sectoarelor de activități în timpul regimului comunist, de a opera inclusiv în sfera construcțiilor până atunci controlată în aproape toate cazurile de stat. Schimbarea însă a fost radicală, în sensul că s-a ajuns curând la un tip de dezvoltare teritorială atât de liberă, încât părea că nici un tip de administrație sau de regulament nu mai putea să le urmărească. Noul slogan, înlocuind mitul efortului și sacrificiului colectiv, devenise "*fiecare pe cont propriu*"¹⁵⁰. Retragera insistentă a politicului din orice mecanism posibil de control, presiunea de dezvoltare incipientă și lipsa de regulamente în noua situație a unui regim de proprietate fragmentat sunt definitorii pentru suburbanizarea din anii '90, marcată de proiecte individuale la scară mică, într-un cadru legal adesea personalizat¹⁵¹.

Pentru orașele românești, cea de-a doua perioadă a post-socialismului a fost cea care a adus ciclul propriu-zis de expansiune. Dacă până atunci rata de creștere a orașelor era relativ mică și presupunea aproape numai construirea de case, de acum ritmul creștea acceletat și noi tipuri de construcții și dezvoltări investiționale începeau să apară, odată cu dezvoltarea spectaculoasă a domeniului imobiliar. Apariția, în număr mare, a ansamblurilor noi de locuințe colective este unul dintre fenomenele semnificative pentru evoluția urbană (și suburbană) în orașele din România¹⁵². Evoluția tardivă a acestei faze poate fi pusă pe seama unei crize a puterii de cumpărare a clasei mijlocii, potențiala

¹⁴⁷ Jerliu, F., Hackenbroich, W., Vöckler, K., Geci, V., *Planificare postconflict: Archis Interventions in Prishtina, Kosovo*, în *Urban Report 3*, 2011, fundația Zeppelin, București

¹⁴⁸ Vöckler, K., *Turbo Urbanism in Prishtina*, extras din *Prishtina is Everywhere. Turbo Urbanism: The Aftermath of a Crisis*, 2008, Archis Publishers, Amsterdam, p. 216

¹⁴⁹ Borén et al., op. cit., p. 103

¹⁵⁰ Goagea, Ct., Ghenciulescu, S., Goagea, C., Bleahu, A., *An Archipelago of Private Places. From Total Control to the Boom of Individuality*, în *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Bucuresti, Editura Pro, p. 10

¹⁵¹ Petrovici, op. cit.

¹⁵² Vinea, op. cit. p. 259

clientelă a lor, cât și prin respingerea locuirii colective, ca urmare a experienței locuirii în socialism. Totuși, ceea ce a contat mai mult în deblocarea survenită mai târziu a fost îmbunătățirea oportunităților financiare, și nu atât de mult atenuarea reacției sociale amintite¹⁵³. În mod special, perioadei 2005 - 2008 și guvernării de centru dreapta de atunci îi corespunde cea mai accentuată creștere economică din istoria post-socialistă, care poate fi pusă în relație cu un set de măsuri economice de tip liberal și cu influxul de capital provenit din economiile emigrației, care au accelerat semnificativ dezvoltarea spațială în tiparele ei deja stabilite și cu aceleași practici asociate, ca de exemplu exceptările de la regulamentele de construire¹⁵⁴. Și în cazul orașului Cluj, perioadei amintite îi corespunde mutarea centrului de greutate în domeniul construcțiilor de locuințe dinspre case individuale înspre blocuri de apartamente. Administrația locală care avea posibilități limitate de a furniza echiparea terenurilor, a fost rapid depășită de situație, așa încât un nou instrument a trebuit căutat pentru a face față situației. Ceea ce a fost găsit reia la o scară adaptată, dar mult mai potentă, aceeași practică a negocierilor pe coeficienți de urbanism și a diverselor scutiri de la regulamentele de urbanism a marilor proiecte în schimbul promisiunii (și de multe ori promisiunile au rămas doar atât) realizării infrastructurii locale și proviziunii de utilități. Efectul acestei tactici a produs schimbări de amploare, pentru că tranzacțiile puteau fi cu atât mai mari cu cât un proiect era mai mare. Aparent situația creată era una de câștig unanim, câtă vreme investitorii puteau să-și ducă la îndeplinire proiectele, iar autoritățile se scuteau de investiții semnificative. Cine avea de pierdut, în schimb, erau mici proprietari de case, eventual chiar din perioada anterioară, care speraseră și investiseră în a-și construi un loc de trai mult visat în afara orașului, și care se găseau acum în situația ca orașul, în forma lui privată, se revărsa peste ei. Simptomatice și numeroase sunt cazurile în care în vecinătatea unor case individuale se ridicau clădiri cu mult mai multe etaje, împotriva cărora nu exista aproape nici un mijloc de intervenție. Situația a creat atitudini contrare din partea proprietarilor de terenuri din suburbii: unii căutau o maximizare a construibilului pentru terenurile lor, iar mai vechii proprietari și locatari o limitare a lui, ceea ce putea împiedica viitoarea dezvoltare în acele zone¹⁵⁵.

Suburbia românească de după anii 2000 este o parte a orașului în care varietatea tipologiilor de locuințe este probabil mai mare decât în orice alt cartier "*normal*": în cea mai simplă înșiruire, fără orice mediere, aici există blocuri cu multe niveluri, vile cu locuințe colective, case individuale la orice scară și barăci de grădină¹⁵⁶, aspect pus în evidență la toate nivelurile de discurs. Un astfel de teritoriu nu poate fi considerat nici urban, nici rural și nici peisaj, spune colectivul Planwerk, cu toate că le conține pe toate trei¹⁵⁷. Andreea Matache, la rândul său, observă teritoriul neomogen din punct de vedere

¹⁵³ ibid.

¹⁵⁴ Munteanu et al., op. cit., p. 11

¹⁵⁵ Petrovici, op. cit. pp. 6 - 8

¹⁵⁶ Planwerk (2010), p. 2

¹⁵⁷ ibid. p. 1

al legăturilor funcționale¹⁵⁸, formulare ce lasă însă loc presupunerii altor tipuri de omogenități. Există speranța cel puțin, crede Constantin Goagea, că în viitor aceste spații vor vedea formarea unor comunități și că va exista un spirit care să conducă spre viitoare proiecte publice legate de teritoriu. Ceea ce rămâne în suspensie este, după el, dacă distrugerile ambientului și patrimoniului, certe și acum, nu vor avansa mai rapid decât conștiința publică și decât măsurile de îndreptare¹⁵⁹.

Segregarea spațială

În contextul declinului controlului centralizat și al schimbărilor structurale ale economiei, ca urmare a transformărilor din anii '90, au apărut o serie de întrebări despre diferențierea socio-spațială în marile orașe din Europa Centrală și de Est. Privatizarea pe scară largă și modificarea structurii oportunităților în nou createle piețe au produs un mediu complet nou în ce privește asigurarea de locuințe. În același timp, schimbările socio-economice și emergența unor idealuri de locuire au creat noi tipuri de cerere pe piața imobiliară¹⁶⁰. Procesele de suburbanizare au fost cercetate în mai multe din orașele regiunii, însă diversitatea formelor de locuire și de zone rezidențiale, de la locuințe exclusiviste în suburbii la ansambluri rezidențiale unitare la zone mai vechi sau mai noi de case de vacanță sau locuințe principale construite cu mijloace modeste, indică nevoia unei abordări mai nuanțate a spațiului suburban al acestei regiuni, câtă vreme în numeroase cazuri cercetarea suburbanizării se suprapune cu studiile care privesc apariția locuirii în ansambluri închise (*gated housing*)¹⁶¹. Condițiile tranziției, cât și experiența suburbanizării în țările occidentale îndreptățesc opinia că procesul similar central și est-european a fost unul polarizator din punct de vedere social, consideră Brade et al. Schimbările societăților din țările în tranziție au început deja la sfârșitul perioadei socialiste, când economia secundară a crescut, permițând unei părți importante a populației să acumuleze venituri suplimentare. Acest lucru a accentuat inegalitatea socială și spațială în timpul tranziției post-socialiste. Creșterea șomajului, ca urmare a căderii activităților industriale și agricole a dus la scăderea veniturilor unui număr mare de persoane, perioada cea mai severă fiind cea dintre anii '89 și '92, când schimbărilor pe piața muncii li s-au adăugată cu maximă intensitate inflația monetară și liberalizarea prețurilor¹⁶².

Schimbările structurii economice au intervenit și în stratificarea socială și au dus la o creștere a polarizării. În același timp traiul a devenit mult mai scump, prețurile locuințelor din marile orașe erau sensibil mai mari decât cele din suburbii, iar cei care întâmpinau greutăți economice au început să părăsească orașele. În același timp, cei cu

¹⁵⁸ Matache, op. cit. p. 15

¹⁵⁹ Goagea et al., op. cit., p. 14

¹⁶⁰ Brade et al., op. cit., p. 233

¹⁶¹ ibid. p. 234

¹⁶² Leetmaa et al., op. cit. p. 131

venituri mici și cei ale căror venituri au crescut în aceeași perioadă, aveau să părăsească orașele în procentaj mai mare decât media populației, ambele grupuri stabilindu-se tot în suburbii - deși nu neapărat în aceleași zone. Cu alte cuvinte, oameni din ambele capete ale spectrului social au părăsit mai frecvent orașele îndreptându-se către suburbii¹⁶³, iar dacă dificultățile economice au limitat mult opțiunile de migrație ale celor cu venituri mici, pentru cei cu venituri mari, preferința pentru un anumit mediu de viață a fost un factor mai important în relocare¹⁶⁴. Motivul este destul de simplu, această categorie își permitea mai ușor să părăsească locuințele de tip socialist și să-și construiască sau achiziționeze o locuință mai mare în suburbii, favorizați și de sistemul de credite destul de accesibil. Totodată cei cu probabilitate mai mare de a avea venituri mari, proveneau din marile orașe, unde prețul mai mare al locuințelor le-a oferit posibilitatea de le vinde mai bine¹⁶⁵. Locuința a fost, astfel, principalul beneficiu social al tranziției; în Estonia de exemplu, privatizarea locuințelor s-a făcut în special către chiriași și în mai mică măsură către foștii proprietari. Odată cu introducerea economiei de piață, valoarea locuințelor privatizate a crescut, și a crescut diferențiat, așa încât locuitorii marilor orașe deveneau proprietarii celor mai scumpe locuințe. Vânzarea unui astfel de apartament din perioada socialistă a fost o condiție esențială a suburbanizării¹⁶⁶. În același timp, retrocedarea terenurilor a adus resurse importante celor împrăștiți, fapt care le-a permis să plece din orașe către zone suburbane și a activat piața terenurilor din zonele suburbane, pentru că mulți dintre acești proprietari de terenuri au preferat să le vândă pentru dezvoltări imobiliare.

Creșterea inegalității sociale și o diferențiere accentuată a ofertei de locuințe în ce privește disponibilitatea și accesibilitatea (sub influența sistemelor politice liberale) sunt puse la baza segregării socio-spațiale¹⁶⁷. Efectele segregării sunt în special vizibile în anumite cartiere sau zone urbane, acolo unde există gentrificare, ansambluri rezidențiale de standard ridicat sau ansambluri închise, și în unele zone suburbane noi. În paralel se vorbește de o pauperizare a altor zone din orașe. Nu de puține ori cele două tipuri de zone urbane polarizate se află în același tip de teritoriu, uneori chiar în vecinătate, vorbindu-se chiar de ghetouri sărace și ghetouri bogate¹⁶⁸. În cele mai multe cazuri, diferențierea cea mai dramatică și la scara cea mai mare are loc la nivelul macroteritorial, prin migrația masivă de capital uman cu precădere dinspre localitățile mici și medii, aflate oricum într-o criză severă ca urmare a dezintegrării celei mai mari părți a economiei locale, către marile centre urbane, atunci când nu aleg ca destinație țările occidentale. În paralel, diferite țări, printre care și România înregistrează tendințe nealiniată, simultane celor de mai sus, care țin în mod specific de tranziția mediului post-socialist¹⁶⁹. Dacă

¹⁶³ *ibid.*, pp. 132/133

¹⁶⁴ *ibid.* p. 133

¹⁶⁵ *ibid.*, p. 132

¹⁶⁶ *ibid.* p. 132

¹⁶⁷ Sýkora, op. cit. p. 431

¹⁶⁸ *ibid.*, pp. 417/418

¹⁶⁹ Pichler - Milanović, op. cit. p. 184

multe comune suburbane au avut creșteri demografice mai mari decât orașele în proximitatea cărora se află, iar conform acestui model orașele înregistrează scăderi ale populației, ca urmare a migrației către exteriorul lor, centrele marilor orașe, dar și multe alte zone ale lor nu au înregistrat depopulare și, în măsura în care este vizibil, nici declin¹⁷⁰. Mai mult, în pofida prezenței unor procese de suburbanizare certe, mai intense tocmai în aceste orașe, locuirea urbană per ansamblu, inclusiv în ansambluri socialiste nu pare să înregistreze un declin semnificativ. În multe din marile orașe din România în care există un aflux demografic dinspre celelalte localități ale țării se poate vorbi, deocamdată, de puține cazuri de ghetoizare în interiorul orașului și nu de o segregare socială evidentă, ci poate de o nuanțare socială. În afară de anumite ansambluri care au concentrat chiar din timpul perioadei socialiste categorii de populație cu venituri reduse și în care s-a produs o accentuare a problemelor sociale, concomitent cu decăderi fizice-structurale semnificative, cartierele dormitor din timpul socialismului au cunoscut, ulterior acestei perioade, dinamici sociale diverse, cu numeroase schimburi de locatari, comparativ cu perioada anterioară, care însă au produs o anumită revitalizare funcțională. Nu este vorba despre reabilitarea stării fizice a imobilelor sau ansamblurilor, deși au avut loc astfel de intervenții în anumite cazuri, cel mai adesea punctuale, în contextul unor perimări fizice care au afectat în ansamblul generic locuințelor colective din perioada socialistă, ci de sufluri noi de viață conferite de păstrarea unui nivel ridicat de interes din partea locuitorilor orașelor pentru această variantă de locuire. Faptul se poate explica, dincolo de o stagnare a nivelului de trai, care a limitat perspectivele de migrare ale unui segment consistent al populației și de afluxul de populație deja amintit, de adevărate deficiențe ale modelului locuirii suburbane cu privire la subdezvoltarea infrastructurii care o deservește, inclusiv la cea de acces, la lipsa serviciilor și la costurile ridicate de achiziție și întreținere comparativ cu locuințele colective urbane. Ceea ce se adăugă este o preferință pentru modul de viață urban a unei părți a populației tinere, bine reprezentată în marile orașe din România, aceleași care grupează principalele universități și cele mai multe oferte de muncă și nu în ultimul rând avatajele pe care locuirea în astfel de ansambluri le oferă în felul în care ele angrenate în structura de relații funcționale a cartierului sau orașului.

Mixajul social realizat organic se găsește însă, măcar în parte, și în noile suburbii. Andreea Matache observă o structură conjuncturală aici, inclusiv la nivel social¹⁷¹, iar Topalović vorbește de principiul "*primul venit, primul servit*" care stă la baza alcătuirii celor mai noi zone din Belgrad, în care locuințele clasei noilor îmbogățiți stau lângă blocurile de apartamente speculative, lângă casele obișnuite ale clasei de mijloc și lângă mai vechile gospodării țărănești, într-o configurație relaxată, care nu pare să deranjeze pe nimeni¹⁷². Pe de altă parte, diviziunea în cadrul orașelor este la fel de veche ca orașele în sine, doar

¹⁷⁰ Kotus, op. cit, p. 366

¹⁷¹ Matache, op. cit.

¹⁷² Topalović, M., *Cărămidă și aur*, în *Urban Report 2*, 2011, Fundația Zeppelin, București (Topalović, 2011b)

cauzele și tipul acestui fenomen au fost diferite în timp și spațiu¹⁷³. Spațiului geografic est-european i-a fost specifică mult timp o formă de segregare spațială și socială pe baze ocupaționale și etnice. Multe din localitățile transilvănene istorice existau nu sub forma unor creuzete culturale, ci a unor structuri compuse pluri-comunitare, existând principii de grupare a populației pe criterii etnice și profesionale. În alte cazuri localitățile în sine erau baza unor grupuri etnice distincte, majoritare. Aceeași segregare este specifică și altor țări din spațiul est-european: Slovacia, Estonia, Ucraina, de exemplu, sunt țări a căror populație urbană e diferită etnic în mare parte a istoriei de cea rurală. Chiar și în Țările Române, unde clasa politică dominantă a fost în mai multe cazuri de aceeași etnie cu restul populației, existau în interiorul orașelor enclave pe baze ocupaționale și în fond etnice, derivate din aspectul ocupațional. Districte sau străzi comerciale din multe orașe românești erau cunoscute ca zone armenesti, evreiești, grecești, și așa mai departe. Pe de altă parte, mixajul etnic și social al centrelor comerciale urbane din Țările Române a fost, cel puțin după a doua jumătate a secolului XIX, unul cu totul remarcabil, iar mai multe din descrierile istorice ale capitalelor Țărilor Române semnaleză aspectul amestecului straturilor și configurațiilor în structura lor socio-spațială, de o manieră ce permite corespondențe cu suburbiile belgradene descrise de Topalović. În suburbia autohtonă de azi, mixajul este și unul funcțional, pentru că așa cum observă Ghenciulescu, această suburbie nu mai este doar proiectul rezidențial spontan, dar exclusiv, așa cum debutase, ci devine teritoriul urban alternativ, dar complex, în care clădirile de birouri și comerciale și blocurile de apartamente se amestecă întâmplător cu mai vechile vile, rezultând ceva ce pare a începe să funcționeze ca un oraș autentic, deși într-un mod complet "*non-urban*" și "*non-occidental*"^{174,175}. Aceasta hibriditate relaxată și coprezența densităților contrastante este văzută de Pichler ca trăsătura caracteristică cea mai pregnantă a suburbanității est-europene¹⁷⁶.

Locuirea îngrădită

Ansamblurile de locuințe private închise, cu populația lor omogenă din punct de vedere social, sunt văzute ca manifestări ale fragmentării. Deși acest tip de locuire este un adaos recent între procesele de suburbanizare, ele apar în aproape toate zonele urbane. În termeni de dezvoltare urbană înlocuirea administrației private cu una publică, în cazul acestor ansambluri, înseamnă consolidarea instituțională a diferențelor sociale. În țările post-socialiste, politicile economice liberale și nivelul redus de reglementare impus de stat în ce privește dezvoltarea urbană, a creat largi oportunități pentru investitorii privați în domeniul imobiliar. Pe fondul unei creșteri a cererii pentru securitate, au apărut multe ansambluri de locuințe închise în Europa Centrală și de Est, într-o varietate mare de

¹⁷³ Hirt et al., op. cit., p. 755

¹⁷⁴ Ghenciulescu (2010)

¹⁷⁵ descrierea se potrivește în același timp și vechiului București.

¹⁷⁶ Pichler - Milanović, op. cit.

tipologii, locații și grade de protecție sau închidere¹⁷⁷. Construirea de enclave rezidențiale atât în interiorul orașului cât și în zone suburbane este emblematică pentru evoluția marelui oraș post-socialist în plin proces de liberalizare, concepând spații segregate și închise, care vorbesc despre polarizare socio-spațială și excluziune asociată unor forme de aculturație și globalizare sau de americanizare^{178,179}.

Se spune adesea că enclava rezidențială modernă este succesoarea unei forme de locuire burgheză de secol XIX, apărută în vestul Europei, separată de "oroarea" orașului industrial englez, francez sau mai târziu american¹⁸⁰. Astăzi proiectele imobiliare care-și reclamă exclusivitatea, realizate la începutul perioadei post-socialiste în special cu capital străin, sunt considerate de anumiți observatori și critici ai acestor evoluții ca expresii ale unei utopii urbane globale delocalizate de secol XXI¹⁸¹. Ele sunt denunțate drept consecințe ale globalizării, cel puțin în două feluri: mai întâi că se răspândesc în medii non-occidentale ca rezultat direct al influenței occidentale, fiind construite cu capital internațional pentru cetățeni transnaționali, iar în plus pentru că sunt promovate ca enclave de occidentalitate; o a doua interpretare, mai largă, este că globalizarea produce acest tip de comunități și fără un input occidental direct. Ceea ce ar presupune că într-un sistem global are loc o creștere a mobilității capitalului și o marginalizare a forței de muncă, care amplifică diferențele sociale, agravează sărăcia, slăbesc solidaritatea socială și sporesc criminalitatea din orașe. Cuplată cu neputința unui sector public slăbit de a oferi siguranță și servicii de calitate, efectele descrise mai sus pot explica preferințele pentru locuirea în ansambluri închise. Acest lucru are loc și atunci când locuitorii lor nu sunt parte a elitei capitaliste transnaționale și locuințele în sine nu sunt construite cu capital străin, iar o dovadă în acest sens este răspândirea pe care aceste ansambluri o au în țări în care există diferențe mari de venituri, criminalitate ridicată și administrații sărace, cu sau fără implicarea capitalului străin, ca de exemplu în America Latină. De vreme ce astfel de condiții predomină sau cel puțin există și în Eurasia post-socialistă, ansamblurile închise sunt comune și în Rusia sau în China, de exemplu¹⁸².

Dacă în Statele Unite ansamblurile rezidențiale închise sunt forme ale *sprawl*-ului, favorizat pe de-o parte de prețul mic al terenului în suburbii și de infrastructura rutieră dezvoltată, în România nu se poate vorbi de fenomene de aceleași proporții și cauze similare.¹⁸³ Explicații mai nuanțate ale succesului locuirii îngrădite sunt puse într-un binom de factori. Pe de o parte sunt factori care țin de ofertă, respectiv de administrații dornice de a-și ușura costurile de dezvoltare a infrastructurii, a securității și a serviciilor,

¹⁷⁷ Brade et al. op. cit., p. 235

¹⁷⁸ Cook, op. cit., p. 618

¹⁷⁹ Hirt et al., op. cit., p. 755

¹⁸⁰ *ibid.*

¹⁸¹ Cook, op. cit., p. 612

¹⁸² Hirt et al. op. cit., p. 756

¹⁸³ Marin, V., Matache, A., *Living Beyond the City. The Extent of an Urban Phenomenon*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 6, 2010, București, Editura Institutului Cultural Român, pp. 3/4

respectiv un sector privat dornic de profit și de stabilitate a investițiilor, iar pe de altă parte sunt cei care țin de cerere, așadar de o anumită preferință a publicului pentru astfel de forme de locuire, posibil influențată de discursuri media care alimentează frica socială în mediul urban, așa cum remarcă Hirt et al.¹⁸⁴. Din punctul de vedere al cererii, sunt identificate de obicei trei aspecte pentru a explica preferința pentru locuirea îngrădită: siguranța, statusul și aspecte legate de stilul de viață. Ca măsură de siguranță, îngrădirea este cel mai des prezentată ca un răspuns la criminalitatea crescută a orașelor, dar și la frică de ceilalți, fie ei din altă clasă, alt grup etnic sau rasial. Din punctul de vedere al statutului este identificată și o preferință pentru locuirea în medii omogene social, în care (dar și în afara cărora) gardurile și porțile sunt simboluri ale statutului social și ale privilegiului de clasă. Al treilea aspect, legat de stilul de viață, se referă la aspirațiile locuitorilor către consumul de servicii și anumite tipuri de dotări pe care sectorul public nu le oferă. Toate trei sunt aspecte universale ale segregării sociale, însă în anumite cazuri locuirea îngrădită evoluează și din condiții istorice și sociale locale, literatura de multe ori exagerând noutatea acestui tip de locuire la nivel global.

Textele despre locuirea închisă din Europa de Est se concentrează pe ansamblurile rezidențiale închise, care oferă un set de servicii și facilități la pachet cu locuirea, însă nu se ocupă aproape niciodată de locuirea îngrădită dezvoltată de proprietari individuale, tipologie care, dincolo de mobiluri universale și de o tradiție în regiune, ar putea avea și alte explicații și anume exaltarea proprietății private – un comportament social reprimat în socialism¹⁸⁵. O cercetare asupra rațiunilor îngrădirii, întreprinsă în Serbia a arătat că doar pentru 35% dintre respondenți protecția față de criminalitate este unul dintre motivele principale ale îngrădirii, pentru 22% fiind mai importantă obturarea vizuală față de vecini, cifră care avea să crească tot la 35% în cazul protecției vizuale față de străini. Protecția față de factori externi - praf, zgomot și trafic - a reieșit ca fiind importantă pentru aproape jumătate dintre cei chestionați. Rezultatele evidențiază percepția proastă a locuitorilor vizavi de calitatea spațiului din vecinătate¹⁸⁶ și confirmă observațiile Andreei Matache referitoare la motivațiile locuirii îngrădite din România, între care manifestarea unei atitudini de conservare a statutului și integrității "*în mediul izolat și destructurat al periferiei*".¹⁸⁷

¹⁸⁴Hirt et al. op cit., p. 756

¹⁸⁵ Hirt et al., op. cit., p. 754

¹⁸⁶ Hirt et al., op. cit., pp. 768/769

¹⁸⁷ Matache, op. cit.

Capitolul 2. Gustul publicului și retorica profesională

Gustul este foarte rar discutat în arhitectură și doar ceva mai mult în studiile de peisaj, cu toate că în mare parte experiența arhitecturii și a peisajului deopotrivă, în afară disciplinei lor, are de-a face exact cu acest aspect. Chestiunea gustului este cu atât mai semnificativă cu cât ea antrenează alte subiecte, legate de nivel material, stil de viață și aspecte de clasă, iar asta îl face un subiect politic, deci unul esențial: tocmai acele peisaje a căror frumusețe este considerată deosebită sunt și au fost apreciate și ocrotite într-un fel sau altul, protecție care în cele din urmă a primit statut legal¹⁸⁸.

Ca ființă sensibilă, omul înțelege și apreciază frumosul¹⁸⁹, simțul estetic este o trăsătură universală, chiar dacă expresia frumosului poate diferi de la o regiune, cultură sau perioadă la alta. Văzută prin filtrul gustului, semnificația în arhitectură nu este nici pe departe universală, ci foarte specifică, ea este un produs al unor circumstanțe sociale, politice și economice. Gustul plasează valoarea la suprafața obiectelor, adică ține de recepția culturală mai mult decât de atributele intrinseci¹⁹⁰. În același timp, percepția (peisajelor) este una compusă, prin amestecul de informație percepută imediat cu o altă deținută anterior, interpretarea peisajelor făcându-se prin prisma unui cadru sau a unei formații culturale în același timp generate și generatoare de specificități locale¹⁹¹.

În acest sens documentul Convenției Europene a Peisajului, dincolo de a releva importanța esteticului și a cadrului vizual al unui teritoriu în completarea aspectelor sale de funcțiune economică și ecologică, este important pentru că relevă la nivel oficial importanța felului în care publicul larg percepe cadrul de viață, rezultat din multiplele interacțiuni formatoare, naturale sau artificiale. Mai mult, documentul solicită părților semnatare să recunoască legal peisajul ca o expresie a diversității și moștenirii culturale și rolul său în "*formarea identității*", dar introduce și cerința de a include participarea publicului la definirea și implementarea politicilor referitoare la peisaj¹⁹². Pentru a putea adopta măsuri de management al peisajului ca un teritoriu perceput ca atare de populație este nevoie de o înțelegere a acestei percepții, care însă pare să difere semnificativ de ceea ce recomandă Convenția: Conrad et al. atrag atenția că în realitate puține persoane indică

¹⁸⁸ Antrop, M., *Background concepts for integrated landscape analysis*, în *Agriculture, Ecosystems and Environment*, vol. 77, 1-2/2000 (Antrop, 2000)

¹⁸⁹ *ibid.*

¹⁹⁰ Holland, C., *Questions of taste*, în *Architectural Design*, vol. 81, 5/2011, p. 95

¹⁹¹ Antrop (2005)

¹⁹² *Convenția Europeană a Peisajului*, 2000, Florența

o conceptualizare atât de largă, în sensul integrator pe care-l propune documentul, publicul având în general dificultăți în a asocia peisajul cu realități cotidiene și cu un mediu de viață, și asta în pofida efortului Convenției de a demonta retorica oricum prea înaltă și abstractă a conceptului de peisaj¹⁹³.

Evaluarea peisajelor de către public

Cel mai adesea oamenii dau diverse interpretări unuia și aceluiași peisaj: înainte de toate, felul în care este văzut și înțeles un peisaj reflectă valori și gusturi proprii sau reprezentări ale unor moduri de viață posibile¹⁹⁴. Dar și mai des oamenii tind să-și expună preferințele față de peisaje în funcție de anumite reprezentări consacrate a ceea ce înseamnă un peisaj frumos, mai mult decât a exprima o preferință personală. Pentru Florida et al.¹⁹⁵ înțelegerea acestor gusturi și felul în care se face raportarea la peisaj relevă sistemul de valori prin care oamenii se identifică pe ei ca membri ai unei comunități, câtă vreme satisfacția comunității, alături de alți factori cum ar fi condițiile economice, interacțiunea socială, existența dotărilor sau altele este în strânsă legătură și cu frumusețea și caracteristicile estetice ale unui spațiu. Este identificată, de exemplu, preferința pentru aspectul îngrijit al peisajului sau spațiului ca fiind corelată ideologiilor productiviste și unui tip de responsabilitate socială, dar în același timp este observat că peisajul îngrijit care reflectă bune intenții și un bun spirit gospodăresc, trimitând la ideea de comunitate responsabilă, de fapt nu corespunde unei bune sustenabilități și reciproc, peisajul sustenabil nu se conformează unei așteptări comune de frumusețe¹⁹⁶.

Mare parte a publicului asociază peisajul cu elemente ale unei naturi rurale, ca de exemplu câmpuri, floră și faună, iar aproximativ 20% dintre persoane se referă la elemente fizice care configurează peisajul - de natură geologică sau geomorfologică. Ceva mai puțin de jumătate asociază peisajul în special cu aspecte vizuale, care includ cadre și panorame. Aproximativ o treime a publicului asociază ideii de peisaj atribute estetice de tipul "idilic", "pitoresc" sau "frumos", iar mai mult de 15% dintre respondenți înțeleg peisajul ca o reprezentare a unei situații ideale ce presupune armonie și sustenabilitate, reprezentare pe care autorii studiului o etichetează ca utopică¹⁹⁷.

Există diferențe, adesea, în felul în care unul și același peisaj este receptat de persoane diferite. Dacă unii sunt atrași de atributele sale funcționale, utilitare, ce răspund unor

¹⁹³ Conrad, E., Chrisite, M., Fazey, I., *Understanding public perceptions of landscape: A case study from Gozo, Malta*, în *Applied Geography*, vol. 31, 1/2011

¹⁹⁴ Egoz, S., Bowring, J., Perkins, H.C., *Tastes in tension: form, function and meaning in New Zealand's farmed landscapes*, în *Landscape and urban Planning*, vol. 57, 3-4/2001, p.177

¹⁹⁵ Florida, R., Mellander, C., Stolarick, K., *Beautiful Places: The Role of Perceived Aesthetic Beauty in Community Satisfaction*, în *Regional Studies*, vol. 45, 1/2011, p. 43

¹⁹⁶ Egoz et al., op. cit., pp. 191/192

¹⁹⁷ Conrad et al., op. cit.

nevoi umane, alții pot valoriza aspecte ecologice¹⁹⁸. În literatură sunt numeroase exemplele de diferențe de evaluare a unor peisaje de către diverse categorii de public în funcție de profilul socio-profesional și de și modelul de locuire propriu, iar exemplele cele mai frecvente relevă diferențele de apreciere între locuitori din mediul rural, antrenați în agricultură și cei din mediul urban, unii evaluând peisajele din punctul de vedere al productivității aceluși teritoriu, ceilalți din punctul de vedere estetic, al dramatismului și pitorescului sălbatic. Asemănătoare sunt și concluziile legate de profilul cultural sau ideologic al respondenților: cei care nu sunt interesați de aspecte de sustenabilitate par să prefere peisajele cu valoare productivă, ceilalți, în general din clasele sociale superioare, preferă peisajele naturale sălbatice¹⁹⁹.

O investigație în detaliu a gusturilor publicului pentru diverse tipuri de peisaj indică o preferință pentru scene naturale intacte cu elemente de pădure și lac. Sunt în același timp apreciate ca fiind destul de atractive și scenele care conțin activități umane tradiționale. În schimb, între cele mai puțin atrăgătoare cadre au fost indicate cele care prezentau forme moderne de agricultură și care includeau construcții agricole contemporane, ceea ce a condus la concluzia că pare să existe o dimensiune temporală a atractivității: peisajele culturale vechi sunt considerate mai atractive decât cele noi, cu toate că și acelea prezintă un grad ridicat de intervenție umană²⁰⁰. Pe de altă parte Howley et al. explică aprecierea scăzută pentru scenele agricole moderne pe baza uniformității prea mari a acestor peisaje, câtă vreme exploatarea agricolă tradițională include mai multă variație, mai mult contrast cromatic și o componentă cultural-identitară pe care marele public o consideră atrăgătoare. Cu toate acestea, autorii nu găsesc diferențe foarte mari între diferitele tipuri de peisaj agrar, incluzând aici pe cele moderne, toate fiind în general apreciate pozitiv²⁰¹. În alt caz²⁰² respondenții și-au exprimat preferința pentru cadre naturale în care este prezent elementul acvatic dominant, ceea ce confirmă rezultate ale unor studii anterioare. Următoarele în ordinea preferințelor au fost peisajele culturale și gospodăriile tradiționale. Howley et al.²⁰³ indică în general ca favorite aceleași tipuri de scene, în ordine: natură cu elemente acvatice, natură sălbatică, peisaje tradiționale și peisaje culturale. Mai puțin apreciate sunt peisajele agrare intensive și cele cu vegetație neîngrijită și buruieni. Calitatea vizuală a peisajelor crește odată cu suprafața de apă vizibilă, cu gradul de sălbăcie și cantitatea de vegetație și datorită prezenței munților în fundal, și scade odată cu creșterea prezenței umane sau a elementelor produse de om: străzi, linii de electricitate, industrie etc.²⁰⁴.

¹⁹⁸ Kaltenborn, B.P., Bjerke, T., *Associations between environmental value orientations and landscape preferences*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 59, 1/ 2002

¹⁹⁹ Howley, P., *Landscape aesthetics: Assessing the general publics' preferences towards rural landscapes*, în *Ecological Economics*, vol. 72/2011, pp. 167/168

²⁰⁰ Kaltenborn et al., op cit. pp. 4/5

²⁰¹ Howley, P., Donoghue, C., O., Hynes, S., *Exploring public preferences for traditional farming landscapes*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 104, 1/2012, p.73

²⁰² Kaltenborn et al., op. cit., p. 8

²⁰³ Howley, op. cit., pp. 165/166

O altă formulare a preferințelor publicului o face Antrop: ceea ce apreciază oamenii în general la un peisaj sunt scara umană a spațiilor și volumelor, în special a celor construite de om și ordinea, care trebuie să poată fi percepută, fără însă a fi prea rigidă. El consideră că este nevoie de ordine a spațiului pentru a permite orientarea, pentru că ea exprimă coerență și pentru că face posibilă înțelegerea spațiului. De partea cealaltă, dezordinea exprimă libertate, dar prea multă dezordine poate crea un sentiment de nesiguranță, însă o combinație bine dozată a ordinii și dezordinii conferă vivacitate peisajului. Variația și diversitatea sunt alți factori care contribuie la o apreciere pozitivă a peisajului, ca de altfel identitatea și unicitatea (tipicul local). Curățenia și aspectul îngrijit sunt de asemenea apreciate. La fel calmul și liniștea, dar și mișcarea, mai precis mișcarea unor elemente (de la mișcarea unui curs sau unei căderi de apă la cea a unor vehicule - preferabil în zare, sau a norilor pe cer) pentru că ea exprimă viață. Un peisaj este așadar cu atât mai plăcut cu cât posibilele sale utilizări sunt mai clare, cu cât este mai accesibil și cu cât în cadrul lui mișcarea este mai liberă. Este apreciată în cele din urmă durabilitatea sau vechimea, exprimată prin vârsta construcțiilor și în special a monumentelor, cât și naturalitatea, în sensul unei rate mici de transformare în timp. Ceea ce este considerat neatrăgător, indezirabil, urât, este excesul de orice fel: prea mic, prea mare, prea mult, prea puțin, prea înalt etc., cu alte cuvinte lipsa de scară umană. Indezirabilă este și imposibilitatea de a recunoaște relații și modele inteligibile și, desigur, prezența rampelor de deșeuri și a gunoaielor în general, sau altfel spus lipsa de îngrijire. În fine, mirosurile neplăcute și zgomotele sunt factori considerați negativi și tot negativ este percepută și imposibilitatea accederii spațiului (îngrădirea - sic) și aparenta lipsă de utilizare a terenului respectiv²⁰⁵. Antrop observă că percepția unui spațiu și evaluarea estetică pe care o face cineva îi influențează comportamentul și atitudinea în și față de acel spațiu. Astfel, un spațiu neîngrijit, degradat și aparent abandonat va atrage alte abandonuri spontane: de gunoi, întărind caracterul locului²⁰⁶.

În ce privește mediul construit, forma este mai observabilă ca spațiul sau altfel spus variațiile formale sunt percepute mai ușor decât variațiile spațiale²⁰⁷. Mai mult decât forma, culoarea și dimensiunile induc cele mai frecvente diferențe reperate de public, ca de exemplu între construcțiile unui ansamblu suburban²⁰⁸. Și există o preferință nativă a oamenilor pentru medii cu un grad ridicat de varietate.

"Mediile bogate și variate sunt preferate în parte din cauză că introduc un număr și un spectru mai larg de percepții, dar și pentru că astfel de medii au un grad de unicitate mai mare. Pare să fie destul de clar în același timp că un grad mai mare de complexitate a mediului este favorabil stării de bine a celor care locuiesc în acel mediu și că oamenii au

²⁰⁴ Arriaza, M., Cañas-Ortega, J.F., Cañas-Madueño, J.A., Ruiz-Aviles, P., *Assessing the visual quality of rural landscapes*, în *Landscape and Urban planning*, vol. 69, 1/2004, pp.119/120

²⁰⁵ Antrop (2000), p. 22

²⁰⁶ *ibid.*, p. 23

²⁰⁷ Rapoport (1977), p. 238

²⁰⁸ *ibid.*

nevoie de medii complexe și evolutive. De altfel și animalele au nevoie de astfel de medii"
(trad. n.)²⁰⁹

În mod oarecum paradoxal în același timp, în orașele occidentale formele urbane asociate cu cel mai scăzut nivel de stres și cel mai ridicat nivel de control sunt suburbiile rezidențiale omogene²¹⁰. Există însă un prag superior (diferit de la caz la caz) al nivelului de variație pe care cineva îl percepe sau îl înțelege, dincolo de care vorbim de *overload*, sau exces de informație, atât în cazul mediilor fizice cât și al celor sociale, *overload* care în mediul urban este o prezenta cvasipermanentă²¹¹. Pentru că mediile excesive (*overloaded*) obolesc, la fel ca și cele monotone, oamenii recurg adesea la o recodare a mediului, sau o eliminare selectivă a informației, care poate presupune în cazuri extreme o ignorare completă a acestei informații și o punere a ei într-un fundal difuz. Recodarea sau reordonarea funcționează și invers, ca în cazul mediilor extrem monotone, în care are loc o acuizare sau conștientizare mai mare a detaliilor²¹². În România, codarea într-un registru vizual relativ monoton din punct de vedere formal și cromatic a mediului de viață și a celui construit din perioada socialistă a produs condiții perfecte pentru *overload*-ul ce însoțea percepția zonelor rezidențiale de tip suburban de mai târziu. Receptarea mai ușoară a culorii și formei decât a spațiului poate contribui la percepția de neomogenitate a acestor zone²¹³, câtă vreme majoritatea caselor de acolo au relații similare cu parcelele pe care se află, care la rândul lor sunt de multe ori relativ regulate și similare ca dimensiuni și orientare. În multe dintre cazuri vederea lor ortofotoplană relevă o structură relativ regulată și repetitivă, mult mai greu percepută la nivelul privirii.

Natura ca drept al celor virtuoși

Astăzi redescoperirea și prețuirea peisajului rural ca loc al memoriei și cadru de zi cu zi este un proces în plină evoluție²¹⁴. Turnura în timp este spectaculoasă. Cu o sută sau două de ani în urmă a-ți dori să locuiești la țară era privit cu maximă îndoială: una era să apreciezi cadrul natural, altceva să accepți compania celor care locuiau la țară și cu totul de neconceput să-ți dorești să locuiești tu însuși acolo²¹⁵. În mod ironic, opinia publică a vremii vehicula viziunea romantică a țaranului purtător al unei adânci înțelepciuni a pământului - dar una poate prea ezoterică. Între timp "țara" s-a democratizat, condițiile de viață acolo au devenit acceptabile iar efortul (muncii) aproape inutil, cel puțin în

²⁰⁹ *ibid.*, p. 208

²¹⁰ *ibid.*, p. 336

²¹¹ *ibid.*, pp. 196 - 198

²¹² *ibid.*, p. 199

²¹³ contribuie, desigur, și lipsa aparentă de regulă a ocupării spațiale, dar există și alte aspecte care contribuie la senzația generală de fragmentare.

²¹⁴ Lowenthal, D., *European Landscape Transformations*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven, pp. 180/181

²¹⁵ *ibid.*, p. 183

lumea occidentală, și tot mai mult în societățile post-industriale de oriunde.

"Azi este inutil ca cineva, locuind la țară, să te simtă stânjenit că nu mulge vaca, nu seamăna câmpul sau nu culege porumbul. Cel mai probabil nici ceilalți nu mai fac asta, sau cel mult diverșii angajați străini de loc. Din vechea economie rurală nu au mai rămas în practica cotidiană decât poate tăiatul lemnelor și culesul fructelor direct din copac. "La țară" a devenit un loc bun de trăit, nu un loc al asigurării traiului" (trad. n.)²¹⁶

Peisajul este un bun la care toți sunt îndreptățiți, iar locuirea, cu condiția că este corectă ecologic, ar trebui să se facă în peisaj. Peisajul este tărâmul legitim al oricui, el poate fi și este bine să fie locuit, ecologic vorbind, pentru că el este spațiul plenitudinii, al solidității sănătoase și al echilibrului - un punct de vedere deloc nou în spatele căreia vedem bătrânul mit arcadian. Ce este nou, însă, este opinia larg răspândită că el trebuie înfăptuit, declară Lowenthal et al.²¹⁷. Dacă înainte peisajul era râvnit și adulat în vacanță, poate în weekend, azi el trebuie experimentat în întregime, ca un vis de mult așteptat să fie împlinit și poate ca un drept chiar. Trei din patru britanici, de pildă, optau pentru viața la țară într-un studiu din 1993²¹⁸, iar alte studii indică un interes general crescut și în alte regiuni pentru același cadru de viață²¹⁹. Aparent mediul rural iese destul de des învingător în comparația cu alte medii și aprecierea față de el crește odată cu expunerea, prin vizite sau experiențe de locuire propriu-zise²²⁰. Ceea ce-i atrage pe oameni, îi face să reacționeze și în cele din urmă să ocupe un peisaj sau un teritoriu este un anumit grad de plăcere pe care acesta îl oferă, aspect ce rămâne valabil și în cazul peisajelor rezidențiale, al căror cadru idilic, considerat o raritate de mare valoare, odată obținut, este păstrat, valorizat și pe cât posibil potențat. Investiția într-un astfel de loc devine nu doar financiară, ci una profund emoțională²²¹. Acest lucru se întâmplă cu atât mai mult cu cât în țările occidentale mediul rural "*nepervertit*" devine tot mai mult o raritate: în Olanda, de exemplu, în special în zonele rurale considerate atractive, locuințele disponibile sunt rare, iar această stare de fapt este perpetuată de sistemul de planificare central și de intervenția statului²²². În același timp peisajele sunt tot mai cerute ca teritorii comodate pentru turism și agrement²²³ și, aparent paradoxal, există un interes crescut din partea unui public tot mai larg pentru conservarea naturii. În realitate, azi ecologiștii cei mai radicali și consumeriștii cei mai indiferenți ar locui deopotrivă într-un cadru natural, măcar din când în când.

²¹⁶ *ibid.*, p. 183, în original: ... *The countryside is becoming a place for living, not for making a living.*

²¹⁷ *ibid.*, p. 182

²¹⁸ *ibid.*

²¹⁹ Dam, van, F., Heins, S., Elbersen, B., S., *Lay discourses of the rural and stated and revealed preferences for rural living. Some evidence of the existence of a rural idyll in the Netherlands*, în *Journal of Rural Studies*, vol.18, 4/2002, p. 467

²²⁰ *ibid.*

²²¹ Boulton, A., *Property and Aesthetics in an Ordinary American Landscape*, în *The Geographical Review*, vol. 10, 2/2011, p. 224

²²² Dam, van, et al., op. cit., p. 473

²²³ Egoz et al. op. cit., p. 73

Preferințele pentru peisajele naturale sunt o constantă în Occident cel puțin, acolo unde publicul înțelege valoarea naturii și dreptul ei la existența dincolo de orice rol utilitar al ei pentru omenire²²⁴. Mai specific însă, atitudinile nu sunt la fel de consensuale, existând diferențe substanțiale între indivizi și grupuri sau chiar între națiuni în privința valorilor de mediu. Una peste alta, prețuirea naturii capătă tot mai mult trăsături de virtute²²⁵, odată cu creșterea interesului pentru sănătate - cea proprie, a mediului sau a societății - văzută în sine ca un element de integritate. Rapoport notează: există un nou simbol în orientarea vieții astăzi - sănătatea și sportul - ca idei. În Statele Unite, cel puțin, ideea de sănătate a devenit o nouă religie²²⁶.

Preferințe pentru moduri de locuire

Rural nu înseamnă neapărat la țară, caracterul astfel definit al unui spațiu putând fi regăsit sau recreat în medii rezidențiale suburbane sau chiar urbane. Foarte des, acele calități ale mediului rural apreciate de publicul urban - verdețata, liniștea, spațiul deschis și sentimentul de siguranță, și chiar o anumită atmosferă pastorală mult îndrăgită²²⁷ se regăsesc în majoritatea mediilor suburbane²²⁸. Ruralul, în felul acesta, poate fi oriunde²²⁹. De fapt termenii, aproape aceiași de fiecare dată, în care majoritatea persoanelor prezintă mediul de viață preferat - cadru verde, liniștit, mediu bun pentru a crește copiii - descriu generic suburbia de oriunde²³⁰. După Paul Hackett, în lumea anglo-saxonă, în tot cuprinsul ei, din America până în Australia, majoritatea absolută a publicului alege un stil de viață suburban, în pofida eforturilor specialiștilor din planificare, a criticilor și a presei de profil de a promova avantajele vieții urbane²³¹. Iar conform lui Pismann et al.²³² aproape jumătate dintre cei care locuiesc azi în orașe în Statele Unite, ar prefera să locuiască într-o comunitate rurală sau apropiată de specificul rural.

În Marea Britanie și Statele Unite există un bias anti-urban puternic, care influențează, de exemplu, densitățile de locuire²³³. Pentru aproximativ 80% dintre americani locuința individuală pe parcela de mari dimensiuni, aflată în periferii, este cea mai dezirabilă

²²⁴ Howley, op. cit., p.161

²²⁵ Lowenthal, op. cit., p. 182

²²⁶ Rapoport (1969), p. 132

²²⁷ Vachon, G., Luka, N., Lacroix, D., *Complexity and Contradition in the Aging Early Postwar Suburbs of Quebec City*, în Stanilov, K., Case Scheer, B., Eds., *Suburban Form: An International Perspective*, 2004, Taylor and Francis, Londra / New York, p. 57

²²⁸ Dam, van, et al. op. cit., pp. 467/ 468

²²⁹ ibid. p. 473

²³⁰ Vachon et al., op. cit., p. 46

²³¹ Hackett, P., *Housing and Growth in Suburbia*, 2009, The Smith Institute, Londra, p. 8

²³² Pismann, A., Allaert, G., Lombaerde, P., *Urban and suburban lifestyles and residential preferences in a highly urbanized society. Experiences from a case study in Ghent (Flanders, Belgium)*, 2011, în *Belgeo, Urban Studies in Belgium*, 1-2/2011, p. 9

²³³ Rapoport (1977), p. 24

formă de locuire²³⁴, cifră confirmată și de alte studii²³⁵. Există un consens și mai puternic în ce privește importanța unei grădini private. În mod similar 77% dintre britanici nu au în vedere un apartament ca variantă de locuință și mai mult de jumătate dintre ei nu s-ar lăsa niciodată convinși să aibă. Procentul lor ar crește și mai mult dacă opțiunea unei locuințe secundare la țară nu ar mai exista pentru cei mai înstăriți dintre orașeni²³⁶.

Familiaritatea față de anumite elemente regăsite într-un mediu, ca și deprivarea de ele, dar și aspirațiile joacă un rol important, fiind direct corelate cu preferințele față de mediul respectiv²³⁷. Astfel, unii autori indică preferințe ale publicului pentru situații de locuire cu care deja este familiarizat, ca de exemplu locuința curentă, față de standardul cărora cei nefamiliarizați exprimă un nivel de satisfacție mai scăzut. Experiența are astfel un rol în percepția calității unui mod de locuire și acest rol este mai important în cazul celor al căror mod de locuire este altul decât cel pe care-l preferă. În același timp, cei care locuiesc conform preferințelor lor sunt mai apreciativi la adresa acelui mod de locuire decât ceilalți²³⁸. Altfel spus, există percepții diferite pre/post adaptare la un loc, la fel cum ele diferă în funcție de punctul de referință (de exemplu, mediul din care cineva provine, mediul imediat anterior expunerii etc.)²³⁹. Alte mecanisme care influențează nivelul de satisfacție sunt restructurarea cognitivă și perspectivele viitoare²⁴⁰, ceea ce înseamnă, pe de o parte, că dacă situația de locuire curentă are șanse mici să se îmbunătățească ea va fi acceptată mai ușor (ca fiind inevitabilă) chiar dacă nu corespunde preferințelor și, pe de altă parte, dacă în viitor cineva ar putea să-și îmbunătățească standardul de locuire, această perspectivă face mai acceptabilă (ca fiind tranzitorie) situația curentă. Fiecare din cele două mecanisme par să fi intervenit la un moment dat în conturarea nivelului de satisfacție al celor ce alegeau să locuiască în suburbia din România. Perspectivele unui viitor care nu avea decât să evolueze în mai bine pot fi asociate cu perioadele mai de început ale tranziției și pe de altă parte resemnarea și pasivizarea cu evoluțiile de mai târziu.

Preferințe de locuire în Europa Centrală și de Est

Spre deosebire de țările occidentale, în Europa Centrală și de Est marile ansambluri de locuințe colective nu au suferit mari transformări sau eroziuni sociale și decăderi, altele decât cele de uzură fizică, până în momentul schimbării de regim de la sfârșitul anilor '80

²³⁴ Nassauer, J., I., Wang, Z., Dayrell, E., *What will the neighbors think? Cultural norms and ecological design*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 92, 3-4/2009, p. 284

²³⁵ Pismann et al., op. cit., p. 9

²³⁶ Hackett, op. cit.

²³⁷ Rapoport (1977), p. 48

²³⁸ Jansen, S., J., T., *Why is Housing Always Satisfactory? A Study into the Impact of Preference and Experience on Housing Appreciation*, în *Social Indicators Research*, 113/2013, p. 785

²³⁹ Rapoport (1977), p. 53

²⁴⁰ Jansen, op. cit., p. 802

și în mare parte nici după aceea²⁴¹. Astăzi, mai mult de 40% din populația urbană a regiunii trăiește încă în locuințe prefabricate de acest tip și ele ocupa în continuare mare parte din piața imobiliară²⁴². De la începuturi însă, populația marilor ansambluri din Est a fost una mai eterogenă, grupând nu doar pe cei cu venituri mici ci și pe mulți dintre cei cu venituri medii, câtă vreme în Vest, marile ansambluri erau de cele mai multe ori destinate claselor de jos²⁴³. Mixajul social a rămas o caracteristică a locuințelor colective în țările post-socialiste, în pofida imaginii în scădere a acestor ansambluri și a decăderii fizice în multe din cazuri. Ele continuă să ofere condiții de viață satisfăcătoare pentru mare parte dintre cei care le locuiesc, spun Kovács et al.²⁴⁴, conform cărora 75% dintre cei chestionați se declară mulțumiți și foarte mulțumiți de condițiile lor de locuire actuale din marile ansambluri de blocuri. Dacă o primă explicație ar părea să fie plafonarea nivelului de trăi în Est, în realitate cauzele sunt multiple și țin în mare parte de alte aspecte. Astfel, în unele țări nivelul de satisfacție ridicat trebuie corelat cu reabilitarea sistematică a imobilelor și ansamblurilor de locuințe colective, inclusiv prin demolări selective menite să scadă densitatea și să crească calitatea mediului de locuire, iar în altele, piața relativ restrânsă și o mai puternică cerere decât oferta mențin încă un nivel ridicat de solicitare a locuințelor colective de acest tip. Pentru evaluarea pozitivă de care au parte azi locuințele din cartierele de blocuri sunt relevante și aspectele negative ale experienței suburbanizării din anii '90 și 2000: lipsa de proximitate, naveta, costuri mai ridicate ale vieții, calitatea mediului de locuire etc.. Pe de altă parte, în alte țări în care reabilitări majore nu au avut loc, dar în care există în schimb o ofertă mai largă de formule de locuire, fie în ansambluri noi urbane sau suburbane, fie în zone centrale gentrificate, nivelul de satisfacție față de locuințele din ansamblurile socialiste este mai scăzut²⁴⁵.

Ca peste tot în lume, în Europa Centrală și de Est tendința populației de suburbanizare este ascendentă²⁴⁶ și în pofida situației relativ bune a locuințelor colective discutate mai sus, preferințele, în alte condiții decât cele reale (în condiții ideale), se îndreaptă mai degrabă către formele de locuire asociate cu spațiul suburban. Dintre orașele cuprinse în studiul realizat de Brade et al., referitoare la procesele de suburbanizare din orașe central și est-europene, orașul Leipzig este singurul în care s-a înregistrat o desprindere de modelul locuirii individuale în favoarea unei locuiri de tip urban, și aceasta în contextul unei intervenții consistente de îmbunătățire a mediului de locuire în cartierele dormitor și în centrul orașului, cât și a unei experiențe suburbane începute mai devreme, care a permis un contact mai amplu cu minusurile locuirii de acest tip pentru segmente mai mari de populație. Dar pentru majoritatea locuitorilor din spațiul central și est - european suburbanizarea apare ca o opțiune blocată anterior și există o tendință de suburbanizare

²⁴¹ Kovács, Z., Herfert, G., Wiest, K., *Changing housing preferences and residential mobility in postsocialist cities – The position of large housing estates*, 2008, p. 1 ((Kovács, Z., et al. 2008)

²⁴² *ibid.*

²⁴³ *ibid.*, pp. 1/2

²⁴⁴ *ibid.*, pp. 7/8

²⁴⁵ *ibid.*, p. 15

²⁴⁶ Brade et al., *op. cit.*, p. 244

rezidențială, odată ce resursele cresc sau constrângerile scad²⁴⁷.

"Dacă eliminăm restricțiile economice, idealul posesiei unei locuințe cu o mică grădină, convenabil amplasată, adică mai precis al locuirii în suburbie, devine aproape universal."
(trad. n.)²⁴⁸

Un chestionar menit să cerceteze preferințele publicului în materie de forme de locuire, făcând abstracție de costuri, relevă și între cetățenii țărilor din Europa Centrală și de Est preferința pentru casa izolată unifamilială, jumătate dintre respondenți alegând acest tip înaintea unei locuințe renovate într-o clădire din centrul orașului sau o locuință renovată dintr-un mare ansamblu de locuințe colective socialist. În lipsa constrângerilor costurilor, mulți dintre cei chestionați exclud locuirea în marile ansabluri colective, care rămân astfel mult în urma variantelor de locuire în zonele centrale istorice, pentru care cifrele sunt influențate pozitiv de procesul de reconstrucție a centrelor²⁴⁹, desigur, în acele zone în care astfel de procese au loc. Istoric vorbind, la începutul anilor '90, stării de fapt din orașe i se răspunde, acolo unde există posibilități, cu o nouă viziune de locuire, a vilei cu grădină și piscină, viziune care a stat la baza migrației la marginea orașelor a celor înstăriți și nu a clasei de mijloc, practic inexistentă la momentul respectiv. În timp însă, acest model a alimentat multe din motivațiile și reacțiile populației și s-a răspândit în majoritatea straturilor²⁵⁰. În contextul central și est-european chestiunea schimbării locuinței odată cu schimbarea de regim este însoțită și de alt discurs - cel al creșterii și afirmării statutului social nivelat în socialism, care devine un impuls puternic pentru procesele socio-spațiale de mai târziu, inclusiv pentru suburbanizare.²⁵¹

Conform autorilor Palang et al²⁵² în Estonia, patru din cinci persoane ar alege să locuiască aproape de natură, în afara orașelor și dincolo de orice statistică, la nivelul percepției comune estonianul este o persoană individualistă, iubitoare de natură, care are o nevoie "*naturală*" de a ține contactul cu pământul²⁵³. Pe de o parte, în Estonia, la fel ca în alte țări din regiune în care populația urbană sau măcar elita urbană a fost de-a lungul istoriei de origine străină (germană, mai târziu rusă, în parte), locuirea tradițională a majorității estone a fost cea de tip rural, până spre mijlocul secolului XX. Pe de altă parte, lipsa de alimente din magazinele sovietice de mai târziu a făcut necesare grădinile de legume din spatele locuinței, acolo unde oamenii simțeau că pot decide asupra chestiunilor personale, drept care le fusese negat mult timp la nivel comunitar. În acest

²⁴⁷ Rapoport, A., *Culture, Architecture and Design*, 2003, Barcelona, Edicions UPC, p. 121 (Rapoport, 2003)

²⁴⁸ Hacket, op. cit., p. 9

²⁴⁹ Brade et al., op. cit., p. 235

²⁵⁰ Goagea, Ct., *The Come-back of Collective Housing*, în *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București, pp. 72/74

²⁵¹ Brade et al., op. cit., p. 244

²⁵² Palang et al., op. cit., p. 702

²⁵³ ibid., pp. 701/702

context, opțiunea pentru casa cu grădină nu mai este deloc surprinzătoare²⁵⁴, iar modelul de locuire suburban primește o nouă dimensiune. Urbanizarea în Estonia a urmat în parte logicii dezvoltării economice, iar în parte unor decizii ideologice, ca de exemplu colectivizarea forțată în mediul rural și construirea de centre de tip sovietic. Procesul a fost, așadar, impus la nivel macro asupra unei populații care considera în general că mutarea lor în astfel de centre nu a fost alegerea lor. Păstrarea legăturii cu pământul, fie menținând gospodăria familiei ca locuință secundară, fie achiziționând o locuință de vară, a avut un rol important în asumarea unei identități dar și în strategiile de subzistență în secolul XX²⁵⁵.

Și în Rusia locuirea tradițională a majorității populației este strâns legată de cadrul natural. Spre deosebire de Estonia, aici și locuirea urbană tradițională este una de mică densitate, poate cu excepția marilor orașe. Dar dincolo de acest aspect, și aici a existat o componentă a suburbanizării în perioade mai recente, a cărei evoluție poate fi pusă în relație cu modul de trai produs de socialism. În Rusia, încă din perioada socialistă, a existat un model larg răspândit de suburbanizare temporară legat de locuința secundară la țară (*dacha*). Dacă până la începutul secolului ea era un apanaj al claselor superioare, odată cu regimul socialist, sau mai exact cu urbanizarea și industrializarea aduse de el, *dacha* începe să se răspândească treptat, mai întâi pentru nomenclatură și mai apoi pentru tot mai multe categorii de populație, ca o alternativă de weekend la modul de viață urban, cu ale lui constrângeri spațiale.

Același a fost și în România argumentul celor care fugeau de oraș la începutul anilor '90, când apăreau primele casele de vacanță sau cabane de weekend în zone de agrement din apropierea marilor orașe, primele forme de suburbanizare post-socialistă de la noi. Și de fapt acesta este unul dintre elementele recurente de discurs ale suburbanitului est-european - evadarea din "*cutia de chibrituri*" sufocantă. Dar aparent cutia de chibrituri pare să nu mai fie atât de deranjantă câtă vreme ea însăși stă într-un spațiu verde. Ceea ce nu convine mai mult nu sunt limitările spațiului locuinței efectiv avut la dispoziție, adesea reale, ci senzația de aglomerare sau mai bine zis densitățile de locuire percepute, deși în mod obiectiv, densitățile de locuire în cartierele de tip socialist central și est-europene sunt departe de a fi cele mai mari. Locuirea urbană tipică într-un oraș sud-european, de pildă, se află din punctul de vedere al densității la cu totul alt nivel. În acest sens, locuințele din ansamblurile socialiste din anii '60 sunt astăzi mai apreciate decât cele din decadele următoare, deși oferă suprafețe utile de cele mai multe ori mai mici, o situație a locurilor de parcare - astăzi problematică oriunde - mai precară și o infrastructură edilitară mai obosită. Ce oferă în schimb sunt spații exterioare considerabil mai ample și relații vizuale intermediare de vegetația între timp abundentă. Cartiere de blocuri cum sunt Gheorgheni în Cluj sau Drumul Taberei și Titan în București sunt și azi printre cele mai căutate cartiere socialiste. Oriunde acolo unde vegetația a crescut suficient de mult în aceste ansambluri pare să existe o consolidare a locuirii, lucru

²⁵⁴ ibid.

²⁵⁵ ibid.

observabil în nuanțarea lor socială, spre deosebire de ansamblurile mai dense sau expuse vederii, poate cu excepția celor aflate de-a lungul marilor bulevarde situate în zone mai centrale ale orașelor.

Opțiuni de locuire în România

În pofida eforturilor politicilor socialiste, în România locuirea individuală în oraș a și-a păstrat și în perioada socialistă un statut urban superior blocului de apartamente, situat de obicei la periferii. Originile acestei opinii țin chiar de origini - locuitorul casei era deja orășean pe când cel al blocului, primindu-și cheile noii locuințe, începea o nouă viață în oraș, iar startul acesta va pecetlui deficitul de statut al apartamentului în bloc, dincolo de orice diferențe obiective. Există, desigur, și alte tipisme locale în sprijinul acestei ordini de preferință: o experiență a spațiilor deschise, o pudoare mai pronunțată²⁵⁶ pe care apartamentul de bloc lipsit de spații tampon o stânjenește, și o istorie întregă a locuirii pe un singur nivel, "la curte".

Astăzi, la două decenii după redemocratizarea modelului casei cu curte, și la cel mult 10 ani de la accesibilizarea ei pe scară mai largă, publicul românesc, inclusiv clasele educate, optează în cvasitotalitatea sa pentru casa unifamilială și pentru „*aceleași modele conservatoare*”²⁵⁷. Marcată de modernizarea autoritară și adesea demolatoare a statului socialist și de dezvoltările insinuante de după, publicul asociază expresiile moderne unei forme de agresivitate²⁵⁸. Referindu-se la acest aspect, Constantin Goagea observă că în afară de arhitecți, societatea românească caută modernitatea doar în domeniul funcțiunilor publice, acolo unde se cere urgent o evoluție sistemică, păstrând pentru mediul domestic tradiția și nostalgia²⁵⁹. Dorințele și viziunile sunt, însă, confuze, iar din păcate arhitecții, antrenați pe de o parte în alte sfere de gust, dar nu mai puțin confuzi în fața curcubeului de noi posibilități, nu ajută prea mult la clarificarea lor²⁶⁰.

Acolo unde Ghenciulescu vede o atitudine conservatoare vizavi de locuire, Andreea Matache identifică, din contră, un nou gust al locuirii, marcat de opțiunea pentru modele globale, în defavoarea exemplurilor locale, încă viabile, spune ea²⁶¹, apărut odată cu transformările structurii sociale. Noua clasă de mijloc post-socialistă, lipsită de modelul

²⁵⁶ În anumite părți ale Europei Centrale și de Est spațiul domestic în mediul mic-urban este și astăzi pe cât posibil ferit de priviri, prin garduri și ferestre obturate de-a lungul zilei, mai ales înspre strad[.].

Argumentul intimității este adesea dublat de cel al păstrării cura'eniei (vezi capitolul 3): oblonul închis nu lasă praful străzii în casă. Nici privirea indiscretă, nici praful nu trebuie să deranjeze spațiul domestic.

²⁵⁷ Ghenciulescu, Ș. *Between the People's House and the Skyscraper*, în *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București, p. 120 (Ghenciulescu, 2007)

²⁵⁸ *ibid.*, p. 120

²⁵⁹ *ibid.*

²⁶⁰ Ghyka, C., *Locally Branded Utopia*, în *Remix: Fragments of a Country*, 2007, București, Editura Pro, p. 60

²⁶¹ Matache, op. cit., p. 4

mai vechii clase de mijloc defuncte odată cu instaurarea regimului socialist, își formează gustul prin media și publicitate²⁶² și prin orice posibil contact cu străinătatea. Importul de gust vine doar să întărească o preferință deja marcată pentru o formă, incertă, e drept, de locuire individuală. Gustul estetic se educă în secret aproape și pentru o perioadă sursa primă de inspirație sunt revistele de profil (de import, preferabil) pentru public și arhitecți în egală măsură, deși de calități diferite. Mai întâi noua modă domestică și-a găsit teren de testare în locuința de agrement - acolo unde experimentul și improvizația erau ușor tolerabile și de la sine înțelese. Moda și metoda s-au răspândit mai târziu dinspre zonele de agrement către periferiile orașelor - în noile suburbii și de acolo către sate. Mai ales acolo, în mediul rural, unde construcția de locuințe individuale nu fusese înfrânată în perioadă anterioară, noul curent avea să întâlnească tendințe mai vechi de emancipare a spațiului domestic: în anumite zone cu precădere, în anii '70 și '80 au început să fie construite la țară case individuale private cu mai mult de un nivel - o categorie a luxului și un apanaj al grupurilor privilegiate în mediul urban.

În Statele Unite, în paralel cu bias-ul antiurban a existat în diverse perioade și există în continuare un bias estetic și social transpus în imagini a căror valoare devine normativă. Un chestionar aplicat locuitorilor unor zone suburbane americane evidențiază preferința acestora pentru amenajări peisagere conforme normelor unui cartier, acolo unde existau asemenea norme și, în schimb, pentru forme stilistice mai variate, în cazul unor cartiere unde asemenea reglementări erau mai puțin consistente. Rezultatele au indicat o influență dramatică a regulamentelor unor zone rezidențiale asupra atitudinii față de propria grădină, în sensul asimilării ei grupului celorlalte grădini din cartier și o mare varietate a preferințelor acolo unde regulamentele erau relaxate²⁶³. Astfel, în lipsa unor norme locale precise, gusturile locuitorilor unei zone se plasează pe o paletă largă și invers, gusturile secondează norma de uniformitate estetică, acolo unde ea există²⁶⁴. O asemenea concluzie merită raportată la experiența românească, unde uniformitatea mediului rezidențial de tip suburban este considerată aproape inexistentă. Dacă prima parte a ei pare să se verifice și aici: lipsa de model sau de normă poate conduce la o varietate mare de opțiuni și la exprimarea lor în mediul rezidențial construit sau amenajat, reversul pare să fie contrazis de ceea ce adesea este prezentat ca o reacție de respingere a uniformității estetice normate a mediului domestic în socialism, desigur dublată de o uniformitate socială și întărită de alte constrângeri. Spre deosebire de interiorul închis al casei, curtea, parte și ea din spațiul locuit, este expusă privirii, iar ceea ce este lăsat privirii va fi și judecat. Peisajul, aici grădina, va spune ceva despre cel care o îngrijește, dar mai mult, suma tuturor peisajelor domestice devenite un tesut conjunctiv, uniform sau amorf, împărțit sau nu, va spune despre grup²⁶⁵. Dacă blocul de locuințe ritmat și anonim la exterior ascundea la interior o varietate de universuri casnice

²⁶² Ghyka, op. cit., p. 60

²⁶³ Nassauer et al., op. cit., p. 289

²⁶⁴ *ibid.*, p. 290

²⁶⁵ *ibid.*, p. 283

expresive²⁶⁶, constrânse doar de limitările spațiale ale apartamentelor, cartierul de locuințe individuale s-a arătat în toată varietatea lui formală și estetică oricui dorea să-l privească. Iar observațiile nu au întârziat să apară.

Slăbirea modelului suburban

Efectul crizei economice de după 2008, care pune capăt pe moment dezvoltărilor imobiliare speculative, a dat și răgazul de a privi înapoi spre ceea ce s-a produs până atunci, iar ce se poate vedea "*nu e prea frumos*" spun membrii colectivului Planwerk²⁶⁷. Marele vis al locuinței cu gazon a fost împlinit, însă cum?

*"Amplasată pe un câmp agricol, cu alei de acces de 3 metri lățime între garduri, fără rețele utilitare, rezultat al unei operațiuni de parcelare realizate de notar și topograf, uneori chiar și cu sprijinul servil și înțelegător al arhitectului și urbanistului."*²⁶⁸

Casa suburbană în proiecția ei luminoasă s-a dovedit a fi pentru unii un idee neizbutită. Constantin Goagea²⁶⁹ urmărește și el evoluția de la mijlocul anilor 2000 în București: după ce primele *paradisuri verzi* - zone rezidențiale noi - au apărut în nordul capitalei au început să fie vizibile pentru toată lumea și primele neajunsuri: infrastructura mult sub necesități, dificultăți în aprovizionarea cu utilități, dificultăți de accesibilitate, navete de durată, costuri ridicate de întreținere, lipsa de opțiuni, plictiseală și rutină. În același timp publicul începe să perceapă creșterea orașului cu ale sale zone rezidențiale ca fiind urâtă, brută și inarmonică²⁷⁰, unii autori semnalează chiar îngrijorarea acestuia față de extensia și calitatea urbanizării teritoriului și dispariția caracterului său²⁷¹. Este întregit, așadar, un cadru care ilustrează ceea ce unii văd ca fiind principalul mobil al unei viitoare schimbări în mai bine și rolul potențial al publicului în definirea temelor unor abordări vizavi de protejarea și managementul peisajelor - nemulțumirea crescândă a locuitorilor, și nu doar a celor din suburbii față de condițiile de viață din orașele românești²⁷². Dacă nemulțumirea față de orașele de acum poate să producă schimbări de paradigmă sau măcar o schimbare de comportament a publicului rămâne de văzut. Ceea ce până acum a produs o deturnare mai mare a modelului suburban au fost însă condițiile economice și recesiunile, iar așa cum anticipau diverșii comentatori ai fenomenului, revenirea la o situație de creștere sau stabilitate economică accentuată a adus la o reluare ne-critică a acelorași procese de suburbanizare și practici de consum. Nu lipsite de interes sunt

²⁶⁶ Fotograful Bogdan Gîrbovan face o astfel de explorare a diversității ambianțelor domestice în mediul locuirii colective la bloc, fotografiind camerele unor garsoniere situate la toate nivelurile unui imobil tip de locuințe colective din București. Vezi <http://www.girbovan.ro/10-1>

²⁶⁷ Planwerk, în *Urban Report 3*, 2011, Fundația Zeppelin, București (Planwerk, 2011)

²⁶⁸ ibid.

²⁶⁹ Goagea, op. cit. p. 74

²⁷⁰ Palang et al., p. 702

²⁷¹ Conrad et al. op. cit.

²⁷² Planwerk (2011)

evoluțiile din alte regiuni, cu o solidă reputație a modelului urbanității compacte: dacă în spațiul mediteranean european există o oarecare rezervă a publicului sau cel puțin o incertitudine legată de modelul locuirii individuale de tip suburban, datorită existenței în continuare a unei anumite preferințe pentru proximitatea față de centru și a unui mod de viață adaptat orașului compact, indicii de urbanizare în anumite orașe din acea regiune dovedesc în schimb o prevalență recentă a modelului dispers²⁷³. În tot acest timp, în spațiul cultural anglo-saxon modelul suburban este consolidat de o anumită antipatie față de oraș, nu datorită atributelor sale spațiale, care în multe din localitățile mici sau medii sunt practic similare cu cele suburbane, ci din cauza a ceea ce continuă să reprezinte: dezordine, corupție, subculturi, criminalitate și violență²⁷⁴. Însa argumentul ultim în defavoarea locuirii urbane pentru majoritatea populației occidentale rămâne raportul inacceptabil între spațiile mici și prețurile mari.

Diferențe

"Și câtă vreme impactul expansiunii suburbane asupra spațiului rural stârnește îngrijorare de cel puțin două sute de ani – pentru că încă din 1782 poetul William Cowper deplângea situația "vilelor suburbane, a refugiilor claselor de sus de-a lungul principalelor drumuri, ... acea groaznică uzurpare a drumurilor noastre în continuă creștere" – puține lucruri s-au schimbat în felul de trai preferat de britanici." (trad. n.)²⁷⁵

Deși un număr tot mai mare de profesioniști afirmă că paradigma contemporană este defectă, majoritatea locuitorilor acestor zone de creștere par să nu fie de aceeași părere. Cu toate acestea în America, dar nu numai, publicul pare să preferă în continuare alte tipuri de locuire decât cele considerate bune de către specialiștii în planificare și proiectare²⁷⁶. Rapoport observă că tocmai unele dintre acele elemente din suburbie care o fac criticată de specialiști - lipsa spațiilor comune, lipsa altor funcțiuni decât locuirea - este motivul pentru care este apreciată de public. Conștient pe de altă parte de efectul segregării zonelor comerciale, de birouri și a celor industriale asupra congestiei și criminalității, marea parte a publicului nu și-a exprimat nemulțumirea propriu-zisă față de modelul suburban de locuire, din contră, tipul acesta de mediu pare a avea în continuare succes. Fie că e vorba despre zone de case individuale sau condominiumuri de mică densitate, ele exprimă un peisaj pe care locuitorii se luptă să-l "*protejeze*"²⁷⁷.

²⁷³ Catalán, B., Saurí, D., Serra, P., *Urban sprawl in the Mediterranean? Patterns of growth and change in the Barcelona Metropolitan Region 1993–2000*, în *Landscape and Urban Planning*, vol.26, 5/2009, p. 182

²⁷⁴ MacBurnie, I., *The Periphery and the American Dream*, în *Journal of Architectural Education* (1984-), vol. 48, 3/1995

²⁷⁵ Hacket, op. cit., p. 8

²⁷⁶ Rapoport (1977), p. 50

²⁷⁷ MacBurnie, op. cit.

Situația stârnește îngrijorarea autorilor raportului Agenției Europene a Mediului din 2006²⁷⁸, în perspectiva diferențierii sociale și spațiale accentuate ca urmare a materializării acestor preferințe. Dacă ele ar fi să se realizeze, orașele central și est-europene ar avea de înfruntat conflicte enorme financiare și de politici urbane și consecințele negative ale unei puternice diferențieri socio-spațiale, existând un pericol previzibil al devaluării continue a marilor ansambluri de locuințe colective și a suburbanizării pronunțate. Pentru orașul Cluj un calcul indică o depășire de patru până la de opt ori a suprafeței cartierului Mănăstur dacă jumătate din populația orașului s-ar muta în suburbii în case individuale, conform unui studiu al Facultății de Sociologie din Cadrul UBB²⁷⁹.

Din punct de vedere cultural, idealul suburban rămâne în picioare și orice tentativă de schimbare de paradigmă ar trebui să nu uite că publicul apreciază în mod deosebit prezența în mediul de viață a vegetației, a spațiului larg, a liniștii și a unei atmosfere "pastorale" de ansamblu²⁸⁰. Un inefabil suburban de ansamblu care nu rezonază cu profesioniștii: după Rapoport discuția între doi neprofesioniști surprinde mai bine și mai rapid calitățile unui mediu suburban decât ar face-o o adunare de specialiști într-o conferință:

" Un cartier frumos și liniștit; case decente; copaci pe alei; fără trafic și doar mașini riverane; spații înverzite de-a lungul trotuarelor; grădini bine îngrijite; aproape de clubul de tenis..." (trad. n.)²⁸¹.

Cine nu ar putea reconstrui mental un cadru ca acesta? Imaginea este filmică²⁸², deopotrivă generică și familiară, iar posibilitățile de relaționare infinite. Spre deosebire de ea, proiectarea urbană face uz în general de acele imagini preferate de specialiști, prea rar explicitate și în dezafoarea sau în dezacord cu gustul public²⁸³. Charles Holland, unul din arhitecții biroului FAT din Marea Britanie, celebru pentru exercițiile sale de estetică populară, consideră că pentru proiectarea unor locuințe și medii care să se bucure de succes, arhitecții și nu publicul ar fi aceia care vor trebui să fie antrenați în alte sfere de gust²⁸⁴. Alții comentatori sunt dezamăgiți de disponibilitatea arhitecților de a satisface exigențele estetice ale clienților lor. Medierea concesiilor pare așadar incertă.

²⁷⁸ *Urban sprawl in Europe. The ignored challenge*, raport al Agenției Europene a Mediului, 10/2006,

European Comission Joint Research Centre

²⁷⁹ Planwerk (2007a), pp. 152/155

²⁸⁰ Vachon et al., p. 57

²⁸¹ Rapoport (2003), p. 195

²⁸² După Rapoport, suburbia a fost mai bine documentată în mass-media și film decât în literatură.

²⁸³ Rapoport (1977), pp. 24/25

²⁸⁴ Holland, op. cit., p. 92

Discursul specialiștilor

Critica contemporană consideră în general că paradigma urbanistică contemporană produce în special în spațiile suburbane medii sub nivelul optim²⁸⁵. În timp ce o mică parte a specialiștilor, în general istorici, au căutat să înțeleagă natura complexă a urbanizării periferice, marea parte a elitei americane în domeniul arhitecturii, urbanismului sau planificării, eurocentrici prin formare și înclinație, au continuat să trateze fără interes sau chiar cu dispreț atât procesul de suburbanizare cât și produsul acestuia, lăsând de cele mai multe ori destinul acestor zone în mâinile dezvoltatorilor și cel mult ale diverșilor tehnicieni²⁸⁶. În România majoritatea arhitecților și urbanistilor nici nu locuiesc în noile suburbii și nici n-ar locui acolo vreodată, spun membrii colectivului Planwerk. Aceste locuri stârnesc critici, o oarecare jenă și, în cel mai bun caz, un fel de curiozitate ironică²⁸⁷.

Bastardul orașului grădină, cum îl numește Michael Sorkin²⁸⁸, *sprawl*-ul suburban este este un tip de dezvoltare urât.²⁸⁹ Urât de arhitecți, în primul rând. Prea adesea, remarcă Turner et al., arhitecții nu-și pot abține etichete insultătoare când vorbesc despre el: Charles Abrams în *The language of Cities* (1971) compară *sprawl*-ul cu o „crăcănare” a unei comunități, iar dacă în cazul unei persoane un asemenea gest indică lipsa de maniere, în cazul comunității este o lipsă de planificare sau planificare de proastă calitate. Mai reținut, Marion Clawson vorbește de o difuzare rapidă a suburbiilor în peisajul fost agricol, în care zone construite se amesteca „*la întâmplare*” cu zone neutilizate²⁹⁰. Atât în ce privește proporțiile suprafețelor amenajate, țesutul rezultat, tipul de arhitectură folosit și efectele sociale, locuirea suburbană produce un „*pattern conjunctural*”.

Dacă pentru unii autori:

*"Visul american al locuirii suburbane este o combinație paradoxală între individualism extrem și spirit de inițiativă, pe de o parte și conservatorism middle-class plat pe de altă parte; suburbia materializează în același timp curajul singularității celei mai excentrice și conformismul cel mai omogenizator"*²⁹¹,

pentru alții, vorbind de echivalentul românesc:

²⁸⁵ MacBurnie, op. cit.

²⁸⁶ *ibid.*

²⁸⁷ Planwerk (2010), p.1

²⁸⁸ Sorkin, M., *From New York to Darwinism: Formulary for a Sustainable Urbanism*, în Charlesworth, E., Ed., *City Edge: Case Studies in Contemporary Urbanism*, 2005, Elsevier, Architectural Press, Oxford, p. 233.

²⁸⁹ Galster, G., Hanson, R., Wolman, H., Coleman, S., Freihage, J., *Wrestling Sprawl to the Ground: Defining and Measuring an Elusive Concept*, în *Housing Policy Debate*, vol. 12, 4/2001

²⁹⁰ *ibid.*,

²⁹¹ Vais, (2011), p. 165

"...cartiere suburbane sunt expresia nu a individualismului, ci a egoismului, pentru că ceea ce diferențiază o persoană egoistă de una individualista este incapacitatea ei de a coopera în sensul atingerii binelui comun, fie din cauză că nu poate identifica binele sau în acest bine comun, fie pentru că acțiunea i s-ar părea ineficientă"²⁹².

Aspectul cel mai des observat al dezvoltărilor suburbane nu doar din România, ci și în țările post-socialiste balcanice este individualitatea extremă, caracterul "extrem-autarhic" și discrepanța enormă între investiția personală și interesul pentru spațiul comunitar, sau măcar coordonarea lor pragmatică. Punerea în aplicare a modelului (ideal) occidental este însă "profund ne-occidentală" și "ne-urbană".²⁹³ Amplasarea parcelei, relația cu vecinătățile, natura și spiritului unui loc încă nu sunt înțelese și integrate în procesul de proiectare a locuinței suburbane, lipsa de înțelegere care este deopotrivă a proprietarilor și arhitecților care îi servesc. Modelul pre-modern transpare prin felul în care locuirea este teritorializată într-un fel privat, lăsând complet în afară nevoia de spațiu comunitar²⁹⁴.

Pentru Milica Topalović noua suburbie nu face apel la nici un model cunoscut, nu este nici oraș gradină nici sat, "nu copiază altceva decât pe sine". Identitatea este una generică iar imaginea uniformă, dar "sălbătică" și desprinsă de mai vechea logică a locului²⁹⁵.

Acolo "expresiile individuale se contopesc rapid într-un murmur recognoscibil și destul de predictibil al preferințelor în care narațiunile istorice locale și ruralul, temele etno sau neo-etno și (spun unii) telenovelele domină."²⁹⁶

Gabriel Troc identifică, în schimb, în multe din trăsăturile noilor dezvoltări suburbane modelul rural precar întâlnit adesea în România: case mari, "nefuncționale" și "lipsite de orice calitate artistică", înșirate fie de-a lungul unei străzi principale care mai târziu va deveni artera rutieră, eventual șosea națională, fie înghesuite pe lângă mici străduțe lăturalnice, se înțelege - de pământ, a căror modernizare întârzie să se mai întâmple²⁹⁷. Pentru Celia Ghyka noile dezvoltări rezidențiale de la marginile marilor orașe românești sunt niște spații ciudate, în care case "sucite", uneori chiar "grotești", dar curate, răsar și treptat înghit păduri, livezi, terenuri cultivate, lacuri și orice teritoriu, fără mare greutate²⁹⁸. Pare dificil să percepi la prima vedere aceste suburbii altfel decât ca pe "niște locuri pline de mizerii arhitecturale și urbanistice", spun memebrii colectivului Planwerk.²⁹⁹ Dar asta pe de altă parte pentru că întreaga arhitectura românească "decentă" de după 1989, este

²⁹² Ungurean, op. cit., pp. 2/3

²⁹³ Ghenciulescu (2010)

²⁹⁴ Caciuc, C., *Pseudo-modernization vs. Weakened Modernization*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romena di Venezia*, 6/2010, Editura Institutului Cultural Român, București, p. 4

²⁹⁵ Ghenciulescu (2010)

²⁹⁶ Topalović (2011b)

²⁹⁷ Troc, G., *The Postsocialist Neighborhood: Florești (Cluj-Napoca)*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romena di Venezia*, 6, 2010, București, Editura Institutului Cultural Român, pp.5/6

²⁹⁸ Ghyka, op. cit. p.54

²⁹⁹ Planwerk (2010) p. 1

neînsemnată proporțional cu producția de masă, consideră Ștefan Ghenciulescu³⁰⁰.

Arhitectul Cosmin Caciuc încearcă o categorisire a tipurilor de locuințe din noua suburbie, în același timp cu un profil al proprietarilor. Textul are un ton evident critic și o tentă pamfletară, însă ilustrează bine o bună parte a opiniei profesionale a cercului arhitecților. Prezentat în catalogul proiectului Superbia, în cadrul Ediției a 12-a a Bienalei de Arhitectură de la Veneția din 2010 textul este o parte a unei mostre de opinii scrise ale unor autori din diverse domenii teoretice, referitoare la fenomenul suburban românesc al anilor 2000, cu precădere fiind vizat raportul locuire/mediu construit³⁰¹. "*Vila pseudo-vernaculară improvizată*" este tipul de locuință individuală cea mai răspândit identificat de Caciuc, și el ar corespunde unei clase cu venituri și nivel de educație medii și mici. Decrierea făcută indică o sumă de elemente "*spontane*" și chiar "*iraționale*", asociate adesea kitschului, care sunt compuse într-un mod "*hibrid și redundant*", pe baza unor preferințe și "*fixații estetice*" și spațiale ale proprietarilor. Mai mult, autorul sugerează un set de relații de natură idiosincratică între forma caselor și proprietarii lor³⁰². Toate celelalte categorii identificate, anume "*vila de tip reședința boierească*", "*vila monumentală declarativ clasică*", "*vila de tip ranch*", "*vila neo-funcționalistă*", "*vila chalet (sau vila cutie cu acoperiș)*" și în fine "*vila late-modernistă*" și cea "*minimalistă*" sunt forme de locuire mai "*educate*" decât cea dintâi.

Problema de la baza acestei evoluții derapante este, după Caciuc, nu una economică, ci de natură culturală, agravată de lipsa unei identități pe care să o fi găsit în ultimii 20 de ani, pentru societate ca și pentru mediul construit³⁰³. În pofida acesti lipse de identitate, autorul găsește această modelare spațială foarte atipică și particulară (sic). Celia Ghyka, la rândul ei observă preferința pentru formele complicate, comentând-o ca o probabilă adversitate față de tradițional și banal, atât din partea proprietarilor, cât și a arhitecților³⁰⁴. Pe de altă parte, Ghenciulescu este de părere că arhitectura "*cu specific*" solicitată des de noii proprietari, poate ca reacție la distrugerile de imagine și patrimoniu de peste tot, dar mai degrabă dintr-un "*conservatism cultural*", a recurs la forme și "*amestecuri bizare de motive stilistice și tradiționalism înghețat*", cu "*rezultate incerte în a împăca fericit modernitatea și spiritul locului*", fiind departe de a depăși "*dispută sterilă*" între specific național și internațional³⁰⁵. Referințe la arhitectura tradițională regională nu există³⁰⁶, sau dacă totuși există sunt neintenționate, mai degrabă scăpări. Orice eventuală reușită este văzută ca întâmplătoare și prin asta lipsită de merit.

³⁰⁰ Ghenciulescu, Ș., *Către un regionalism critic? Contexte și suprapuneri în arhitectura transilvăneană recentă*, în *Urban Report 1*, 2011, fundatia Zeppelin (Ghenciulescu, 2011)

³⁰¹ vezi *Superbia, Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 6, 2010, Editura Institutului Cultural Român, București

³⁰² Caciuc, op. cit., p. 6

³⁰³ *ibid.*

³⁰⁴ Ghyka, op. cit., p. 60

³⁰⁵ Ghenciulescu (2011)

³⁰⁶ Vöckler, op. cit. p. 224

Caciuc consideră că discuția trebuie din capăt să țină cont și de aspecte ce țin de identitate colectivă și regională. El propune patru ipoteze: 1. dificultatea procesului de modernizare a societății românești și persistența modelelor culturale pre-industriale; 2. înscrierea într-un cadru regional mai larg, ce cuprinde și Serbia și Bulgaria, țări ale căror procese de transformare socială și evoluții urbane prezintă aceleași trăsături: creștere difuză, haotică, colaj estetic și fragmentare socială; 3. modernizare sau mai bine zis occidentalizarea incompletă și superficială a societății ieșită din trauma totalitară, bazată pe adoptarea unor obiceiuri de consum, în detrimentul unei modernizări etice și estetice profunde și 4. pseudo-modernizarea că trăsătura specifică, disfuncțională, bazată pe o cultură (economică) relaxată și permisivă, în care indiferența față de context, lipsa asumării responsabilității și în schimb maximizarea profitului sunt trăsături definitorii. El opune acestui model modernizarea bazată pe sustenabilitate culturală și etică și pe asumarea unor practici mai critice³⁰⁷. Se pune însă problema dacă sustenabilitatea culturală ar trebui căutată doar acolo unde privesc în mod obișnuit cercurile profesionale și dacă asumarea nu ar trebui făcută și din sens opus.

În Serbia noua arhitectură "*democratică*" este asociată cu o stare de spirit și cu o stare socială a parvenirii, a lipsei de cultură și a provincialismului agresiv în formă agravată – a "*palankăi*" (oraș mic în sensul inițial, dar conotând provincialismul în sensul cel mai negativ). Darko Radović spune că vila ornată eclectic și mansarda sau adiția peste blocul de apartamente sunt forme clasice ale palakăi spirituale, pe care le plasează în special în perioada regimului Milošević, deși ele fac parte dintr-un model universal.³⁰⁸ După Topalović modelul conține totuși "*un sens radical al identității naționale și o percepție ironică a trendurilor globale*" (trad. n.).³⁰⁹ Perspectiva ironiei, chiar dacă involuntară, ar putea salva arhitectura "*turbo*"³¹⁰ de ridicol. Cosmin Caciuc consideră, în schimb, că ceea ce se produce aici este o răstălmăcire nefericită a predicilor lui Venturi și Alexander "*la un nivel dezarticulat și derizoriu*"³¹¹ și o ocazie ratată de a alcătui ceva - poate oraș - din colaj și juxtapunere, compromisă de manifestările kitsch-ului și individualismului "*feudal*". Alimentat de logica consumului, kitsch-ul s-a instalat în cultura oficială, asumat de domeniul vernacular și de stat deopotrivă și riscă să devină elementul de coerență al peisajelor urbane și nu numai, spune Tudora³¹².

*"Arhitectura neoficială e populistă, urâtă la modul suprem și prin urmare plăcută - de fapt, ea ocupă un domeniu cultural mai degrabă decât unul arhitectural."*³¹³

³⁰⁷ Caciuc, op. cit., p. 1

³⁰⁸ Radovic, D., *De(con)structing Urbanity*, în Charlesworth, E., Ed., *City Edge: Case Studies in Contemporary Urbanism*, 2005, Elsevier, Architectural Press, Oxford, pp. 148 - 152

³⁰⁹ Topalović (2011b)

³¹⁰ *Balkanology. New Architecture and Urban Phenomena in Southeast Europe*, expoziție, București, MNAC, 11/2011, Swiss Architecture Museum (SAM), Basel, în cooperare cu Architekturzentrum Viena

³¹¹ Caciuc, op. cit. p. 5

³¹² Tudora, I., *Rolul grădinilor și prezența lor în peisajul bucureștean*, în *ACUM 4*, 2011, Editura Universitară "Ion Mincu", București, p. 95 (Tudora, 2011b)

³¹³ Topalović (2011b)

Un domeniu cultural reprimat ar fi acela, câtă vreme retorica sa "*pseudoconservatoare*" și în același timp "*pseudoprogresistă*"³¹⁴ va fi pusă la colț. Arhitectura turbo, afirmă autorii expoziției *Balkanology*³¹⁵, este frustrată pentru că este ignorată de intelectuali. Ceea ce probabil pune lucrurile într-o anumită simetrie a relațiilor.

³¹⁴ *ibid.*

³¹⁵ *Balkanology*, expoziție

Capitolul 3. Individualitate si cetățenie

Suburbanizarea post-socialistă, deși similară în multe aspecte cu procese din alte părți ale Europei sau ale lumii, trebuie pusă în relație cu modelele de locuire oferite anterior de regimurile socialiste, mai ales în ce privește motivațiile. Ambiția de a se muta din blocurile "gri, opresive, inestetice și lipsite de confort"³¹⁶, și în general dorința de a rupe legăturile cu trecutul socialist, deveniu priorități importante pentru cei care-și permiteau să o facă. O casă nouă cu grădină sau cel puțin o cabană în afara orașului, erau pentru România anilor '90 bunuri mult dorite și simboluri ale reușitei sociale. Noile oportunități economice, noile libertăți obținute și o mai veche criză a locuințelor au contribuit la definirea acestei configurații, dar la fel de relevantă în acest sens este angajarea în forme de consum și bunăstare specifice Occidentului și claselor de mijloc, ce conturau un tip de cetățenie³¹⁷ admirată în masă și poate prea puțin privită critic.

Aspirațiile de viață ale celor care străbăteau cu succes tranziția în perspectiva unei recuperări rapide a pasului cu modernitatea, găseau acum în noile seturi morale de factură neo-liberală instrumente extrem de utile. Motivele cetățeniei responsabile și meritorii și ale guvernantei proprii, deși aparent contradictorii evoluțiilor sociale din România, își găseau în realitate un teren nesperat de fertil în societatea ieșită din socialism, sau măcar în segmentele ei mai dinamice sau mai îndemânatică - pentru că în fond marea masă a populației se găsea încă într-o stare de confuzie, de inerție informațională și sistemică și se confrunța cu serioase probleme economice. Un rol diminuat al implicării statului în favoarea demersurilor inițiate de individ primea acum suportul discursului valorilor democrației și drepturilor cetățenești, ceea ce corespundea în mare măsură unei stări de spirit a momentului creată ca urmare a recâștigării unor drepturi și libertăți individuale - de mișcare, de expresie și de proprietate. Totodată, creștea ideea valorizării eficienței de timp și a mijloacelor proprii, opusă celei a sistemului de stat, greoi, rămas în urmă și bătând el însuși în retragere. Pe de-o parte acest tip de discurs se alinia unei revendicări tot mai răspândite în societățile și în discursurile contemporane pentru dreptul la autodeterminare, în sens cât mai larg, relativ la mediul de viață personal³¹⁸. De partea celor care nu puteau ține pasul, inclusiv a cadrului instituțional, sentimentul deziluziei și pasivitatea erau semnele celelalte ale unui neo-

³¹⁶ Troc, op. cit.

³¹⁷ Rosenberg, B., C., *The Our House DIY Club: Amateurs, leisure knowledge and lifestyle media*, în *International Journal of Cultural Studies*, vol 17, 4/2011

³¹⁸ Mateo, J., L., Steineman, R., Eds, *Global Housing Projects, 25 buildings since 1980*, 2008, ACTAR / ETH Zurich, Barcelona / Zurich, interviu cu Dietmar Eberle, p, 213

liberalism³¹⁹ deja insinuat.

Mai ales în statele în care regimurile socialiste au fost mai opresive, reticența față de intervenția statului este generalizată³²⁰, iar libertatea individuală, cel puțin la începutul tranziției era elementul de discurs cel mai pregnant, căruia orice altceva, ca de exemplu prosperitatea economică, ar fi trebuit să-i urmeze numaidecât. În privința locuirii sau a proprietății, reușita individuală era mai degrabă câștigarea auto-suficienței și binele propriu³²¹, iar pe plan urbanistic acest lucru însemna posibilitatea de a face prin mijloace proprii și cu cât mai puține piedici din partea statului sau municipalității investiția (locuința) privată după necesități și exigențe la fel de private. Schimbul de paradigmă a fost radical, locul statului ca unic proiectant, investitor și constructor, a cărui autoritate era practic totală, a fost luat de procese atât de libere încât nicio autoritate sau sistem de planificare nu părea în stare să le controleze³²². Să fi fost asta revanșa locuirii private, demolate brutal de statul totalitar? Sau doar o defectuoasă înțelegere a dreptului la proprietate în sine, e adevărat - în condițiile unui suport reglementativ indulgent, incomplet sau chiar absent, care să traseze delimitări în dreptul urban privat față de interesul colectiv, nemaivorbind de erodarea propriu-zisă pe care a suferit-o noțiunea de bun public/colectiv³²³. Palang et al. observă nu doar o dezavuare sau o uzurpare a bunului sau interesului public, ci și o împiedicare a lui, atunci când ar urma să afecteze binele privat. Ei dau exemplul celor care deja instalați într-un teritoriu se opun investițiilor în interes comun la fel ca și investițiilor celorlalți. Traseul unei infrastructuri care trece prea aproape de locuințele proprii este privită cu reticență și suspiciune³²⁴, la fel ca vecinătatea posibil deranjantă și aproape imprevizibilă, cum adesea se întâmplă în suburbia nereglementată, în funcție de suportul și abilitățile de negociere cu autoritatea ale unora sau altora. Tudora presupune generalizarea de facto a pierderii încrederii în normele societății contemporane și în valorile trecutului urban și notează în același timp perspectiva publicului față de cei care militează pentru menținerea caracterului orașului, văzuți că inadaptați, nerealiști și retrograzi³²⁵.

Investiția ca formă de responsabilitate

În Statele Unite politicile guvernamentale și industriile imobiliare au încurajat concepția că proprietatea rezidențială este o formă (sigură) de investiție, care poate fi în același timp

³¹⁹ Topalović (2011a)

³²⁰ Duijzings, G., *Cultura și experiențele urbane în orașele post-socialiste: propuneri pentru un program de cercetare antropologică. Vieți în tranziție: Experiențele urbane și cotidianul de la socialism la post-socialism*, în *Urbanismul (serie nouă)*, 9/2011, pg. 53

³²¹ ibid.

³²² Goagea et al., op. cit.

³²³ Duijzings, op. cit. p 50

³²⁴ Palang et al., op. cit.

³²⁵ Tudora (2011b), p. 98

folosită, îmbunătățită și la o adică vândută. Pentru majoritatea familiilor americane care își pot cumpăra o locuință, ea este principalul capital financiar³²⁶. În Europa, tot mai mulți oameni văd construirea sau achiziția unei locuințe noi, preferabil a unei case individuale sau cuplate într-o suburbie ca cea mai importantă investiție de viață, iar pentru alții, tot mai mulți și ei, domeniul imobiliar devine o oportunitate investițională importantă. Proprietățile situate în suburbii, datorită prețurilor mai mici ale terenurilor și în perspectiva creșterii valorii, sunt considerate mai profitabile. Aceeași logică se regăsește și în cazul achizițiilor de locuințe secundare, care dincolo de aspectul investițional, oferă și posibilitatea recreerii în afara orașului³²⁷. Noile locuințe în zone de creștere ale orașului sunt însă pentru mulți o formă de investiție pe termen scurt, mai mult decât o achiziție pentru stabilirea unui cămin permanent. Viziunea viitorului prin perspectiva pieței imobiliare dinamice și ascendente, așa cum fusese ea până la un punct, lasa loc de puține legături între noii proprietari și peisaj și creează un climat de indiferență referitor la calitatea mediului, și prin urmare un grad de sustenabilitate scăzut al noilor dezvoltări³²⁸.

Într-o altă instanță se află cei care-și construiesc locuința implicându-se ei înșiși, care în lipsa experienței și a unei istorii a locului recurg cel mai adesea la referințe furnizate de media, adaptate ideilor și priceperii proprii. Sustenabilitatea unui astfel de demers, deși anevoios, ca de exemplu atunci când plantele exotice refuză să crească în clima locală temperată, este de așteptat să crească în timp, "*pe măsură ce oamenii și copacii lor îmbătrânesc împreună*" (trad. n.), spun Palang et al.³²⁹. Mulți dintre ei au trebuit să învețe aceste practici din cărți sau încercând pentru prima dată, întrucât nu aveau experiența înaintea mutării "*la casă*". Grădinaritul sau tatonarea peisajului, să-l numim așa, produce o domesticire efectivă a spațiului și transformarea lui în acasă, fiind o activitate care creează atașament față de un teritoriu³³⁰, chiar și dacă numai în interiorul limitei împrejmuite. Abilitatea de a-ți păsa de ce se întâmplă într-un peisaj ar putea depinde, așadar, de măsura în care acest peisaj reprezintă ceva semnificativ în experiența mediului trăit. Până acum, de cele mai multe ori, interesele personale au avut prioritate atât în procesele individuale cât și în măsurile administrative promovate de stat. Astfel, dezvoltările au urmat în general limitelor de proprietate și au avut loc prin efort și din inițiativă individuală și privată. Rezultatul este un peisaj eclectic cu zone dens construite cu case sau altceva, pe parcele de mici dimensiuni, dispuse între terenuri agricole și vechi gospodării³³¹.

Astăzi, autorii prin excelență ai peisajului, autori fizici, estetici și chiar ideologici sunt dezvoltatorii imobiliari împreună cu cei implicați în acest proces³³². Proiectanți,

³²⁶ Nassauer et al. op. cit., p. 283

³²⁷ *Urban sprawl in Europe. The ignored challenge*, op. cit.

³²⁸ Palang et al., op. cit. p. 707

³²⁹ *ibid.*, pp. 707/708

³³⁰ *ibid.*, p. 706

³³¹ *ibid.*, p. 707

³³² Samuels, M., S., *The Biography of Landscape*, în Meinig, D., W., Ed., *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays*, 1979, Oxford University Press, New York, pp. 74/75

investitori, administratori și politicieni, finanțatori sunt toți parte a unei elite care ia decizii în acest sens. Dar dacă decizia este multe ori a acestei grup, opțiunea rămâne liberă în anumite limite la orice nivel, ca premisă a responsabilității oricărei persoane, spune Samuels³³³. Alegând, cineva devine responsabil pentru peisaj. Personalizarea, teritorializarea sunt comportamente umane esențiale, ele condiționează impactul afectiv asupra mediului, iar în acest sens putem înțelege avantajele și popularitatea casei unifamiliale³³⁴. Abilitatea de a manipula mediul corespunde unui nivel de stres scăzut și este un factor important al satisfacției, iar posibilitatea alegerii scade efectul mediului asupra comportamentului.

"Oamenii reacționează la, sunt atrași de și aspiră să creeze peisaje, inclusiv peisaje rezidențiale, din care să-și extragă o anumită plăcere. Peisajele rezidențiale idilice sunt bunuri poziționale rare." (trad. n.)³³⁵.

Paternitatea peisajului este în primul rând una ideologică, asumată sau nu. Câte din peisajele moderne pot fi explicate în afara unei informații de natură vizionară sau politică formatoare, și cât de mult imaginea asociată unui teritoriu devine propaganda politică sau economică? Exemplele abundă în perioada modernă, de la colonizarea teritoriilor americane la afirmarea teritoriilor naționale. Nu mai puțin relevante sunt implicațiile culturale și efectul formator asupra mentalului al diverselor legislații (spiritul proprietății, în parte natural, este și rezultatul unor doctrine și valori politice și de drept). Orice formulă politică, economică sau legală, odată încărcată în conținut ideologic constituie fundamentul intelectual pentru acțiuni ale indivizilor și grupurilor, devenind astfel contextul ideatic al formării peisajelor³³⁶. Dar dincolo de acest context și de istoria mare a urbanizării și urbanismului, acolo unde se află multitudinile de povești ale vieții curente ale locuitorilor orașului se merge de prea puține ori. În general peisajul rămâne atribuit unor forțe economice, politice sau culturale, unor procese ca revoluția industrială sau unor formulări ideatice ca "*spiritului capitalismului*", "*doctrina progresului*", naturii omului politicus, economicus, ludens și așa mai departe, și totuși niciodată cuiva care a trăit acolo și care și-a lăsat urmele în acel loc, este de părere Samuels. După el, în pofida raționalității unor explicații de această natură, există o lipsă de sens în a privi geografia umană și peisajul cultural ca expresie pleneră a ei, lipsită de oameni și de reponsabilitatea sau culpabilitatea care le revine, și se produce o sărăcire a înțelesurilor, a individualului și a sinelui³³⁷. Peisajul trebuie așadar lecturat având informația despre producerea lui și autorii lui, căutând mijloacele indivizilor, raționale sau nu, corecte sau nu de a-și conforma un mediu și de găsi sau crea în el înțelesuri³³⁸.

³³³ ibid. pp. 78/79

³³⁴ Rapoport (1977), p. 369

³³⁵ Boulton, A., *Property and Aesthetics in an Ordinary American Landscape*, în *The Geographical Review*, vol. 101, 2/2011

³³⁶ Samuels, op. cit., pp. 67/74/75

³³⁷ ibid., pp. 52/53

³³⁸ ibid., pp. 65/66

" *Arhitectura peisajului, urbanismul, arhitectura și designul interior au de-a face doar cu anumite părți diferite ale unui singur sistem. Un aspect important al peisajelor culturale este că ele nu sunt "proiectate" în sensul consacrat al cuvântului, sau doar mici părți din ele sunt. Ci mai degrabă sunt rezultatul unor nenumărate decizii independente luate de mulți oameni de-a lungul unor perioade lungi (sic) de timp. Și totuși ele au un caracter distinctiv, iar dacă cineva știe cum să le citească, o singură imagine poate fi de ajuns pentru a le identifica.*" (trad. n.)³³⁹

Modul în care decizii atât de separate pot să creeze un întreg recognoscibil, spune Rapoport, este condiționat de felul în care acționează cei care le iau, de ceea ce-i motivează și de viziunile lor idealizate - de mediu de viață, de model de viață, care urmează acelorași scheme determinate cultural³⁴⁰. Tendința de uniformizare și de conformitate funcționează la fel de natural ca teritorialitatea, prin influența distribuției sociale de imagini și scheme, care devin acceptate contrar unor judecați proprii diferite³⁴¹. Iar conformitatea este chiar mai evidentă în stilurile de viață decât în mediile de viață. În mediul suburban britanic, de exemplu, competiția între vecini nu este principala atitudine, rămânând în forma unor gesturi discrete, de a ține pasul și de propășire în cadrul mai larg al bunăstării generale - a exprimării individualității în contextul uniformității. Buna vecinătate ca normă socială este chiar mai prețuită și mai la ordinea zilei decât competiția fățișă³⁴² și de multe ori conformarea și cooperarea preiau întâietatea ca forme de comportament, chiar și în acele tipuri de suburbie care exprimă la nivel general o exaltare a individualității. Mândria posesiunii se diminuează în timp, pe măsură ce calitățile alese devin mai puțin evidente sau mai comune³⁴³. De exemplu, în suburbiile românești post-socialiste, mai ales în a doua perioadă a evoluției lor, atunci când mulți dintre noii locatari ocupau proprietăți produse de dezvoltatorii imobiliari, în ansambluri și pe teritorii departe de a fi echipate și funcționalizate corespunzător, s-au articulat spontan forme de organizare și de petrecere a timpului împreună între diferitele familii nou mutate³⁴⁴. O astfel de istorie este prezentată și de Borchert în suburbiile de masă ale perioadei de pionierat din Statele Unite. Puțini dintre cei mutați atunci aveau control asupra formei spațiului în care urmau să locuiască, dar aveau în schimb să determine felul în care acel spațiu avea să fie folosit. Mare parte dintre noi locuitori formau familii tinere, care ocupau de acum un teritoriu relativ uniform și care se confruntau cu probleme comune sau măcar similare. Ca pionieri ai unui sistem care nu oferea multă asistentă, au învățat rapid să se bazeze unii pe alții pentru ajutor și pentru socializare: vecinii împărțeau grija copiilor și aprovizionarea și organizau evenimente la care invitau pe ceilalți, organizau sărbători împreună, tatonau administrațiile locale sau înfruntau distribuitorii de utilități când era

³³⁹ Rapoport (2003), p. 54

³⁴⁰ *ibid.*, p. 54

³⁴¹ Rapoport (1977), p. 41

³⁴² Oliver, *op. cit.*, p. 339

³⁴³ *ibid.*, p. 174

³⁴⁴ vezi *Superbia, Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 6, 2010, Editura Institutului Cultural Român, București, interviuri

cazul³⁴⁵. În lipsa unor organizări și dotări comunitare, noii locuitori ai suburbiei devin extrem de locali în orientare, observă Borchert.

Obiect cultural, consum și cetățenie

Anumite cercetări în domeniul studiilor culturale au arătat că media, și în special televiziunea de lifestyle, produce o formă de responsabilizare sau de auto-guvernare în rândul cetățenilor. Acest tip de conținut media, aici intrând și cele care prezintă aspecte legate de renovarea locuințelor, redecorare etc., oferă privitorilor instrumente pentru a obține un tip de cetățenie responsabilă, promovând o viziune conform căreia angajarea în orice formă de activitate autodidactă, inclusiv bricolajul, esențiale de altfel în a vira responsabilitatea dinspre stat înspre individul antrenat în jocuri de piață, pregătesc privitorul să devină un autentic cetățean al clasei de mijloc (întreprinzătoare). Aceia care aleg să nu participe în procese de îmbunătățire (și aici intră și cei care locuiesc în spații "prost" amenajate), sau care nu își asumă responsabilitatea asupra lor, riscă să nu primească pe deplin dreptul la cetățenia de acest tip și vor fi de obicei clasați ca săraci din punct de vedere economic și lipsiți de gust din punct de vedere cultural.³⁴⁶ Exact acesta este locul în care practicile *DIY* (*do it yourself*, se referă la activități de bricolaj și îmbunătățire a gospodăriei) intră în discursul dinamicii de clasă^{347,348}.

Desigur sursele media sunt privite cu îndoială. Este important de spus că bricoleurii amatori au totuși reacții împărțite față de canalele de televiziune de profil, de exemplu, unii dintre ei fiind oarecum jenați să recunoască că își iau informația de la televizor³⁴⁹. Ceea ce nu este valabil neapărat și în ce privește sursele de pe internet, care, în pofida unei diversități extreme și poate tocmai datorită acestei diversități, se bucură de o largă apreciere și de o autoritate mai greu de subestimat. Rosenberg observă un tip de limbaj specific celor angajați în practici DIY răspândite de media, de tipul unor formule verbale specifice cu valoare didactică și într-o formă aforistică: "*va face minuni; încearcă mai bine tipul respectiv de finisaj; pentru efecte mai dramatice etc...*" (trad. n.)³⁵⁰, exprimări care sunt ușor preluate în rândul publicului, ceea ce contribuie la răspândirea unor soluții practice în paralel cu promovarea comercială³⁵¹. Informația de natură auto-didactică aflată în circulație se bazează pe experiență și exact aceasta devine baza producției și circulației informației. De altfel întregul schimb de informație are loc ca urmare a unei

³⁴⁵ Borchert, J., *Visual Landscapes of a Streetcar Suburb*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven, p. 38

³⁴⁶ Rosenberg, op. cit. pp. 186/187

³⁴⁷ *ibid.*, p. 176

³⁴⁸ "Meseria este brațară de aur" nu este nici pe departe un slogan proletar, de stânga.

³⁴⁹ Rosenberg, op. cit., pp. 181/182

³⁵⁰ *ibid.*, p. 182

³⁵¹ *ibid.*

experiențe personale, nu a uneia efectiv tehnice³⁵². La fel ca orice altă formă de hobby, bricolajul amator are propria expertiză, una de sursă cotidiană, care dă astfel oarecare greutate ideii de cunoaștere ca formă de cultură, care comunică și semnifică înțeles social. Dincolo de orice contact și schimb de informație cu alții sau informație venită dinspre media etc., cunoașterea primește un caracter organic, ca rezultat al învățării practice, prin exercițiul propriu³⁵³. Deși nu au calificări acreditate, amatorii experimentați pot contribui la această sferă a cunoașterii, ca orice cetățean întreprinzător, cu propria narațiune a experienței^{354,355}. Ei se găsesc astfel undeva între statutul de amator și cel de expert, dar vor găsi de mai multe ori satisfacție identificându-se cu primii³⁵⁶.

Trei au fost paradigmele care au guvernat, succesiv, cercetările în domeniul comunicațiilor internaționale. Mai întâi, în anii '60, se vorbea despre omogenizarea culturală produsă de media transnațională, iar mai apoi se vorbea despre modelul imperialismului cultural. Acesta avea să fie revizuit ulterior de modelul pluralismului cultural, care explorează și azi dinamicile media într-o lume în care diferențele între centre și periferii, în ce privește producția și consumul de media s-au anulat în mare parte. Exemplul cel mai evident este producția de televiziune și de film explorată de țările latine azi peste tot în lume și fenomenele de tip blogging sau vlogging ceva mai recente. Un alt tip de compresie este întâlnit în cazul televiziunii și media globale, ale căror programe sunt gândite pentru și consumate de către ceea ce se numește un public orizontal, adică unul similar în diferitele regiuni unde sunt recepționate³⁵⁷. La fel ca și televiziunea, conținuturile media de pe internet, turismul și alte forme de consum promovează la scară largă același tip de imagini, experiențe și senzații ansamblate împreună într-un sau colaj – pastişă³⁵⁸ și sunt principalele surse de referințe culturale. Orice obiect, fenomen, practică, rol, abstracție sau instituție care înconjoară un grup și care astfel pot deveni mijloace de articulare simbolică, devine obiect cultural, și de aceea e cel mai bine ca definiția lui să fie lăsată deschisă, spun Trondman et al.³⁵⁹. Obiectele pe care le alegem nu le alegem în mod arbitrar, spun autorii, ci pentru că ele deja au una sau mai multe semnificații, construite sociocultural, și au de obicei un înțeles care rămâne peste timp. Evident că aceste semnificații pot fi schimbate, renegociate, abandonate, uitate și redescoperite, sau ele pot fi diferite pentru indivizi diferiți, așa încât un înțeles mai vechi poate fi folosit într-un cu totul alt fel. Ceea ce înseamnă că omologiile sunt

³⁵² *ibid.*, p. 185

³⁵³ *ibid.*, pp. 182/183

³⁵⁴ *ibid.*, p. 183

³⁵⁵ Cosmin Caciuc, vorbind despre luarea deciziilor în cadrul proiectelor din suburbia românească, exprimă un punct de vedere similar, în Caciuc, *op. cit.*, p. 6

³⁵⁶ Rosenberg, *op. cit.*, p. 185

³⁵⁷ Kearney, M., *The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism*, în *Annual Review of Anthropology*, vol. 24/1995, p. 555

³⁵⁸ *ibid.*

³⁵⁹ Trondman, M., Lund, A., Lund, S., *Socio-symbolic homologies: Exploring Paul Willis' theory of cultural forms*, în *European Journal of Cultural Studies*, vol. 14, 5/2011

socioculturale, și drept urmare pot fi oricând construite și schimbate³⁶⁰. Confortul, de exemplu, a venit odată cu clasele de mijloc³⁶¹ și în România postsocialistă s-a redefinit odată cu anumite importuri media³⁶². El este relativ în funcție de clase, ca și de cultură sau context. Căutarea lui nu se oprește la obținerea de senzații plăcute, ci adesea este important să se vadă că a fost obținut, imaginea confortului fiind o exprimare a puterii³⁶³. În acest sens ce condiționează confortul, sau care sunt acele imperative culturale care dirijează căutarea unei forme de confort, este mai important decât care sunt condițiile de confort³⁶⁴. În modelarea peisajului american în a doua jumătate a secolului XX, factorul cel mai important a fost fără îndoială automobilul. Deja în anii '20, influența lui începe să fie larg resimțită în suburbiile americane: casele devin mai introvertite, pridvorul dinspre stradă dispare sau se micșorează și în schimb casa se orientează spre curtea din spate, ceea ce va limita interacțiunea socială în mediile de locuire, iar până în anii '70 curtea cu terasa din spate determina spațiul familial predilect³⁶⁵. La scară largă a teritoriului o serie întreagă de alte noi elemente se datorează răspândirii acestuia: noi tipuri de locuințe care înglobau garaje, noi tipuri de străzi și noi tipuri de rețele stradale, o întreagă suită de servicii pentru automobil sau prin intermediul automobilului. Zona geografică cel mai explicit dezvoltată de așa manieră este sudul Californiei, cea care "*ne-a învățat cum să trăim cu automobilul*" (trad. n.)³⁶⁶, și a creat un nou stil de viață american, desprins de mai vechile constrângeri puritane, ale căror principiu organizator devenea loisirul și acel *feel good factor*. Peisajul solar sud-californian și elementele iconice de *lifestyle* asociate lui: curtea cu piscină, *barbecue*, activitățile în aer liber active și recompensante, devin elementele peisajului promis³⁶⁷ care va difuza rapid în întreaga națiune, în forma sa exportabilă - cea de stil de viață. Meritul propagării sale este în mare parte al cinematografului, un instrument supereficient și nou atunci, care în mod conștient sau nu devenea legat intim și indisolubil de teritoriul și modul de viață californian³⁶⁸. Înainte însă de film, romanele romantice de sfârșit de secol XIX au servit la regăsirea sau conturarea identității peisajului californian, prezentând o viziune romantică a vieții coloniale spaniole, a *rancho*-urilor și vieții relaxate în blânda climă subtropicală - exact de ce avea nevoie domeniul imobiliar într-o regiune în căutarea unei identități vandabile. Modelul *rancho*-ului își datorează succesul și arhitecților de la început de secol XX.

³⁶⁰ *ibid.*

³⁶¹ Oliver, op. cit., p. 90

³⁶² În România, popularul serial american Dallas, care prezintă modul de viață al unei familii texane de antreprenori de succes, este unul dintre primele și printre cele mai de referință importuri culturale prin mass media de la începutul perioadei postsocialiste.

³⁶³ Oliver, op. cit., pp. 93 - 95

³⁶⁴ *ibid.*, p. 105

³⁶⁵ Borchert, op. cit., p. 38

³⁶⁶ Meinig, D.W., *Symbolic Landscapes. Some Idealizations of American Communities*, în Meinig, D.W., Ed., *The Interpretation of Ordinary Landscape. Geographical Essays*, 1979, Oxford University Press, New York, p. 170 (Meinig, 1979b)

³⁶⁷ pentru a doua oară în istoria Americii, după *goldrush*-ul de cu un secol mai devreme, vezi Meinig (1979b)

³⁶⁸ Meinig (1979b), pp. 170/171

Irving Gill, Frank Lloyd Wright sunt autorii primelor concepte de locuințe de semnătura care au stat la baza dezvoltării unei noi arhitecturi de masă - casa ranch de mai târziu și de peste tot³⁶⁹.

Suburbia era în toate acele ipostaze o întoarcere dinspre haosul și complexitatea vieții moderne către natura pură, dar în realitate suburbia *ranch* americană reflecta mai degrabă o viziune distopică a comunității, un mod de locuire ineficient din punct de vedere al resurselor și o atitudine de control asupra naturii³⁷⁰. Aceste alcătuirii de infinite variațiuni ale casei ranch întruchipează deplina separație a locuirii și a muncii, inversând în mod paradoxal relația originală a *rancho*-ului cu pământul.³⁷¹ Care ar fi atunci perspectivele periferiei? De la început, urbanismul american a fost în mod fundamental nu un proiect estetic, nici tehnologic, și nicidecum ecologic ci unul ideologic, al valorilor, al motivelor, al ambițiilor unui anumit mediu. Suburbia, ca produs sau condiție, indiferent, a fost postulată încă de la finele secolului XIX ca principala ambiție americană³⁷². De la debutul erei industriale până în epoca migrațiilor dinspre centrele orașelor spre periferii și a *white flight*-ului anilor '60 și '70, la fel ca și azi, puterea culturii dominante în America a prescris subculturilor existente și dezvoltate în afara limitelor ei să rămână în general ilegitime sau cel puțin indezirabile, iar o asemenea prescriere nu avea cum să nu includă și urbanismul ca parte a marelui proiect cultural, afirmă MacBurnie³⁷³. Așa încât suburbia, de bine de rău, a ajuns să fie percepută sau imaginată de majoritatea americanilor ca singura manifestare legitimă a traiului bun și al aceluia *American way*, aspect care este deloc neglijabil, continuă el. La fel ca centrele comerciale și ca noile dezvoltări urbane, în pofida utilitarismului ca scop prim și ultim, suburbia aspiră la ceva mai mult, la un tip de imagine care reflectă valori și idealuri comune. Și, desigur, un tip de vizibilitate care solicită atenție³⁷⁴. Atât obiectele cât și peisajul periferiilor au fost create nu ca bunuri în sensul modern ci ca obiecte culturale în sensul postmodern, la facerea cărora participă, iată, și majoritatea clasei de mijloc, cea care alege să locuiască sau să investească aici. Drept urmare, câtă vreme periferia rămâne cel mai sigur și mai lucrativ mediu pentru investițiile familiilor și totodată ale corporațiilor, și câtă vreme teritoriul suburban astfel creat rămâne accesibil în spațiu și timp, cea mai perfidă dintre rațiuni, anume că "*piața va produce exact ce publicul dorește să consume*" (trad. n.), va rămâne operativă³⁷⁵.

Aceeași nevoie de atenție și exprimarea unor valori deziderat o găsim în periferiile rezidențiale românești, unde ar părea chiar să se găsească diferit în fiecare casă în parte.

³⁶⁹ Allen, L., B., *The Ranch-Style House in America: A Cultural and Environmental Discourse*, în *Journal of Architectural Education*, vol. 49, 3/1996, p. 159

³⁷⁰ *ibid.* p. 163

³⁷¹ *ibid.* p. 164

³⁷² MacBurnie, op. cit.

³⁷³ *ibid.*

³⁷⁴ Tuan, Y., F., *Thought and Landscape*, în Meinig, D.W., Ed., *The Interpretation of Ordinary Landscape. Geographical Essays*, 1979, Oxford University Press, New York, p. 99

³⁷⁵ MacBurnie, op. cit.

Dacă în sistemul de valori american automobilul este cel mai puternic simbol și nu casa³⁷⁶, în România casa este încă cea mai importantă și pare că abia la aproape un secol diferență, ea pierde avantaj în fața automobilului. Începând cu anii '90 atenția de care se putea bucura locuința personală în calitatea sa de obiect cultural interzis și regăsit va produce puternice accente vizuale la nivelul peisajului. De altfel afișarea statutului prin imaginea casei este adesea comentată ca excesivă. Celia Ghyka, de exemplu, înregistrează în anii '90 o adevărată obsesie alimentată prin publicitate pentru forme, materiale și culori noi, care, marcând totodată reușita socială, trebuiau să facă vizibilă trecerea de la griul ponosit al mediului construit, așa cum fusese până atunci, la zări mai optimiste și cadre de viață vesele "ca o zi însorită"³⁷⁷.

Desigur modelul californian suburban și antiurban nu este singurul model spațial prestigios oferit de America. *Downtownul* american și exemplul său de maximă importanță – Manhattanul - cu a lui panoramă hiperurbană, este un loc al puterii, al succesului și sofisticării. Dar dacă suburbia se insinuează și difuzează, downtownul exercită un anume magnetism, impregnat de aspirația spre succes sau măcar de speranța de mai bine. Atracția marilor centre urbane, care pentru majoritatea americanilor rămân dr niște locuri frumoase de vizitat, nu și de trăit³⁷⁸ contaminatează, cel puțin în perioadele timpurii și confuze de început și suburbia post-socialistă, pentru că în spațiul sincretismului cultural se combină fără reținere influențe contradictorii. Manhattanismul ca model global - modelul orașului imobiliar³⁷⁹, așa cum îl identifică Dana Vais, și automonumentalitatea se regăsesc în parte și la scara acestor dezvoltări periferice din România. Traiul bun nu exclude *bigness*-ul, care fără să fie cu adevărat mare, se exprimă prin exces și formă. Gustul libertății, cutezanța, spiritul pragmatismul, succesul investiției de capital, reușita asumată și imaginea ei, dar și ignorarea contextului sau a orașului de fapt, sunt atribute constante ale construcțiilor suburbiei de care vorbim, iar asta le face, aproape ironic, expresii ale unui model cultural global sau a combinației mai multora, cu care societatea și restul orașului se străduiesc să țină pasul.

Dacă în Manhattan "clădirea e monument pur și simplu prin faptul că este, și pentru că este mare; e un simbol gol, ca un billboard care-și așteaptă afișul"³⁸⁰, în suburbia postsocialistă locuințele au transformat spațiul privat al locuirii, "într-o expoziție de forme luxoase, uneori complicate fără sens, care vorbind despre nevoia de prestigiu, se pun pe ele în scenă, dar una pe care nu se întâmplă niciodată mai nimic" (trad. n.)³⁸¹. Și până la proba contrarie ambele conțin "o acumulare de dezastre posibile care nu se întâmplă niciodată"³⁸².

³⁷⁶ Meinig, (1979b), p. 182

³⁷⁷ Ghyka, op. cit., p. 58

³⁷⁸ Meinig, (1979b), pp. 180/181

³⁷⁹ Vais, (2011), p. 145

³⁸⁰ *ibid.*

³⁸¹ Ghyka, op. cit., pp. 54-56

³⁸² Vais, (2011), P. 145

De fapt ceea ce se găsește în suburbii poate fi citit și prin prisma unei idei larg răspândite în arhitectura modernă, ca și în modul de operare tradițional al teoriei și istoriei de arhitectură - aceea care vede obiectul construit ca o entitate independentă, separată de alte obiecte prin brazde (la propriu) de spațiu și timp.³⁸³

"În mod ironic, visul modernist al clădirii implantate în mijlocul unui spațiu verde, reapare în ipostaze surprinzătoare azi în ansamblurile rezidențiale izolate pe camp, complet separate de context, și al caselor răsărite oriunde." (trad. n.)³⁸⁴

Teritoriul, la fel ca orașul și fără mare diferență între ele oricum, este fundal pentru obiecte cu referințe din cele mai diferite și nu neapărat locale, care caută să acroșeze părți din el, să și le arondeze, iar ambiția lor nu cunoaște măsură³⁸⁵. Reversul este că vor trebui să răspundă unui teritoriu tot pe atât de vast și să concureze cu entități similare, uneori chiar cu întreg orașul³⁸⁶. Comportamentul acesta de obiect monument³⁸⁷, începe să fie imitat de obiectele obișnuite. Dacă obiectul modernist, înstrăinat de orice condiție a locului, pe care-l privea totuși în survolare din decupajul logiei sau ferestrei panoramice, își propunea un dialog cu peisajul, obiectul contemporan transgresează locul, el creându-și decupaje vide unde se așează în continuumul teritoriului, pe care, detașat fiind, îl experimentează mai liber³⁸⁸ sau nu-l experimentează deloc.

Referința individualității

În Europa de Est, noile valori sociale ale tranziției dinspre un sistem socialist spre unul neoliberal își proclamă un nou standard - cel al singularității, substituit colectivității - și impun relații sociale de tip competitiv, în care obiectivul este succesul personal, aspectele sociale și de mediu fiind lăsate în urmă. Dezvoltarea urbană de azi urmează acestei logici, în care inițiativele private au ieșit mult înaintea autorității instituționale. Dacă în România, anii '80 au adus o stopare totală a inițiativei private în construcția de locuințe în orașe și în același timp o relocarea aproape completă a fondurilor destinate dotărilor urbane către marile ansambluri reprezentative ale puterii centrale, inversarea radicală a acestui raport în favoarea interesului privat renăscut nu mai surprindea acum pe nimeni³⁸⁹. De acum binele public va urma să fie o consecință a binelui privat, fără un efort suplimentar și, pe fondul primelor rezultate rapide, poate chiar spectaculoase, ale inițiativei private lăsate în sfârșit să se manifeste, apărând chiar opinia că "*dacă toți ne vom*

³⁸³ Davis, H., *The Culture of Building*, 1999, Oxford University Press, New York / Oxford, p. 160 (Davis, 1999)

³⁸⁴ Goagea, op. cit., p. 80

³⁸⁵ Bru, E., Costa, X., Eds, *New Landscapes, New Territories*, 1997, Actar, Barcelona, p. 54

³⁸⁶ *ibid.*, p. 56

³⁸⁷ *ibid.*

³⁸⁸ *ibid.*, p.102

³⁸⁹ Matei, A., *Identitate culturală locală*, 2004, Cluj-Napoca, U.T. Pres, p. 138

construi case frumoase, vom avea cartiere frumoase"³⁹⁰.

Între temele spinoase ale perioadei de început a tranziției se afla chestiunea proprietății. La nivel teritorial, tendințele în gestiunea proprietății funciare se vor regăsi în dezvoltarea urbană, unde delimitările spațiului privat, agresive și la scară mică, vor produce un spațiu cu caracter secvențial și nu uniform închis, în care modulele depind de obicei de forma și dimensiunea parcelor³⁹¹, iar spațiul public se rezumă la infrastructura de acces. Dezvoltări urbane din București și din alte zone vor urma aproape întotdeauna această logică, expandând în teritoriu de-a lungul căilor de comunicații, a căror funcțiune potențială de spațiu public trebuie să secondeze rolul lor de distribuție a acceselor către aleile adiacente³⁹². Colectivul Planwerk remarcă asemănări interesante între noile zone rezidențiale și mai vechile cartiere socialiste, și aceleași greșeli reluate, pentru care locuitorii lor au plecat din acele cartiere. În pofida densității rezidențiale evident mult mai mici și a formei urbane distincte, dar și dezarticulate, noile distribuții spațiale ale vilei cu grădină reiau amplasarea cantitativă a blocului de apartamente pe teren, și aceeași marcă distinctă a spațiului privat, care rămâne și aici mereu închis, câtă vreme spațiul public, deschis, este și el cam de aceeași calitate (se vorbește de cartierul Manaștur din Cluj, unde spațiul liber este puțin și suprasolicitat)³⁹³. La rândul său, arhitectul Vladimir Vinea observă că noile ansambluri³⁹⁴ nu indică nicio intenție de racordare la dinamica spațială a orașului. Trama stradală pe care noile dezvoltări o produc favorizează enclavizarea urbană și împiedică continuitatea și flexibilitatea țesutului urban. Logica enclavei pare să rezoneze la climatul mental individualist din România contemporană³⁹⁵. Mai drastic, sociologul Sorin Ungurean cataloghează noile cartiere suburbane nu ca pe expresii ale individualismului, ci chiar ale egoismului, adică ale incapacității de a coopera în sensul atingerii binelui comun, în care binele propriu fie nu se regăsește, fie presupune un efort prea mare pentru a fi obținut³⁹⁶. Cosmin Caciuc vorbește de un retard ideologic și de o "*mentalitatea feudală*" care a intervenit în procesul de privatizare și în gestiunea ulterioară a proprietății. La fel ca Ungurean, el pune crearea de decupaje "*fortificate*" în spațiul existențial și teritorialitatea pe seama unei neînțelegeri a principiilor comunității și a interesului civic ca "*valoare activată contractual și prin inter-relaționare*". Sistemul de referință pe care Caciuc îl propune este cel vest-european, desigur mult mai versat în

³⁹⁰ Ungurean, op. cit., p. 2

³⁹¹ Marin et al. op. cit., p. 4

³⁹² Vinea, op. cit. pp. 266, 267

³⁹³ Planwerk, (2007a), p. 155

³⁹⁴ Vladimir Vinea studiază ansamblurile imobiliare de locuințe colective dezvoltate în ultimii ani, dar multe din observațiile pe care le face rămân valabile în cazul dezvoltării urbanistice de ansamblu din această perioadă.

³⁹⁵ Tot el comentează promovarea proiectelor imobiliare din periferii, care a fost făcută după logica insulei, oferind potențialilor clienți un mediu de viață privilegiat, care putea să ignore contextul și restul orașului. Desigur retorica promoțională este gonflată: aceleași reclame prezintă simplele case individuale drept vile și orice grup de case care doar împart același perimetru (strâmt) drept ansamblu rezidențial, în Vinea, op. cit., pp. 274/275

³⁹⁶ Ungurean, op. cit., pp. 2/3

exercițiul comunitar amiabil, poate chiar și dacă exceptăm experiențele diferite ale acestor regiuni în cea de-a doua jumătate de secol XX. Cu atât mai mult acolo unde apare însă o schimbare dramatică de paradigmă sau are loc o dezvoltare accelerată, individualitatea extremă va deveni un fenomen, și nu doar în România, este de părere Constantin Goagea³⁹⁷. De multe ori dreptul de proprietate va fi înțeles că un drept împotriva celorlalți, care presupune “a avea, a apăra, a proteja și a îmbunătăți”, procese ce au loc într-o interioritate (inclusiv fizică) din care ceilalți sunt excluși. În această logică, spațiul privat, proprietatea este bunul investit, ordonat, care trebuie izolat și apărat de lumea exterioară deregulată și la o adică periculoasă. Ceea ce, nu este greu de văzut cum, a impus o logică a posesiunii individualiste care-și revendică de o manieră exclusivă responsabilitatea, controlul, administrarea dar și identitatea și mândria vizavi de posesiune³⁹⁸. În noile dezvoltări suburbane din România, cei proaspăt mutați se puneau în situația de refugiați pe propria proprietate, pe care o protejează față de vecinătăți³⁹⁹ și nu doar fizic, ci luând adesea rolul de supervisor al dezvoltării urbanistice ulterioare a zonei, pe care autoritățile nu și-l îndeplineau. În condițiile acestei retrageri a instanței interesului colectiv din câmpul de acțiune, o astfel de atitudine egoistă devine oarecum de înțeles.

Dincolo de avantajele organizatorice, comportamentul teritorial uman are importanță din punct de vedere al mesajului pentru ceilalți. Limita de proprietate este o exprimare cât de poate de succintă și eficientă, fiind poate singurul element fizic - simbolic care afirmă în același timp o direcție în spațiu și excluziune, respectiv posesiune⁴⁰⁰. Puterea de comunicare a unor astfel de elemente stă, măcar în parte, în vizibilitate, la fel și puterea de persuasiune a proprietății. Pretenția asupra ceva depinde de capacitatea pretendentului de a o semnala, iar aceste semnale sunt adesea foarte vizibile⁴⁰¹. În ce privește proprietatea asupra terenului, atât în domeniul legal cât și în cultura cotidiană, ea va fi semnalizată prin prezența împrejmuirii pe de o parte, dar și prin alți indicatori vizuali: construirea terenului, amenajarea sau îmbunătățirea lui⁴⁰², anunțuri neprimite postate la intrări, câini agresivi în grădini private și sisteme de alarmă pe fațadă⁴⁰³. Obsesia pentru protecție și crearea acestor peisaje securizate au uneori de-a face, însă, nu cu frica reală și nevoia de protecție ci cu dorința de consum de astfel de servicii sau produse și drept urmare cu un anumit statut social.

În Spania 90% din solicitările pentru sisteme de securitate (camere video de supraveghere și sisteme convenționale de alarmă cu senzori de mișcare) vin din partea celor care

³⁹⁷ Goagea et al. op. cit., p. 14

³⁹⁸ Boulton, op. cit., p. 228

³⁹⁹ Planwerk, (2010), p.3

⁴⁰⁰ Blomley, N., *Flowers in the bathtub: boundary crossings at the public-private divide*, în *Geoforum*, vol. 36, 3/2005N., p. 282

⁴⁰¹ ibid.

⁴⁰² ibid.

⁴⁰³ Muñoz, F., *Lock living: Urban sprawl in Mediterranean cities*, în *Cities*, vol. 20, 6/2003, p. 384 (Muñoz, 2003)

locuiesc în locuințe individuale sau cuplate din cartiere situate la marginile orașelor.⁴⁰⁴ În Belgia, locuitorii unei anumite suburbii⁴⁰⁵, deși nu împărtășesc sentimentul de nesiguranță al cartierului, așa cum indică locuitorii altor zone chestionați în același studiu, optează totuși pentru îngrădirea proprietăților și montarea de sisteme de alarmă. Este vorba de exclusivitate și valoarea percepută: cu cât un loc este mai "*sigur*", cu atât este mai valoros⁴⁰⁶. Sistemele de alarmă și de securitate într-un asemenea context, sunt nu atât dispozitive de protecție ci bunuri care diferențiază consumatorii lui de neconsumatori, locuitorii protejați de cei neprotejați, deși poate cam patetic - cetățenii de noncetățeni⁴⁰⁷. Iar în Estul Europei, completează Celia Ghyka, pe cei înstăriți de cei cu adevărat bogați⁴⁰⁸. Tot ea vorbește în termeni de statut social și în ce privește împrejmuirea (opacă) a proprietății⁴⁰⁹. Tema împrejmuirii, dincolo de obsesia privatității și a statutului în cadrul noii etajări sociale are, desigur, rădăcini vechi în locuirea tradițională în România, atât în mediul rural cât și cel urban. Faptul că și în acel context se referea tot la statut, îl putem urmări în evoluția și amplificarea acestor elemente în mediul rural în secolul XX, pornind de la modele urbane de la începutul aceluiași secol.

Trăsături liberale în societatea tradițională din România

În contextul schimbărilor care au marcat tranziția post-socialistă o serie întreagă de interpretări ale noilor teme propun conexiuni tentante cu specificități ale structurării sociale anterioare perioadei socialiste. Când nu decad în nostalgii diverse, aceste introspecții oferă o perspectivă normalizantă asupra unor procese și modele actuale, care privite pe fundalul îndelungatei experiențe a socialismului păreau să prezinte noutăți mai mari decât aduceau în realitate.

O paralelă istorică ne este permisă de textul Ioanei Tudora⁴¹⁰, care în contextul discursului actual al proprietății, lasă loc unor echivalări între prescripțiile cetățeniei neo-liberale și mai vechile norme sociale. De exemplu, dreptul la autodeterminare în sens cât mai larg relativ la mediul de viață personal, tot mai persistent în discursul actual⁴¹¹ corespunde unei exigențe istorice a proprietății asupra locuinței în Țările Române, în care majoritatea populației, indiferent de statutul social, era proprietara locuinței proprii, chiar dacă a uneia extrem de modeste⁴¹². În consonanță și cu modelul ideal generic de

⁴⁰⁴ *ibid.*

⁴⁰⁵ Pismann et al. op. cit., p. 7

⁴⁰⁶ Muñoz, (2003), pp. 384/385

⁴⁰⁷ *ibid.*, p. 385

⁴⁰⁸ Ghyka, op. cit., p. 58

⁴⁰⁹ *ibid.*

⁴¹⁰ Tudora, (2011b)

⁴¹¹ Mateo et al., p. 213

⁴¹² Tudora, (2011b), p. 77

astăzi, majoritatea acestor locuințe istorice erau case individuale cu grădină⁴¹³,⁴¹⁴. Vintilă Mihăilescu discută proprietatea domestică în termeni de responsabilitate vizavi de practica îngrijirii. După el, îngrijirea ține încă de ontologie, morală și astfel de identitate⁴¹⁵, ea însoțește toate activitățile cuiva, motivând pe cel în grijă căruia se află oameni, spații, și bunuri care îi definesc viața⁴¹⁶. În ontologia satului îngrijitul și curatul se referă la spațiul casei, tot ceea ce se găsește afară fiind descris ca murdar - și la fel se întâmplă în mediul rezidențial actual. În acest context Mihăilescu identifică o posibilă rămășiță a geografiei simbolice a locuinței țărănești, cu a ei progresie a spațiilor curate: gestiunea ordinii începe cu spațiul domestic, uneori și fațada, îngrijite compulsiv, și se extinde apoi în exterior, către spații conexe - stradă, trotuar, petice de verdeață. Îngrijirea spațiilor vecine înseamnă apropierea lor⁴¹⁷, iar prin deducție, o interpretare ce menajează starea de fapt din noile dezvoltări rezidențiale ar fi aceea că neîngrijirea spațiilor vecine proprietății nu înseamnă neapărat indiferență, cât menajarea intereselor celorlalți, cărora nu li se aduce nicio posibilă atingere. Cel mai probabil însă nu doar e cazul de așa ceva și că deprinderea unor cutume comunitare necesită timp, exercițiu și expunerea la exemple. Formula pe care o propune Mihăilescu este aceea că atunci când se va dezvolta o formă a curățeniei general recunoscută, se va atinge punctul terminus al tranziției⁴¹⁸. Până atunci se practică decupajele, pentru că ele sunt necesare în a defini spațiul privat, spațiul îngrijit și deci spațiul frumos, una însemnând cealaltă în percepția publică românească⁴¹⁹. Logica decupajelor ar putea explica toleranța ridicată a locuitorilor periferiilor pentru cadrul destructurat în care spațiile private, îngrijite și îngrijit decupate (prin garduri) creează deocamdată mediul de viață și peisajul. Tranziția va trebui așadar să surmonteze anumite "tradiții", ceea ce, fără să blocăm că ar fi posibil, înțelegem că fie va dura ceva mai mult, fie acea curățenie generală va arăta altfel decât ne așteptăm.

Tot Mihăilescu propune o analogie între atenția excesivă dată azi fațadei sau exteriorului casei și curățenia camerei din față tradiționale⁴²⁰. În discursul privatității, acest spațiu domestic privat și îngrijit, este cel ce reclamă hărnicia și mândria proprietarului (cetățean) și se delimitează de exteriorul nesupus și străin⁴²¹. Refuzul antrenării în practica îngrijirii sau absența spiritului de inițiativă amenință statutul de cetățean de prim rang în cultura

⁴¹³ ibid., pp. 80/ 81

⁴¹⁴ Zahariade, A., M., *Bucureștiul, un mare sat. Despre reprezentarea orașului medieval în proiectul Bucureștiului modern*, în *ACUM* 4, 2011, Editura Universitară "Ion Mincu", București, p. 21 (Zahariade, 2011a)

⁴¹⁵ Mihăilescu, V., *Spații îngrijite*, în *Urbanismul (serie nouă)*, 9/2011, p. 55

⁴¹⁶ ibid.

⁴¹⁷ ibid., p. 56

⁴¹⁸ Mihăilescu, op. cit, p.55

⁴¹⁹ ibid., p. 56

⁴²⁰ Șerbescu, A., *On Chance and Adaptation: Rural Inhabitation during the Romanian Post-Socialist Transition*, în *Traditional Dwellings and Settlements Review*, vol. 21, 1/2009, apud. Mihăilescu, V., *Ceva Frumos*, în *Dilema Veche*, anul VI, 289/2009 (Șerbescu, 2009)

⁴²¹ Boulton, op. cit., p. 228

neo-liberală de care vorbește Rosenberg⁴²² la fel ca în lumea satului tradițional cu a ei microetajare socială și întâietate a celor gospodari, în fața celor leneși și săraci.

*"Pe de altă parte, un răspuns constant de-a lungul cercetării noastre la mirările firești legate de dimensiunile impunătoare ale imobilelor a fost acela care lega materializarea hărniciei de volumul casei construite."*⁴²³

În același set de echivalențe, mândria gospodărească poate fi pusă în relație cu spațiul expunerii și cu recunoașterea de către ceilalți a propriului statut prin acel "ca lumea". Dacă înainte reperul era lumea satului, între timp conceptul de "ca lumea" a devenit mult mai larg, dar și mai ambiguu, permițându-i fiecăruia să-și aleagă standardele cu care vrea să se pună în relație, pentru a se autodefini spre propria satisfacție⁴²⁴. Mihăilescu rotunjește această perspectivă afirmând că a fi modern înseamnă a atinge și a replica standardele lumii⁴²⁵. După el este vorba de o "superioritate legitimă" a constructorului-proprietar de casă mare și de exprimarea câștigării unei libertăți.

*"Concurența dintre căjvănari este o concurență în case. Când îi vine rândul la construit, fiecare se uită la vecin; se inspiră unul de la altul și împărtășirea stilului devine împărtășirea semnificațiilor pe care le atribuie caselor. O evoluție în statutul propriu poate să vină din depășirea la propriu a valorii casei vecinului."*⁴²⁶

Gustul libertății aduce cu sine concurența, care produce case impunătoare și care la rândul lor realizează un fel de "urbanizare a ruralului"⁴²⁷. Un fel de urbanizare primitivă, dar manhattaniană la modul alegoric și de dreapta în mod fundamental, în care obiectele construite autonome, vecine și concurente până la sufocare, există ca expresii ale libertății, spiritului antreprenorial și reușitei sociale.

⁴²² Rosenberg, op. cit., pp. 86/87

⁴²³ Țue, A., Toderas, C., *Flexibilitatea pereților și elasticitatea caselor în Cașvana*, în Iancu, B., Ed., *The Material Culture (Re)Turn in Anthropology: Promises and Dead-ends*, 2011, Humanitas, București, p. 175, vorbind despre cazul emigrației comunei Cajvana din Suceava

⁴²⁴ Șerbescu (2009)

⁴²⁵ ibid.

⁴²⁶ Țue, et al., op. cit., p. 173.

⁴²⁷ ibid., apud Șerbescu (2011)

Capitolul 4. Informalitate și vernacular

A scrie despre arhitectura vernaculară este încă marginal în istoria arhitecturii, dar cel puțin studiul clădirilor fără valoare excepțională nu mai pare azi un lucru neobișnuit. În ultimele decenii, specialiștii au început să vireze definiția arhitecturii vernaculare dinspre un domeniu etno-folcloric preindustrial și dinspre interesul pentru modele locale către perspective interdisciplinare mai complexe și înspre subiecte urbane și din secolul XX⁴²⁸. Scrieri mai recente despre arhitectura vernaculară, sub influența geografiei culturale, s-au concentrat pe subiecte din spațiul rural sau mic-urban contemporan, ca de exemplu instalații agricole sau ateliere. S-a scris mai mult despre ferme decât despre locuințele ieftine, sau despre școlile rurale minimale, eventual cu o singură încăpere, decât despre clădirile școlilor și liceelor de oriunde. Pentru mulți dintre autori cele mai pure și cele mai bine conservate sau reușite exemple de acest fel sunt în continuare cele care conturează câmpul disciplinar și le focalizează atenția. Și dacă o locuință rurală făcută prin mijloace proprii ilustrează într-adevăr mai direct producția de spațiu decât o locuință tip urbană, potențialul utilizării metodelor dezvoltate în cazul peisajelor preindustriale pe alte tipuri de obiecte decât cele "pure" și anume tocmai cele comune care alcătuiesc masa mediului construit de azi, scoate la iveală interpretări sociale ale locuirii și construirii și deci ale condiției unui segment semnificativ, dacă nu chiar majoritar al populației⁴²⁹.

Definiția peisajului vernacular dată de John Brinkerhoff Jackson - prin care îl circumscria "*umanității noastre comune*" aducea poate pentru prima dată o componentă contemporană domeniului vernacular și dădea drumul unei serii de conștiințe care începeau să se preocupe de felul în care "*locurile sunt planificate, proiectate, construite, locuite, apropiate, celebrate, dezbărate și abandonate*" (trad.n.)⁴³⁰ în timp real. Spre deosebire de istoria arhitecturii, care urmărește un număr mic de realizări ce au împins într-un fel sau altul evoluția tehnologică și cunoașterea în domeniul spațiului construit (și care poate mai este încă devotată unei analize stilistice), analiza producției de spațiu are ca obiect de studiu construcțiile comune, forma și funcțiunea lor și tradițiile în care sunt produse. O asemenea abordare solicită o mult mai mare atenție la substratul lor politic⁴³¹ și la nevoile și exigențele arhitecturale ale indivizilor, familiilor și culturilor care le

⁴²⁸ Groth, P., *Making New Connections in Vernacular Architecture*, în *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 58, 3/1999, p. 444 (Groth, 1999)

⁴²⁹ Hayden, op. cit., pp. 124/125

⁴³⁰ *ibid.*, p. 111

⁴³¹ *ibid.*, p. 123

alcătuiesc⁴³².

Vernacularul este greu de definit, dar de obicei ușor de recunoscut. Cel mai des el este văzut ca produs al unor autori anonimi, conștienți, dar nu preocupați de sine, ci mai degrabă atenți să răspundă unor cerințe decât să caute să fie expresivi, ancorați în realitate, dar fără a o căuta excesiv⁴³³. "*Știința nativă a construirii*" (trad. n.)⁴³⁴ sau "*limbajul arhitectural al oamenilor*" (trad. n.)⁴³⁵, arhitectura vernaculară definește după Paul Oliver acele clădiri, locuințe sau altceva, ale oamenilor (popor, grup, cetățeni, indivizi, mase), relaționate la mediile în care se găsesc și la resursele disponibile și care sunt construite de utilizatori sau de comunitate, folosind tehnologii tradiționale (sic) și răspunzând unor nevoi specifice și unor feluri de a trăi, sisteme de valori și sisteme economice ale culturilor în care sunt produse⁴³⁶. Cea mai succintă definiție a arhitecturii vernaculare o dă Dell Upton: construcția vernaculară este construcția comună, prin asta înlăturând aura stânenitoare a inferiorității construcțiilor vernaculare, asociate în mod constant (și asta datorită originii cuvântului) claselor de jos sau culturilor statice, involutive⁴³⁷. Pentru că inițial desemna casa sclavului, a clasei celei mai sărace, locuința vernaculară a transmis până azi termenului vernacular inferioritate. Vernacular și azi înseamnă de multe ori varianta sub-standard a celei corecte⁴³⁸.

"Arhitectura vernaculară este în continuare, în mod greșit, asociată cu pauperitatea și subdezvoltarea. Pe de altă parte este tot mai evident că problema nevoii de locuințe azi nu mai poate fi rezolvată ignorând domeniul vernacular." (trad. n.)⁴³⁹

În general azi nu mai este realist să vedem locuința vernaculară ca având trăsături arhitecturale distincte. În America, de exemplu, locuințele grupurilor cu venituri mici seamănă tot mai mult, cel puțin privite de afară, cu cele ale clasei medii. Poate de aceea devine mai important, în discuția despre vernacular, felul cum este folosită acea casă și de relația ei cu mediul cotidian imediat⁴⁴⁰. În societatea americană a vedea arhitectura vernaculară strâns legată de un teritoriu, lipsită de influențe străine sau lipsită de pretenții și în opoziție cu o altă arhitectură, cultă, a clasei de sus, este lipsit de sens, spunea Charles Moore la sfârșitul anilor '70⁴⁴¹. Dacă ar fi să existe totuși o trăsătură a locuinței vernaculare americane contemporane, aceea ar fi numărul mare de mașini care o

⁴³² Latter, R., *Educating Architects*, în Vellinga, M., Asquith, L., *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York, p. 250

⁴³³ Blackwell, M., *Architecture in a Landscape of Unholy Unions*, în *Journal of Architectural Education*, vol. 63, 1/2009, p. 90

⁴³⁴ Oliver, op. cit., p. 4

⁴³⁵ ibid., p. 17

⁴³⁶ ibid., p. 30

⁴³⁷ Groth (1999), p. 444

⁴³⁸ Jackson, J., B., *The Future of the Vernacular*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven, p. 148

⁴³⁹ Vellinga, M., Asquith, L., Eds., *Vernacular Architecture in the Twenty - First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York, p. 1

⁴⁴⁰ Jackson, op. cit., p. 152

înconjoară - una pentru fiecare membru al familiei⁴⁴². Vernacularul auto azi este mult mai viguros decât cel domestic în Statele Unite, mașina este la ordinea zilei, iar prezența infrastructura destinată ei este covârșitoare⁴⁴³. Există așadar un grad de ambiguitate a termenului azi, care vine din circumscrieri de spațiu și timp care nu-și corespund în mod necesar. Iar pe cea mai familiară instanță a lui, cea din jurul nostru, refuzăm de obicei să o vedem ca vernaculară.

"Termenul, mă tem, naște confuzii: el produce imediat în mintea istoricilor de artă și a multor alora imaginea elegantelor compoziții de volume pure ale locuințelor din insulele grecești sau din Mexic, structuri frumoase ale satelor apărute ca răspuns strict la condiții familiare sociale sau de sit, cu o paletă extrem de restrânsă de materiale și (pentru noi) un încântător acord cromatic, formal și de scară. Vernacularul american contemporan, pe de altă parte, cel care mă preocupă pe mine (Charles Moore, n.n.) în acest caz, este foarte diferit de acesta, în aproape toate aspectele." (trad. n.)⁴⁴⁴

Marcel Vellinga propune astfel o extindere a sensului vernacularului pentru a include și acele construcții care reprezintă expresii culturale ale unor moduri de locuire locale, ceea ce face ca în cele din urmă conceptul de vernacular, așa cum este cunoscut, să fie redundant. Asta ar însemna însă că acele tradiții constructive active, considerate azi vernaculare, să scape de stigma primitivității și să poată fi apreciate pozitiv ca surse de cunoaștere și practică ce pot sta la baza unei culturi construite sustenabile pentru viitor⁴⁴⁵. În țările anglofone, termenul vernacular se aplică într-un sens mai larg, și include clădiri comerciale, locuințe de masă realizate de investitori imobiliari și arhitectura comercială a lanțurilor de restaurante, benzinării, supermarketuri etc., deși în mod evident ele nu sunt forme construite indigene. Ele sunt construcții ale culturii populare, construite pentru oameni, și nu de ei⁴⁴⁶, iar aceasta este una din trăsăturile majore ale vernacularului contemporan⁴⁴⁷. Dacă arhitectura vernaculară este definită ca anonimă, comună sau ca limbajul arhitectural al poporului, atunci termenul poate fi aplicat casei victoriene înșiruite, caselor tip prefabricate, caselor rulotă americane și a caselor din favela⁴⁴⁸.

Vernacularul nici nu trebuie să fie neapărat vechi, iar asta o dovedesc chiar cele peste 13.000 de sate ale României, spune Paul Oliver, în care mediul construit vernacular este

⁴⁴¹ Sabatino, M., *The Poetics of the Ordinary: The American Places of Charles W. Moore*, în *Places*, vol. 19, 2/2007, apud. Moore, C., declarație personală, în *Global Architecture: Charles Moore*, 1978, Tokio, p. 64

⁴⁴² Jackson, op. cit., p. 152

⁴⁴³ ibid, p. 153

⁴⁴⁴ Sabatino, M., op. cit., apud. Moore, C., *Human Energy*, în Mikellides, B., Ed., *Architecture for People: Explorations in a New Humane Environment*, 1980, Holt, Rinehart and Winston, New York, p. 64,

⁴⁴⁵ Vellinga et al., op. cit., p. 10

⁴⁴⁶ Oliver, op. cit., p. 29

⁴⁴⁷ Rapoport (1969), p. 7

⁴⁴⁸ Maudlin, D., *Crossing Boundaries: Revisiting the Thresholds of Vernacular Architecture*, în *Vernacular Architecture*, vol. 41, 11/2010, p. 13

cel curent - fără a fi neapărat istoric⁴⁴⁹. Înțelegând și că noile tipuri vernaculare le-au înlocuit definitiv pe cele vechi și că transformarea mediului de viață pe care au produs-o schimbările culturale, sociale și politice în special secolul XX, nu lasă loc unei legături prea strânse cu cel de tip preindustrial, pentru Howard Davis totuși trebuie să existe un set de principii în noile medii vernaculare pentru ca ele să fie funcționale și asimilabile domeniului. Aceste principii țin însă de acel mod de viață comunitar care trebuie chestionat dacă a mai rămas intact sau dacă poate fi reprodus pe aceleași coordonate, câtă vreme transformările de care vorbim s-au adus nu doar mediului construit, ci în mod evident structurării sociale și modului de viață în sine. Astfel, suportul oferit coeziunii sociale prin configurația construită, atașamentul publicului față de formele mediului de viață, sustenabilitatea ridicată a construcțiilor, adică ceea ce propune Davis⁴⁵⁰, riscă să devină formulări ambigue, interpretabile. Dell Upton, ca și John Michael Vlach, nuanțează acest aspect subliniind că arhitectura vernaculară se diferențiază prin calitățile sale împărtășite colectiv și prin intensitatea reprezentării sociale, față de exprimările individuale⁴⁵¹, altfel spus existența unui vernacular implică și pe cea a unor standarde culturale și norme comune⁴⁵². În pofida acestei concluzii fundamentale, în mod tradițional studiul vernacularului în arhitectură exclude elementul uman. Doar sub influența studiilor etnografice, de folclor, de geografie culturală, care includeau construcțiile tradiționale ca artefacte ale culturii umane, autori din a doua parte a secolului XX, cum sunt Amos Rapoport sau Paul Oliver, au extins aria de studiu a arhitecturii vernaculare incluzând acele elemente care contribuie la producția și evoluția construcțiilor tradiționale și practicile culturale, ritualurile sociale sau studiul impactului cultural⁴⁵³. După Oliver, impactul cultural al unei clădiri este suma valorilor umane, activităților și artefactelor care influențează formarea acesteia și care dau sens vieților care se petrec în ea. În acest fel, orice arhitectură este nu doar o ilustrare a formei ce urmează funcțiunea, ci relații sociale și culturale constituite spațial⁴⁵⁴.

Maudlin găsește câteva limitări conceptuale în definirea arhitecturii vernaculare: în primul rând aceea că vernacularul este demarcat de statutul social al construcțiilor și al celor care le construiesc, și că "*vernacular*" definește un tip de construcții în opoziție cu un altul, "*educat*". În al doilea rând, că arhitectura vernaculară se ocupă de câmpul construcțiilor tradiționale. Și în al treilea, că aceste construcții tradiționale sunt înțelese cel mai bine într-un context regional⁴⁵⁵. Dualitatea socială dintre vernacular și cult oferă cea mai precisă definiție a arhitecturii vernaculare, iar studiul tradițiilor constructive regionale poate fi extins pentru a include construcții obișnuite și procese de azi, bazat pe

⁴⁴⁹ Oliver, op. cit., p. 37

⁴⁵⁰ Davis, (2006), pp. 234/235

⁴⁵¹ Groth, (1999),

⁴⁵² Bronner, S., *Building Tradition*, în Vellinga, M., Asquith, L., Eds., *Vernacular Architecture in the Twenty - First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York, p. 26

⁴⁵³ Maudlin, op. cit. p. 11

⁴⁵⁴ *ibid.*

⁴⁵⁵ *ibid.*, p. 10

discursul prezent al cotidianului. O astfel de expansiune a domeniului prezintă însă aceeași dificultate în a stabili granița între vernacular și cult. În viziunea autorului, această graniță este în mod inerent poroasă, întrucât construcțiile sunt ambigue și hibride și nu pot fi ușor categorisite în culte sau vernaculare⁴⁵⁶. Alți autori propun plasarea acestui prag dintre vernacular și cult, din punctul de vedere al diferenței sociale, în punctul în care designul educat universal a preluat ștăfeta de la tradițiile constructive regionale deja evoluuate, ceea ce, de fapt, ar reprezenta declinul și chiar dispariția arhitecturii vernaculare pure, în tot mai multe regiuni⁴⁵⁷. Pragul este, așadar, fixat în termeni de statut social și bazat pe presupunerea implicită, dar tot mai discutabilă, că statutul social inferior echivalează cu tradiția și cu localul, în ce privește designul și producția construcției, în opoziție cu universalul, adoptat de cei mai educați⁴⁵⁸.

A vedea însă arhitectura vernaculară ca o formă a culturilor populare și societăților tradiționale, poate chiar primitive, realizată prin mijloace proprii și fără implicarea arhitecților sau specialiștilor înseamnă a limita foarte mult relevanța conceptului în societățile de azi⁴⁵⁹. Poate fi făcută însă o distincție între vernacularul sau arhitectura populară (vezi sensul în limba engleză) făcute de oameni sau cele făcute pentru ei, de tipul caselor suburbane sau al clădirilor comerciale și de servicii⁴⁶⁰, dar chiar și așa, uneori - și poate România ar fi un astfel de exemplu - cele două categorii se amestecă, iar un studiu efectiv al vernacularului contemporan de aici, în afara unui context pan-regional și pan-cultural, pare puțin lipsit de sens. Mai mult decât parte a discursului regional și al tradițiilor, studiul arhitecturii vernaculare este în primul rând studiul construcțiilor considerate în afara câmpului arhitecturii. Fie că este vorba despre exemple contemporane sau istorice, vernacularul este definit cel mai des în opoziție cu arhitectura. El se află prins între cultura majoră și cea minoră (sau între cultură și subkultură) și include în aceeași măsură muncitorul și profesionistul construcțiilor, anonimitatea și autoriatul, spontanul și planificatul, circumstanțialul și conceptualul, soluția constructivă transmisă și cea special proiectată⁴⁶¹. Termenii arhitectură și vernacular întruchipează instanțe diametral opuse în termeni de puritate a noțiunii, obiectul de artă pur universal, de o parte și cel pur regional, bazat pe o evoluție locală în capătul opus, ceea ce face foarte grea identificarea lor în realitatea mediului construit, în care majoritatea obiectelor se plasează la mijloc, acolo unde ambiguitatea și hibriditatea nu sunt doar tipice, ci caracteristice⁴⁶².

"Dată fiind această fundamentală natură procesuală a construcțiilor și a tradițiilor constructive, este desigur dificil, dacă nu chiar imposibil, să identificăm și să clasificăm

⁴⁵⁶ ibid.

⁴⁵⁷ ibid., p.11

⁴⁵⁸ ibid.

⁴⁵⁹ Oliver, op. cit., p. 4

⁴⁶⁰ ibid, p. 17

⁴⁶¹ Maudlin, op. cit., p.11

⁴⁶² ibid.

construcțiile ca veritabil vernaculare, informale, moderne sau populare" (trad. n.)⁴⁶³

Opunând vernacularul modernității excludem o serie întreagă de categorii din sfera lui. În același timp îi refuzăm viitorul, spune Vellinga, și îi lăsăm în fiecare an un domeniu tot mai mic, pe măsură ce vechile construcții dispar, și cele noi, în care tradiția continuă să se manifeste organic, modurile de viață sunt fără îndoială altele decât cele așa zis tradiționale sau chiar și decât cele de dinainte de tranziția post-socialistă. Locuirea și conformarea locuinței astăzi reflectă în primul rând schimbările care s-au produs în perioada contemporană și efectele lor pe plan social, cultural sau economic, și nu neapărat ruptura cu tradiția; căutarea ferventă a modernității din ultimele două decenii nu implică destituirea vernacularului, spune Andrei Șerbescu⁴⁶⁴. Observațiile lui se referă la mediul rural, dar nu sunt departe de adevăr în ce privește evoluțiile din mediile urbane și peri-urbane. De altfel opoziția rural/urban este una forțată în discursul teoretic, remarcă tot el⁴⁶⁵.

Modernitatea și vernacularul, cele două extreme, cum sunt adesea considerate, sunt oricum *"inseparabil legate în aceleași procese sociale și ambientale"* (trad.n.), crede Maudlin⁴⁶⁶. Pe măsură ce peisajul a devenit conurbație și nevoia a făcut tot mai mult loc artificialului, vernacularul a fost înghițit de producția industrială, așa încât în realizarea majorității spațiilor de locuit, spațiilor comerciale sau industriale arhitecții sunt implicați în mică măsură, sau deloc⁴⁶⁷. În lumea de astăzi aproximativ 2% dintre clădiri sunt proiectate de arhitecți, diferența de proporții este uriașă, iar restul nu pot fi pur și simplu ignorate, spune Rapoport^{468,469}. Or arhitecții au ignorat mereu realizările și potențialul real al casei prefabricate industrial, oferite pe piață în diverse formule.⁴⁷⁰ Pe de altă parte când ei înșiși sunt totuși implicați în realizarea producției arhitecturale de masă, adesea sunt prizonieri ai unor convenții ce dau ca rezultat un vernacular palid, nedemn de a se numi măcar vernacular, crede Blackwell,⁴⁷¹ sau a unor formule care cu greu ajung să poată comunica ceva pe o frecvență comună.

" Dacă o casă a fost proiectată de un arhitect renumit, cineva chiar din centrul sferei profesiei, ea a fost aproape sigur un eșec comercial sau industrial." (trad. n.)⁴⁷²

⁴⁶³ Vellinga, M., *Engaging the Future*, în Vellinga, M., Asquith, L., Eds., *Vernacular Architecture in the Twenty - First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York, p. 89

⁴⁶⁴ Șerbescu (2011)

⁴⁶⁵ Șerbescu (2011), p. 15

⁴⁶⁶ Maudlin, op. cit., p. 12

⁴⁶⁷ Blackwell, op. cit., p. 90

⁴⁶⁸ Rapoport, A., *Vernacular Design as a Model System*, în Vellinga, M., Asquith, L., Eds., *Vernacular Architecture in the Twenty - First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York, p. 181 (Rapoport, 2006)

⁴⁶⁹ Rapoport (1969), p. 1

⁴⁷⁰ Davies, C., în Herreros, J, Ed., *Housing and Domestic Space in the XXI Century*. 2008, La Casa Encendida, Madrid, p. 326

⁴⁷¹ Blackwell, op. cit., p. 90

⁴⁷² Davies, op. cit., p. 323

În schimb Oliver crede că uneori vernacularul include și acele construcții proiectate de arhitecți, care recurg la limbajul formal al unei tradiții constructive locale⁴⁷³. Ceea ce este însă admis de majoritate este că relațiile între elemente proiectate de arhitecți rareori sunt proiectate și ele în sensul consacrat al cuvântului, așa încât mediul în care au loc aceste relații este tot unul vernacular⁴⁷⁴.

Unul dintre miturile vernacularului este că el este cultura "adevăratelor" comunități⁴⁷⁵, sens în care el este adesea studiat în relație cu o comunitate încheagată și responsabilă. Avem însă cel puțin presupunerea că un vernacular consistent poate fi produs și în afara unui asemenea mediu, în alte condiții, și chiar în structura puternic individualizată a societăților contemporane post-socialiste. În procesul de creștere urbană cu final deschis, dincolo de orice circumscriere ideologică, în care cel mult tipologia este clară sau mai clară decât rezultatul finit la scară mare și în care designul este implicat fie la scară mică, fie doar într-un proces de coordonare, inițiativa este lăsată în mâinile miilor de factori implicați de facto și de drept.⁴⁷⁶

O altă caracteristică a vernacularului este calitatea lui aditivă și caracterul nespecializat, non-finit, atât de diferit de al lucrărilor "majore". Tocmai această calitate îi permite casei vernaculare să primească transformări și adăugiri, care ar distruge vizual și conceptual o lucrare "majoră"⁴⁷⁷. Dacă nu orice schimbare este în mod necesar bună, iar dezvoltarea modernă (inclusiv cea a teritoriului) este adesea distructivă pentru vernacular, spune Vellinga⁴⁷⁸, caracterul viu al vernacularului - unul dintre atributele sale esențiale - îi lasa tot timpul loc de creștere, de evoluție, de modificare, rămânând în tot acest tip complet, pentru că orice formă vie este completă în orice fază a evoluției ei. Văzută altfel decât așa, completitudinea ar fi mai degrabă specifică formelor moarte, spune Payne⁴⁷⁹. Casa, produsul construit vernacular cel mai tipic, este cel mai influențat de cultură și prin asta deopotrivă cel mai stabil⁴⁸⁰ și cel mai profund transformabil.

Adesea lipsa de merit (sau lipsa atribuirii de merit, așa cum am văzut) sau de mijloace aduce și o desconsiderare la nivel estetic, însă dincolo de asta sau tocmai din acest motiv, există o bogăție de semnificații în spate, care se cer relevate și înțelese. Iar cei care pot face asta nu sunt întotdeauna arhitecții, spune Oliver⁴⁸¹, alte perspective, cum sunt cea sociologică, antropologică, geografică, politologică fiind adesea mai ofertante. Studiul

⁴⁷³ Oliver, op. cit., p. 29

⁴⁷⁴ Rapoport (2006), p. 182

⁴⁷⁵ Vellinga, op. cit., p. 87

⁴⁷⁶ Davis (2006), p. 235

⁴⁷⁷ Rapoport, (1969), p. 6

⁴⁷⁸ Vellinga, op. cit., p. 92

⁴⁷⁹ Payne, G., *A Journey Through Space. Cultural Diversity in Urban Space*, în Vellinga, M., Asquith, L., Eds., *Vernacular Architecture in the Twenty - First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York, p. 158

⁴⁸⁰ Rapoport, (2003), p. 39

⁴⁸¹ Oliver, op. cit., p. 20

locuințelor din noua suburbie autohtonă devine cu siguranță mai relevant într-un context al studiilor culturale decât dintr-un punct de vedere strict estetic - arhitectural, așa cum s-a întâmplat cel mai des.

*"Orașul generic, deși lipsit de calități precum frumusețe, identitate, claritate și singularitate, se dovedește a fi totuși cea mai locuibilă dintre toate formele construite de om. El se întâmplă peste tot, și simplul fapt că se întâmplă în asemenea cantități enorme trebuie să însemne că este locuibil."*⁴⁸²

Rybczynski⁴⁸³ consideră că atributele vitruviene se regăsesc în orice obiect construit, chiar dacă într-o reformulare mai apropiată de cotidian: "comoditate", "stabilitate" și "încântare". Iar dacă majoritatea teoreticienilor și istoricilor de artă au dat prioritate încântării în defavoarea comodității, asta s-a întâmplat pentru că imaginea unei clădiri era mai ușor de evaluat de la distanță decât performanța ei funcțională sau durabilitatea materialelor, sau pentru că erau atrași mai cu seamă de calitățile estetice ale arhitecturii. Dar în orice caz: "imaginativ", "inventiv" și "revoluționar" erau atribute mai răspândite în discursul lor decât "confortabil", "sigur" și "temeinic"⁴⁸⁴. Cel mai adesea în domeniul academic arhitectura vernaculară este evaluată într-adevăr din punct de vedere al purității formei, al sincerității materialelor și al economiei de mijloace, ceea ce reprezintă un set de criterii îngust, deoarece sunt neglijate alte aspecte ale culturilor vernaculare, care nu satisfac aceste cerințe⁴⁸⁵. În logica autenticului orice contaminare este regretabilă și orice formă intermediară, între care perifericul și ruralul sunt fruntașe, nu poate fi mai mult decât o alcătuire nefirească. Ruralul pervertit sau spațiul de creștere și de transformare a orașului sau teritoriului peri-urban sunt forme refuzate, ratate, "sincope într-un peisaj altfel integru". Ele devin doar zone de tranzit între altceva, mai bun, mai vechi și mai puțin ambiguu⁴⁸⁶. Totodată criteriile de apreciere ale obiectelor vernaculare vechi - adecvarea lor (de orice fel), economia de mijloace, modestia și rezistența lor în timp, nu mai apar neapărat în evaluarea noilor forme vernaculare de azi. Din perspectivă istoricistă arhitectura vernaculară (veche, desigur) este întotdeauna bună, iar exemplele prin care este ilustrată, întotdeauna reușite, trecute voluntar sau nu prin numeroase filtre, devin surse ale unor criterii valorice⁴⁸⁷. Deși nu lipsită de interes, o astfel de valorizare pierde parcă din vedere esența: vernacular este tot restul, toate formele hibride, adaptate, nereușite, care preced sau însoțesc realizările notabile. Vernacular este fie inferior și involuat, în opoziție cu arhitectura cultă, fie meritoriu și ingenuu, purtător de sensuri adânci și pierdute, fie în cel mai bun caz ceva familiar, la care raportarea este una afectivă. Dar vernacular este și altceva, ignorabilul contemporan omniprezent, lipsit de merit,

⁴⁸² Vais, (2011), p. 148

⁴⁸³ Rybczynski, W., *The Look of Architecture*, 2001, Oxford University Press, Oxford. Rybczynski preia o formulare a lui Henry Walton

⁴⁸⁴ Rybczynski, op. cit., pp. 9/10

⁴⁸⁵ Maudlin, op. cit., pp. 10/11

⁴⁸⁶ Șerbescu, (2011), p. 4

⁴⁸⁷ ibid., p. 6

criticabil sau măcar dubios, mai alterat de globalizare, mai receptiv la anumite influențe, mai coruptibil și adaptabil la vremuri. Vernacularul de i nu poate fi deci stabil și tradițional și probabil nu mai poate fi vernacular cu adevărat, ci, folosind formularea lui Koolhaas, semivernacular, cel mult. Cu siguranță vernacularul produs azi nu mai poate fi recunoscut după caracterul unitar pe care-l avea cel istoric. Astăzi uniformitatea este mai degrabă rezultatul planificării.

Vernacularul contemporan

La nivel regional, în contextul stării de confuzie a culturii construitului, în care criteriile sunt incerte, iar formele de expresie produc la nivel experimental - în sens primar - o nouă etapă a vernacularului regional, diferit de trecut, tocmai valoarea estetică este cea mai puțin relevantă. Pentru început va fi cel puțin mai importantă conștientizarea obiectivă și acceptarea lucidă a acestei stări de fapt, poziții din care va fi posibilă analiza situației prezente⁴⁸⁸. În Serbia tipologiile arhitecturii neoficiale sunt recunoscute în mai mare măsură ca forme vernaculare⁴⁸⁹, câtă vreme în România producția de arhitectură similară tipologic și în special formele noi rezidențiale, sunt încă privite ca făcând parte mai degrabă dintr-o anti-cultură⁴⁹⁰, de origine incertă, eventual străină, sau în orice caz străină de acel loc. Interesantă este în acest sens o afirmație a lui Oliver, care permite o dublă lectură:

"Nu întotdeauna este înțeleasă tradiția în cazul unor construcții, în schimb aceasta este mereu sub presiunea și influența politică, religioasă sau pur și simplu ideologică (aici incluzând și tehnologia ca și orice curent sau modă), care caută să suprimă vernacularul și să-l înlocuiască cu forme "superioare", susținute de putere." (trad. n.)⁴⁹¹

Înțelegerea unei tipologii depinde de participarea în acea societate care o produce, în acest sens răspândirea ei are un rol esențial. Chiar dacă tipologia nu este locală, ea trebuie să fie împărtășită sau adoptată de toți cei implicați⁴⁹². În acest sens statutul semi-reglementat al noilor tipologii și poziționarea lor pe alte coordonate decât cele ale "bunelor practici" apar ca evidente impedimente. Refuzul cercului profesional al arhitecților de a se asocia cu ele sau incomoditatea de a-și admite implicarea sunt un bun exemplu în acest sens. Formulele de limbaj propuse de arhitecți încearcă de multe ori să demonstreze o detașare de formele populare le noului vernacular, dar ele participă în mod

⁴⁸⁸ Șerbescu, (2011), pp. 18 - 20

⁴⁸⁹ Topalović (2011b)

⁴⁹⁰ În principiu, am putea folosi și termenul de contracultură, mai consacrat, dar cel ales exprimă o stare de lipsă și nu doar de negare a culturii principale, așa cum este sugerat de cele mai multe ori în cazul noilor forme construite.

⁴⁹¹ Oliver, op. cit., pp. 62/63

⁴⁹² Habraken, N., J., *The Structure of the Ordinary: Form and Control in the Built Environment*, 2000, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, p. 310

inevitabil la aceeași cultură și în același sistem de alcătuire a peisajului construit. Diferențierea estetică introdusă în acest fel nu face decât să lărgească sfera de conținut a vernacularului, care se distribuie pe o paletă largă de limbaje, cu o mulțime de forme intermediare⁴⁹³. La aceasta, afinitatea tehnologică dintre formele construite vernacular și cele înscrise într-un proces cult contribuie din plin⁴⁹⁴. Variația este cea mai evidentă în clădirile de mici dimensiuni, pentru ele exprimă cel mai frecvent interpretarea locală a unor tipologii internaționale - și ele apar în mediile cele mai comune⁴⁹⁵. Acolo, fiecare exemplu este concludent în contextul său, în afară căruia își pierde puterea de a explica tipologia⁴⁹⁶.

*"Cel mai probabil, asimilarea (în timp) a construcțiilor în mediul natural, "îmbătrânirea" lor, acumularea de memorie, de trăire (...) ne deschid emoțional contactul cu vernacularul și cu viața acestuia."*⁴⁹⁷

În cele din urmă, însă, formele nou introduse într-o cultură a construitului, conflictuale la început cu tradițiile locale, ajung să devină tradiții ele însele⁴⁹⁸. Clădirile hibride noi sunt fără îndoială diferite de cele dinainte, dar ele sunt totuși artefacte culturale distincte, a căror expresie autentică (așa cum este ea) este legată de un anumit context cultural și de un mediu. În acest sens, ele sunt tot vernaculare, sau cel puțin rezultate din "vernaculizarea" modernității^{499,500}. Deși cu siguranță avem de-a face cu mult mai mult de atât, conceptul de modă sau schimbarea pe care moda o aduce poate ajuta la explicarea stării actuale de conflict. După Rybczynski moda este un limbaj nou care să discrediteze un altul mai vechi și un fel prin care fiecare generație să se diferențieze, respingând-o pe cea de dinaintea ei. Așadar schimbările în modă implică nu doar a crea ceva nou, și tocmai a distruge ceva vechi, ceea ce explică de ce mereu noile mode indispuin sau creează neplăcere. În cazul de față este vorba mai degrabă de o modernizare sau o actualizare, precipitată și desigur dificilă, în care inegalitatea proceselor posibile alterează coerența mediului în care are loc. Modernizându-ne, ceea ce vom produce este spațiu rezidual⁵⁰¹ și răspândindu-se în teritoriu, peisaj rezidual.

"Dorința noastră de armonie a permis planului și proiectului să crească, să se întindă, să expandeze și să se suprapună peste întreaga lume înconjurătoare, de parcă ar fi fost

⁴⁹³ Vezi Matei, op. cit., și Caciuc, op. cit.

⁴⁹⁴ vezi subcapitolul următor

⁴⁹⁵ Habraken, op. cit., pp. 292/293

⁴⁹⁶ ibid., p. 284

⁴⁹⁷ Șerbescu, (2011), p. 4

⁴⁹⁸ Oliver, op. cit., p. 148

⁴⁹⁹ Vellinga, op. cit., p. 94

⁵⁰⁰ „Vernaculizarea” modernității creează probleme serioase de recepție, câtă vreme ea interpretează (uneori simplist) și selectează părți dintr-o complexitate a lumii moderne, pe care contemporanii o iau de obicei foarte în serios. În acest sens o cultură care recurge la astfel de compromisuri tinde să fie privită ca inferioară și va produce o reacție de detașare critică și, în măsura în care există ceva de împărțit, un sentiment acut de jenă.

⁵⁰¹ Vais, (2011) p. 155, apud Koolhaas, R., *Content*, 2004, Taschen, pp. 162 - 177

singurul mod de a institui o ordine comprehensibilă. Această ordine ține de o anume idee de rațiune: rațiunea a ceea ce este modern." (trad. n.)⁵⁰²

În loc de armonie, pitorescul devine definitiv pentru calitatea orașelor de azi, însă nu un pitoresc frumos sau colorat, plăcut neregulat și amestecat ca al vernacularului istoric, ci unul rezultat din amestecul unor calități pe care până acum le priveam ca negative: eterogenitatea, iregularitatea, extraordinarul, complicatul, excesul variației, dezordinea, dispersia și indeterminarea⁵⁰³. Spre deosebire de culturile vernaculare vechi, în care constrângerile apăreau natural, iar opțiunile și răspunsurile veneau la fel de natural, azi dificultatea de a alege dintre multe opțiuni și mult mai puținele constrângeri sunt responsabile de aparenta lipsă de sens a spațiului construit și a formei domestice⁵⁰⁴.

De multe ori și în multe din culturile europene tradiționale spațiul domestic ocupă mai mult decât un modul construit, fie că vorbim de case mediteraneene concrescute, de case urbane cu anexe de tot felul sau ferme și gospodării de pretutindeni, cu ale lor anexe agricole, bucătării de vară sau case mai vechi păstrate în gospodărie, folosite sezonier sau de cei mai în vârstă membri ai familiei⁵⁰⁵. În România, locuirea tipică până la mutarea în bloc, dar chiar și atunci (garaje, barăci de grădină sau frecventele balcoane închise), se desfășura între o serie întregă de spații - extensii ale locuinței propriu-zise, fie că era în orașe sau la țară. Etapa mai recentă a casei individuale, plasate adesea în mijlocul unei parcele, eventual cu garaj și foișor în curte, devenea astfel o provocare în a reuși să împachetezi într-un singur ambalaj toate spațiile acestea și multe altele pe care blocul nu le permitea, dar care țineau de confortul dezirabil al unui stil de viață modern. Poate de aceea multe dintre aceste case sunt atât de frământate. Desigur, tema dezordinii spațiului domestic în peisajul urban e remarcată cu mult înainte. În aceeași cheie, dar mult mai poetic, în al său *Spațiu mioritic*, Blaga vorbește de acea "*horbotă de inutilități a caselor românești*" prin comparație cu arhitectura domestică a sașilor, ce relevă, dincolo de un simț artistic, care între timp devine discutabil, o "*pornire nativă a sângelui, care se vrea cu orice preț statornicit într-o lume de pitoresc*"⁵⁰⁶. Acestei vizualizări a satului românesc interbelic îi corespunde una a mediului urban al aceleiași perioade:

"Bogăția și farmecul lor (locuințelor, n.n.) venea din ormanentația delicată, preluând cu libertate inventivă ecouri stilistice de multe origini... O poetică de gen minor, de sonet sau de elegie, adesea șchioape, dar făcând farmecul aparte al orașului, dând caracterul multor zone de locuințe. Nici chiar reședințele luxoase nu se abăteau de la regula. Așa cum nu se abăteau nici noile bulevarde, eclecticice sau moderniste, în care continuitatea mai solidă a fronturilor înalte se dizolva în profilul pe cer într-o bogăție de siluete

⁵⁰² Zardini, M., *The Prevalence of the Landscape*, în Bru, E., Ed., *New Landscapes, New Territories*, 1998, Actar, Barcelona, p. 204,

⁵⁰³ *ibid.*, p. 206

⁵⁰⁴ Rapoport (1969), p. 135

⁵⁰⁵ Habraken, op. cit., p. 103

⁵⁰⁶ Blaga, L., *Spațiul Mioritic*, 1994, Humanitas, București, (1936, *Cartea Românească*, București), p. 121

*neșteptate și de suprapuneri de planuri.*⁵⁰⁷ - Ana Maria Zahariade despre imaginea spațiului construit în Bucureștiul primelor decenii ale secolului XX.

Comentând în anii 2000 preferința pentru formele complicate de acoperișuri, Celia Ghyka observă o adversitate față de banal și față de tradițional (sic), atât din partea proprietarilor, cât și a arhitecților⁵⁰⁸. Referințele la aceste amestecuri de limbaje, de influențe și la aceste complicații "*iraționale*"⁵⁰⁹ sunt o constantă a caracterizărilor făcute noii arhitecturi a locuinței, ceea ce se confirmă, după cum am văzut, și în cazul celei mai vechi. Se poate identifica o trăsătură în aceste descrieri, pe care studii culturale consacrate o pun în contextul unor specificități ale spațiului cultural est-european și ortodox, față de cel vest-european, raționalist și pragmatic⁵¹⁰. Putem lua în considerare și observația lui Rapoport care, departe de a se vrea deterministă, spune el, afirmă că societățile sărace, față de ele înstărite, par să fie mai atrase de valorile simbolice, decât de cele pur utilitare⁵¹¹. Iar transpunerea acestor valori în formă comunicantă, construită, dă mai ușor ocazia apariției diverselor comentarii:

*"Relatând despre fenomenul caselor făloase în diferite zone ale țării, presa din România s-a obișnuit să discute aceste proiecte în termenii leneși ai unor opțiuni locative iraționale, când nu e preocupată de estetică kitsch."*⁵¹²

Calitățile kitsch-ului sunt însă luate în răs, câtă vreme rolul lor în conturarea spațiului construit este cât se poate de real⁵¹³. Gusturile și estetica populară în arhitectură reflectă standarde și abilități de receptare și racordare la ele și au astfel un rol mai important decât li se acordă de obicei⁵¹⁴. Venturi și Scott Brown susțineau că arhitecții, preocupați să obțină expresivitate din ordinea lăuntrică a clădirilor, au ignorat expresiile *ready-made* ce i-ar fi permis arhitecturii să comunice cu un public mai larg.⁵¹⁵ O arhitectură care recunoaște moda și stilurile, spre deosebire de una auto-referențială și introspectivă, așa cum place arhitecților, ar fi o arhitectură pentru restul lumii - și nu e neapărat nimic rău în asta, comentează Rybczynski⁵¹⁶. Ce avem aici este poate o arhitectură care continuă reacția postmodernă la formula modernismului, făcând apel, așa cum propuneau odinioară frații Krier, Bofill sau Venturi la modele culturale și estetice premoderne, mai pline de semnificații, și mai lipsită de prejudecăți estetice, sociale sau ideologice.⁵¹⁷

⁵⁰⁷ Zahariade, A., M., *Façade*, în *ACUM* 4, 2011, București, Editura Universitară "Ion Mincu", p. 299 (Zahariade, 2011b)

⁵⁰⁸ Ghyka, op. cit., p. 60

⁵⁰⁹ vezi Caciuc, op. cit., Vöckler, op. cit., Topalović (2011b) și alții

⁵¹⁰ vezi titluri ca Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului* sau Lucian Blaga, *Spațiul Mioritic*

⁵¹¹ Rapoport (1969), p. 45

⁵¹² Tue et al., op. cit., p. 172

⁵¹³ Vais, (2011), p. 174

⁵¹⁴ Rapoport (1977), p. 54

⁵¹⁵ Moussavi, F., *The Function of Ornament*, 2006, Actar, Barcelona p. 7

⁵¹⁶ Rybczynski, op. cit., p. 110

⁵¹⁷ Rufi, J., V., *¿Nuevas palabras, nuevas ciudades?*, în *Revista de geografía*, 2/2003

"Populistă și urâtă la modul suprem", noua arhitectură devine oarecum plăcută înțelegând-o în afara unui domeniu strâmt arhitectural, ci a unuia cultural⁵¹⁸, în care mijloacele, procesele și misiunile ei conțin sensuri constante care produc o imagine personalizată de fiecare dată, deși mereu recognoscibilă⁵¹⁹. Retorica ei "pseudoconservatoare, pseudoprogresista sau o combinație a ambelor", cuprinde "un sens radical al identității naționale și o percepție ironică a trendurilor globale". Asociată regimurilor politice incerte și al unei prosperități economice de multe ori subversive ea este ușor de identificat, într-o formă sau alta, în toate regiunile lumii în curs de dezvoltare⁵²⁰:

*"Deși în orașe poate există o persistență a unor modele culturale, reflectate în felul de distribuție și aranjare a camerelor unei locuințe, sau în modelele de urbanizare, ... vernacularul modern cel mai frecvent întâlnit arată destul de asemănător în diferite părți ale lumii. Multe zone nou dezvoltate ale orașelor din lumea "în curs de dezvoltare", conțin construcții dintr-un tip sau altul de structuri mixte din beton armat și zidărie, cu tâmplării de uși și ferestre prefabricate, finisate cu tencuială, stuc sau gresie. Alte locuri, în special din Vest, sunt caracterizate de suburbii după model american, cu unități repetitive construite de dezvoltatori. Fiecare dintre aceste forme contemporane conțin o realitate care, destul de realist vorbind, nu va dispărea prea curând."*⁵²¹

Dacă adesea importanța unui tip vernacular va fi recunoscută odată ce acesta este scos din uz⁵²², vernacularul contemporan autohton, având în vedere dinamica actuală a proceselor de modelare spațială din orașele noastre și din afara lor, ar trebui reconsiderat de pe acum.

Vernacularul și cultura construitului

Diferite teorii culturale încearcă să explice în diverși termeni relaționali forma construită. Unii autori consideră ca ea este determinată în primul rând de design sau de felul în care se face proiectarea dar și execuția, sau mai exact de tehnologiile de construcție, pe care constructorii dintr-un loc le adaptează condițiilor climatice și materiale locale, în scopul maximizării confortului. Alții contribuie la ideea că forma construită este adecvată anumitor grupuri și este parte integrantă a unui specific cultural⁵²³. În sfârșit, alții resping explicațiile simplu-deterministe în favoarea unora multi-cazuale și holistice sau amplu-culturale, punând mediile construite sub influența directă a factorilor socio-culturali, modificate însă

⁵¹⁸ Topalović, (2011b)

⁵¹⁹ ibid.

⁵²⁰ ibid.

⁵²¹ Davis (2006), p. 234

⁵²² Oliver, op. cit., citând pe Marcel Vellinga

⁵²³ Lawrence, D., L., Low, S., M., *The Built Environment and Spatial Form*, în *Annual Review of Anthropology*, 19/1990, p. 458

de răspunsurile arhitecturale și constructive la condițiile climatice și la cele materiale sau tehnologice⁵²⁴.

La nivel socio-simbolic, mediul construit este văzut ca o expresie a unor structuri și procese (mentale) împărtășite cultural, astfel că un sistem de relații între configurații fizice este adesea văzut ca reprezentând sau imitând, conștient sau nu, aspecte ale vieții sociale. Ca expresii ale culturii, formele construite pot fi văzute ca având un rol de comunicare, înglobând și în același timp transmițând semnificație între grupuri, sau între indivizi ai aceluiași grup la diferite niveluri⁵²⁵.

"Cultura construitului este un sistem coordonat de cunoștințe, reguli, proceduri și practici care însoțesc procesul construirii într-un anumit timp sau loc. Ea este responsabilă de caracterul și formarea corpului de clădiri obișnuite, cele construite ca urmare a unor procese animate de cunoștințe împărtășite despre ce și cum se construiește, și nu ca produse ale unor acte individuale de creație " (trad n.)⁵²⁶.

Teoria și istoria arhitecturii au reținut foarte puțin din aceste culturi ale construirii - monumentalul, clădirile de cult sau arhitectura elitelor, și tocmai disocierea între obiecte de arhitectură și obiecte construite este specifică aceluiași mod de gândire tradițional. Dar masa mare a construcțiilor cu care lumea are de-a face în mod curent, acum la fel ca în alte perioade istorice este restul - vernacularul, fie ele domestic sau public. Cultura construitului sau culturile construitului sunt parte a lumii mai largi - și ele produc mediul construit, arhitectură, construcții, vernacular, important și neimportant deopotrivă - o lume așadar mult mai largă decât cea care îi preocupa pe arhitecți, dar strâns legată de ea. În ea totul este adunat la un loc în lipsa unor asemenea diferențieri: investiția publică și cea privată, majorul și mărunțul, creația de autor sau nu, în așa fel încât conceptul de vernacular își pierde parțial sensul⁵²⁷. Conservarea cunoștințelor și tehnicilor de construire și difuzia lor în timp și spațiu geografic generează continuități sau variații în lumea construitului. Aceiași meșteri care lucrează azi pentru o lucrare proiectată nu își vor schimba mâine tehnica pentru un obiect vernacular. Și chiar dacă mâna de lucru nu e chiar aceeași, anturajul ei și filiațiile, trecerile gradate și contaminările sunt parte a acestei culturi a construirii. Privind prin prisma ei putem înțelege ca fenomene coerente cele două miliarde de construcții aflate azi pe Terra⁵²⁸ și într-un spectru mai mic, vom vedea o reflexie a fenomenului arhitectural din suburbia autohtonă.

"Dacă cunoașterea modelului este împărtășită de toți, nu este nevoie de desene sau de proiectanți. O casă poate să semene pur și simplu cu orice casă bine construită dintr-un anumit loc. Construirea este simplă, clară și ușor de înțeles, și pentru că toată lumea știe

⁵²⁴ ibid.

⁵²⁵ ibid., p. 466

⁵²⁶ Davis, (1999), p. 5

⁵²⁷ ibid., p. 8

⁵²⁸ ibid., pp. 8-12

regulile, meșterul este chemat doar pentru că el cunoaște mai în detaliu aceste reguli." (trad. n.)⁵²⁹

Înțelegerea și nu stăpânirea unanimă a unei tehnici constructive, sau altfel spus cunoștințele comune ajută o cultură să-și mențină integritatea și definirea. De aceea evoluția unei astfel de culturi presupune mai ales transformări și implanturi tehnologice sau de altă natură graduale, și nu schimbări impuse din exterior, care riscă să-i distrugă evoluția. Relevant este în acest sens exemplul țărilor din sfera sovietică, unde controlul și autoritatea statului au fost devastatoare asupra culturilor construitului⁵³⁰. O evoluție, din contră, face că unele dintre trăsăturile culturilor primitive ale construitului să existe încă în cadrul celor de azi, și anume existența unui repertoriu de cunoștințe și tehnici împărtășite pe cale orală și prin practică manuală - mai exact un set de soluții constructive curente și la îndemână⁵³¹. La fel de cert este azi gradul maxim de afinitate tehnologică (și nu numai) între arhitectura majoră și cea vernaculară de la începutul erei industriale.

Dacă în mod tradițional sensul cuvântului vernacular, când este asociat unor construcții, implică legătura cu un loc și exclusivitatea în raport cu acel loc, independența față de mijloacele și procedurile externe și poate chiar construirea lor de către utilizator, în secolul XXI, în care cultura se delocalizează și devine tot mai informatizată, aceste caracteristici trebuie în mod special reconsiderate. Și asta atâta vreme cât transformarea în timp a culturii vernaculare nu este limitată de practici conservatoare ci mai degrabă de maximul informațional și material accesibil în condițiile economice, sociale și geografice date⁵³². Transferul tehnologic aduce schimbări în societate, iar implicațiile culturale pe care le are sunt mai mult decât semnificative⁵³³. Într-o cultură a construitului actuală, producția autonomă de construcții este ajutată de o industrie și media foarte prezente și printr-o ofertă de materiale și tehnici, în aparență bogată, dar care puse în operă prezintă dincolo de varietatea nevoilor, formelor, combinațiilor și culorilor, rezultate relativ previzibile și mai degrabă detalii și elemente construite repetitive. Și aceasta în pofida faptului că azi numărul de materiale folosit la construirea unei case este mult mai mare și originea lor mult mai îndepărtată decât în alte perioade istorice, la fel ca în toate celelalte forme de producție⁵³⁴. În societatea de azi, dependentă de rețele la scară foarte mare, funcționarea sistemelor tehnice, proveniența materialelor și a informației și distribuția lor depinde de funcționarea aceluiași rețele și ele explică de ce tehnici și materiale îndepărtate ca origine au azi preponderență în mediul construit.

"Inovația inconstabilă a erei moderne sunt sistemele de tot felul, susținute permanent de rețele și nu de societăți locale. Dintre acestea, sistemele constructive și stilurile

⁵²⁹ Rapoport, (1969), p. 6

⁵³⁰ Davis, (1999), pp. 15/16

⁵³¹ ibid., p. 37

⁵³² ibid.

⁵³³ Oliver, op. cit., p. 25

⁵³⁴ Davis (1999), p. 167

arhitecturale reprezintă doar o parte. Pentru că aceste rețele par să cuprindă toate tipurile de producție, iar acest lucru semnaleză la nivel general o schimbare mai profundă decât o simplă creștere în scara și frecvența schimburilor comerciale și a producției." (trad. n.)⁵³⁵

Dacă în alte țări prefabricarea a ajuns demult să se facă la scara unei locuințe întregi, în România prefabricarea construcțiilor obișnuite, și mai ales a celor pentru locuințe, se rezumă la utilizarea de subsisteme puse în operă în cadrul unor lucrări planificate, dar rareori standardizate și adesea adaptate în timpul execuției. Desenele însă nu sunt strict necesare și ca urmare, modificările și improvizațiile apar firesc și sunt argumentate economic. Sistemul șantierului domestic este unul deschis și ușor operabil. În această parte a sectorului construcțiilor, subcultura construitului este cea mai puțin formală și anumite proiecte, de obicei cele foarte mici, sunt făcute aproape exclusiv la limita legală sau în afara ei. Informalitatea nu se referă doar la conformarea legală, ci întreg procesul de identificare și contractare a constructorilor, de furnizare și alegere a materialelor sau de modificare a soluțiilor constructive se face aproape exclusiv pe cale orală, pe bază de recomandări și înțelegeri nescrise sau sugestii ad-hoc. În toate aceste cazuri, o industrie bine înfiripată în teritoriu stă pregătită să răspundă oricărui proiect de construire, cu oferta ei de materiale și tehnici, între care cele mai ieftine sunt și cele pe care le acceptă cei mai mulți dintre utilizatori⁵³⁶. Rezultatul firesc sunt stocurile de mărfuri vândute la ofertă, a căror importanță nu este deloc neglijabilă în răspândirea unor soluții constructive. Deși astăzi creșterea ofertei de materiale de construcții este cu totul remarcabilă față de trecut, ea este temperată de oferta de materiale disponibile efectiv și accesibile economic, în care variația este mult limitată de rulajul de mărfuri, de vandabilitate, de distribuitori și exclusivități de piață. Ca întotdeauna, există puține construcții de azi în care rațiuni financiare să nu influențeze în cele din urmă designul și din ce în ce mai mult, începând chiar cu secolul XIX, în spatele multora dintre procesele de construire se află tot mai multe entități interesate de investiția de capital. Angrenate în procese de piață complexe, aceste entități depind tot mai mult de sectorul construcțiilor pentru a rămâne ele însele profitabile⁵³⁷.

Există însă și reguli în ce privește forma construită în sine, exprimate ca tipologii sau modele și configurații ușor înțelese și acceptate pe scară largă, iar această natură repetitivă și persistentă a modelelor, ca și capacitatea de a se adapta în timp pentru a răspunde la noi necesități este o trăsătură specifică arhitecturilor vernaculare.⁵³⁸ Ca în orice cultură, acțiunile membrilor sunt ghidate de un număr relativ mic de reguli și obiceiuri sau convingeri care definesc cultura în sine. Ei împărtășesc înțeleșuri și moduri de înțelegere comune ce doar parțial sunt împărtășite și de cei din afară. În interiorul ei luarea deciziilor se produce la fel ca în orice proces de construire condus de arhitect, doar că aici

⁵³⁵ Habraken, op. cit., p. 259

⁵³⁶ Davis (1999), p. 79

⁵³⁷ *ibid.*, p. 93

⁵³⁸ *ibid.*, p. 131

posibilitățile sunt poate mai restrânse și există un alt raport între opțiunile cerute de tradiție și cele propuse de schimbare⁵³⁹. Asta nu înseamnă că nu există schimburi cu exteriorul, ele se produc inevitabil și chiar programatic. Iar difuzia de informație nu se mai produce azi doar la nivel local sau regional, ci în fluxuri globale, în care calitatea și cantitatea de informație poate varia considerabil și preluarea ei de multe ori se produce selectiv sau poate chiar superficial⁵⁴⁰.

Într-o comparație pe care o face între arhitect și medic sau avocat, Davis afirmă că cei din urmă și-au putut păstra exclusivitatea asupra domeniului lor, spre deosebire de cel dintâi, pentru că în cazul culturii construitului, cunoașterea este mult mai împărțită. Desigur că astăzi și celelalte domenii și nu doar cel medical și juridic sunt supuse unei democratizări a informației. În orice caz, continuă el, arhitecții au control în mare parte doar asupra imaginii unei construcții, iar acest fapt generează un mediu construit în care imaginea are întâietate asupra substanței. O vină poartă aici și diferențele între învățământul de arhitectură și practică de arhitectură⁵⁴¹. Dar chestiunea trebuie văzută în perspectiva complexității crescute a domeniului construcțiilor de azi, care a făcut necesară împărțirea responsabilităților între diverșii participanți, condiții în care este dificilă păstrarea unei logici culturale unice și coezive⁵⁴². Complexitatea unor ansambluri, fie ele și vernaculare, din care dispariția unor obiecte - clădiri, transformarea lor sau evoluția unor tipologii nu disturbă continuitatea ci se înscrie în ea, configurația tuturor clădirilor de pe sit fiind cel puțin la fel de importantă ca și configurația arhitecturală a obiectului tipologic, reclamă responsabilitatea întregului, a culturii per ansamblu. Între timp, însă, cultura s-a absolvit de a fi responsabilă, iar deciziile și cunoștințele deținute și luate în comun, într-un fel sau altul, au trecut către sfera privată⁵⁴³ și se iau la nivel individual.

"Organizarea și designul construcțiilor de azi reflectă organizarea și structura culturii construite care le produce. Caracterul discontinuu și fragmentat al lumii construite de azi corespunde unor calități similare ale procesului lor de producție. Și dacă această relație nu este doar o coincidență, atunci devine logic că schimbările în bine ale mediului construit depind de schimbări fundamentale în cultura construitului care îl produce."
(trad. n.)⁵⁴⁴

Construcțiile sunt obiecte ce exprimă aspirațiile și ordinea socială a unei culturi, iar imaginea lor arhitecturală exprima și subliniază sensibilitățile unei culturi per ansamblul ei⁵⁴⁵. Sistemele de planificare în care ele sunt produse sunt adesea puse în relație cu

⁵³⁹ Lewcock, R., "Generative Concepts" in *Vernacular Architecture*, în Vellinga, M., Asquith, L., *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York, p. 203

⁵⁴⁰ Davis, (1999), p. 149

⁵⁴¹ *ibid.*, pp. 122 - 125

⁵⁴² *ibid.*, p. 198

⁵⁴³ *ibid.*, pp. 237 - 239

⁵⁴⁴ *ibid.*, p. 100

⁵⁴⁵ *ibid.*, p. 95

modelele societăților în care funcționează, în ce privește dinamica socio-economică, normele culturale sau anumite tradiții, dar și a configurațiilor de actori care le transpun în practică, și a normelor etice și culturale specifice acestora⁵⁴⁶. Un număr tot mai mare de instituții care impun reglementări, în locuri unor reguli clare și stabile, normative statale, ale organizațiilor profesionale, ale autorităților locale sau descentralizate, ale asiguratorilor etc., au ca scop creșterea calității și mediului construit pe de o parte și servesc interesul public, dar nu împartașesc aceleași înțelesuri culturale și normative, ajungând până la a acționa în direcții contradictorii, nu de puține ori obiectivele lor fiind chiar necompatibile în privința spațiului construit. Dacă fiecare exigență luată în parte pare rezonabilă și chiar perfect justificabilă, cumulul lor este cel care creează dereglări, fără ca măcar exigența legitimă profesională să țină cont întotdeauna de la fel de legitimele nevoi ale populației și indivizilor. Un astfel de regim normativ consumă timp, resurse și creează adesea o atmosferă litigioasă. În asemenea condiții, procesele de orice fel, iar cele de construire nu fac excepție, își creează propriile scurtcircuite⁵⁴⁷. Pentru a putea însă vorbi de schimbări pozitive ce pot fi aduse în lumea contemporană, va trebui să privim critic și eficacitatea unei culturi construite în a furniza medii de viață și lucruri pozitive. În acest sens putem vorbi de culturi ale construitului sănătoase sau defecte.⁵⁴⁸ O cultură este sănătoasă câtă vreme produce lucruri consistente și relevante pentru membrii ei. De când cultura occidentală și-a întors atenția dinspre producție, ca principiu de funcționare, spre servicii, comunicații și management rezultatul culturii construitului, devenite bunuri prin excelență, au suferit transformări și și-au pierdut din calitate și din importanță⁵⁴⁹. Ca orice altă activitate economică, domeniul construcțiilor și-a creat piață, altfel spus nu mai răspunde conform unor cereri și exigențe, ci creează supraproducție și cerere artificială, încurajat adesea de politicile de impozitare. Când însă motivația devine tocmai și în mod exclusiv profitul, mediul construit nu se îmbunătățește și are loc o puternică erodare a culturii construitului⁵⁵⁰.

Cultura este un fenomen colectiv, iar cultura construitului pe care o prezintă Davis nu face excepție. Dar clădirile sunt rezultatul muncii unor indivizi, ceea ce face oarecum dificilă atribuirea rolurilor în cultură. Totuși, atât comunității cât și individualității trebuie să li se acorde cele cuvenite, doar că având în vedere pe una, adesea se pierde cealaltă. Cel mai adesea însă, când se vorbește de culturi, se uită că ele sunt alcătuite din indivizi nu de puține ori aflați în conflict unii cu ceilalți, mai evident poate chiar decât ceea ce împărtășesc. Iar dacă toate culturile construitului sunt expresia unor colectivități, de ce atunci peisajul trecut părea atât de mult mai armonios decât cel de azi⁵⁵¹? Comentându-l pe Davis, Upton extrage un punct de vedere al textului care se lasă

⁵⁴⁶ Munteanu et al. op. cit., p. 4

⁵⁴⁷ Davis, (1999), p. 129

⁵⁴⁸ ibid., p. 13

⁵⁴⁹ ibid., p. 106

⁵⁵⁰ ibid., pp. 93/ 94

⁵⁵¹ Upton, D., recenzie la Davis, H., *The Culture of Building*, în *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 60, 2/2001, p. 237

așteptat, spune el, dar care a reieșit inevitabil și anume că viziunea tradițională conform căreia construcțiile sunt în primul rând expresii estetice proprii autorilor individuali ar putea fi înlocuită de altele mai impure, dar mai largi, ce implică nemijlocit domenii ca cel al finanțelor, al dreptului sau altele și mai generale⁵⁵².

Ceea ce caracterizează o bună sau coerentă cultură a construitului, spune Davis, este tradiția și anume transmiterea atitudinilor, obiceiurilor și regulilor. Tradiția o vede totuși fără nostalgie și sentimentalism, înțelegând natura însăși polemică a conceptului, adică reprezentarea unui mod de viață imaginat de modernitate ca acel contrapunct inocent al său. Însă este de părere că numai tot în condițiile de mai sus se poate vorbi de o bună cultură modernă a construitului. Dar sensurile care legau odată cultura construitului de peisajul pe care aceasta îl producea s-au pierdut în fragmentarea modernă a valorilor și intereselor, iar ceea ce propune Davis este un tip de recuperare a unor valori specifice culturilor preindustriale, pe care consideră că le-ar putea adopta chiar și sistemul capitalist tardiv de azi. Însă o face presupunând valori ale lucrurilor despre care în realitate nu se știe cum ar fi receptate sau dacă ar fi dezirabile, este de părere Upton⁵⁵³.

Informalitatea ca parte a culturii construitului

În contextul tranziției socio-economice în multe din țările central și est-europene interesele publice au rămas în urma noilor interese private, în multe din aspectele societății. Câtă vreme în domeniul planificării urbane și teritoriale pentru un timp planificarea a funcționat încă folosind instrumentele vechi, al căror principiu era interesul colectiv, multitudinea de interese și nevoi nou afirmate pe scena socială rămâneau fără un răspuns. Foare curând, întregul mecanism fusese recalibrat pentru a se adresa în mod predilect intereselor private, mai exact acelor interese private și grupuri care reușiseră să se adapteze primele noilor oportunități. Se înțelege, pentru toți ceilalți acest orizont rămânea, în măsura în care nu devenea chiar acum, unul închis. Această situație duală, a unei legislații complexe și exigente la nivel formal și a unei piețe libere, tot formal, dar în fapt controlate de un număr de monopoluri, creează o formă la fel de duală de informalitate. Pe de o parte cei puternici pot deturna și încălca cerințele sistemului de planificare în propriul interes, ceilalți, în schimb, nu pot sparge barierele sistemului și nici nu pot asigura standardele înalte cerute și astfel sunt împinși către partea de jos a sectorului informal⁵⁵⁴. Situația este una particulară pentru regiunea est-europeană, dar în întreaga lume astăzi mai mult de jumătate din populație trăiește în așezări informale arondate marilor orașe. Iar tendința înregistrează o asemenea creștere încât în următorii

⁵⁵² *ibid.*, p. 238

⁵⁵³ *ibid.*, pp. 237/238

⁵⁵⁴ Zerjav, B., *Informal Construction*, conținut adițional la *Urban Report 2*, 2011, Fundația Zeppelin, București, p.9

20 de ani ar putea deveni forma de locuire umană predominantă⁵⁵⁵. În afara unui număr de țări dezvoltate, urbanizarea informală este chiar și astăzi tipul dominant de creștere a localităților⁵⁵⁶.

Informalitatea, inclusiv în domeniul construcțiilor, se referă în general la activități desfășurate în afara procedurilor și regulilor oficiale instaurate și uneori revizuite de guverne. În ce privește locuirea și ocuparea terenurilor anumiți autori⁵⁵⁷ definesc informalitatea ca un fenomen complex pus în legătură, de obicei, cu o regimul de proprietate, dar și cu neconformitatea cu regulamentele urbane, subdimensionarea sau lipsa echipamentelor și serviciilor și urbane și ocuparea unor zone inadecvate. În spațiul ex-iugoslav, dar și în alte țări din regiune unde aceste trăsături există, Boris Zerjav⁵⁵⁸ identifică două mari grupuri de interese și nevoi, exprimate în tipuri distincte de construcții informale: de bază, pentru locuire și diverse servicii, respectiv oportuniste, prin care este ocupat și privatizat teren public pentru profit. În realitate, categoriile sunt flexibile, fiind frecvente situațiile de conturnări ale proceselor de construire de nevoi oportuniste sau supraevaluate. Zerjav vorbește de două niveluri diferite de ilegalitate ale construcțiilor informale: cele fără autorizație, dar care respectă regulamentele și cele care au anumite avize sau autorizații, dar care nu respectă regulamentele. Există, desigur, și a treia situație, în care nu există nici autorizație, nici nu se construiește în limite reglementate. În fine, în ce privește definirea grupurilor implicate în procese informale sunt găsite trei grupuri: oamenii "de rând", cei care-și satisfac în general nevoi elementare de locuire, uzurpând sistemul în mod tacit, actorii puternici, de obicei clasa noilor îmbogățiți, care folosesc slăbiciuni ale sistemului în scopuri oportuniste și în sfârșit instituțiile statului, care tolerează sectorul informal și care, în plus, sunt coruptibile.

În Iugoslavia succesul sistemului informal este explicat prin progresul economiei gri de la o strategie de supraviețuire în timp de embargo internațional în anii '90 și de colaps instituțional către principalul mijloc de producție. În această conjunctură informalitatea a creat o formă specială de urbanizare, ale cărei structuri specifice disperse, dar totuși nu rupte de mediul existent, se dovedeau "*asemănătoare formelor profund simbiotice și care erau adeseori mai sofisticate decât cele produse convențional*", oferind posibilitatea unor alt fel de viziuni urbane ce conțineau și în același rând eludau modernizarea și formele globalizării⁵⁵⁹. Dezvoltarea de acest tip, realizată prin mijloace private și fără supervizarea instanțelor comunitare sau de stat, determina imaginea multor orașe din regiunea est-europeană. În multe din regiunile Europei de Est aceste așezări de la marginile orașelor sunt niște structuri urbane lipsite de lotizări cadastrale adecvate, în care construcțiile - cel mai adesea locuințe, sunt amplasate în mijlocul unor parcele agricole și în care regimul

⁵⁵⁵ Kucina, I., *Condițiile urbanității auto-reglementate*, în *Urban Report 2*, 2011, fundația Zeppelin, București

⁵⁵⁶ Zerjav, op. cit. p.1

⁵⁵⁷ ibid.

⁵⁵⁸ ibid., p. 3

⁵⁵⁹ Kucina, op. cit.

proprietăților este de multe ori incert, infrastructura rutieră este slab dezvoltată și drumurile sunt neamenajate, iar rețelele de orice fel sunt atât de puține, încât multe din locuințe se află într-o formă sau alta de deconectare⁵⁶⁰. Cu toate acestea doar în cazuri excepționale este vorba de cartiere sărace propriu-zise, așa cum ar sugera o asemenea descriere și eticheta informalității însăși, pentru că ce a generat aici structura urbană foarte eterogenă este doar o anumită combinație de căi de dezvoltare oficiale și neoficiale⁵⁶¹. Vöckler observă o nouă formă de urbanizare din spațiul ex-iugoslav (dar regăsită în alte țări din regiune) și tipologii complet independente de vechile particularități regionale și semnificativ diferite față de orice tip de așezări informale cunoscute până atunci din exemple din afara Europei⁵⁶². Între cazurile din spațiul ex-iugoslav, Belgradul este unul dintre orașele cele mai studiate, și pe bună dreptate, fiind unul cu sector informal al construcțiilor spectaculos. Conform estimărilor, o treime din fondul construit al orașului a fost creat informal, începând cu anii '60, când orașul a început să crească și să se dezvolte semnificativ și culminând în anii '90, când țara trecută prin războiul civil suporta o perioadă de sărăcie, de embargo și de faliment al statului. În această perioadă sunt estimate între o sută cincizeci și două sute de mii de construcții informale nou apărute⁵⁶³.

Dacă inițial informalitatea belgrădeană viza limitele urbane sau ruralul proxim și era domeniul forței de muncă cu venituri modeste care căuta să se apropie de economia marelui oraș, în perioada post-socialistă informalitatea ajunsese să fie practică și de populația cu venituri medii și mari, la fel ca în alte țări din regiune, și de fapt ca în multe alte țări în curs de dezvoltare⁵⁶⁴. Atât imigranții săraci, refugiații interni dar și vârfurile societății - politicieni, magnați, indivizi apropiați regimului, companii private și de stat, recurgeau fără mari rezerve la construcția informală⁵⁶⁵. În Moscova, remarcă Golubchikov et al, chiar și investitorii multinaționali de mare reputație au recurs la a-și obține autorizațiile de construire în timpul șantierului, având astfel întâietate în a decide ce și cum se construiește, contrar regulamentelor oficiale⁵⁶⁶.

Conform autorilor expoziției *Balkanology*⁵⁶⁷, 210 clădiri informale pe zi sau aproximativ un milion de case și extinderi de case au fost realizate informal în Serbia în perioada regimului Milošević, între 1988 și 2001. În țările fostei Iugoslavii însă există un puternic precedent în construirea de locuințe de către ocupanții lor, de dinainte de tranziția post-

⁵⁶⁰ Boussaw, K., *Challenges, threats and opportunities in post-conflict urban development in Kosovo*, în *Habitat International*, vol. 36, 1/2012, p. 145

⁵⁶¹ *ibid.*

⁵⁶² Vöckler, *op. cit.*, p. 211

⁵⁶³ Zerjav, *op. cit.*, p. 1

⁵⁶⁴ *ibid.*, p. 2

⁵⁶⁵ Inclusiv președintele Republicii Sârbe, Slobodan Milošević, și-a construit vila ilegal în acea perioadă, spune Boris Zerjav, *op. cit.*, p.2

⁵⁶⁶ Golubchikov et al., *op. cit.*, p. 431

⁵⁶⁷ *Balkanology*, expoziție

socialistă, așa cum există și în alte țări din regiune⁵⁶⁸. În ce privește spațiul urban și cultural autohton, politicul și vernacularul și-au dat mâna din timpuri istorice, spune Tudora. Apariția târzie a unor regulamente și slaba lor implementare a dezvoltat un balans de forțe comparabile între cele două și a creat o anumită manieră de producere a spațiului, în care construcția vernaculară depășea cu mult manipularea discretă a spațiului prin uzul cotidian. În București astăzi întregul simbolism spațial este recompus de practici vernaculare, spune Tudora, și discursul oficial însuși pare să se adaptează la ele, fie din obișnuință, fie ca rezultat al jumătății de măsură specifică proiectului public, care conferă vernacularului sau caracterului vernacular statutul de principală (unică) reală politica a orașului. În aceasta ea vede o posibilă continuitate în construcția peisajului bucureștean (și prin extrapolare românesc)^{569,570}, poate cu excepția perioadei comuniste, singura în care acest tip de comuniune nu ar fi funcționat. Observația este însă chestionabilă, câtă vreme o bună parte din practicile de driblare a statului au fost dezvoltate atunci, în perioada socialistă, chiar sub privirea indulgentă a autorităților. Însăși generalizarea azi a pierderii încrederii în normele societății contemporane și în valorile trecutului urban ca spațiu al comunității, invocat de Tudora⁵⁷¹, are filiații evidente în societatea ultimilor decenii ai socialismului și este unul dintre simptomele majore ale eșecului aceluși regim.

Informalitate pozitivă

Orașul a fost aproape întotdeauna construit prin eforturi și inițiative private, deși conformarea lui ca mediu "bun" pe lungă durată este o inițiativă colectivă, situație care reprezintă în fapt, sau cel puțin aparent, o contradicție⁵⁷². Unul dintre eternele puncte de balans este raportul public - privat în cadrul orașului, adesea însă într-o virtualizare care uneori neagă⁵⁷³, altele depășește caracterul opozit efectiv al celor două domenii. După Augustin Ioan, spațiul public ca să existe trebuie să fie precedat de cel în întregime privat, un spațiu al locuirii și protecției, din interiorul căruia omul poate să înfrunte și alte tipuri de spații⁵⁷⁴. În această instanță orașul redă forma lui incipientă - aceea de "arhipelag de spații private" și locuite, situație care corespunde în mare măsură zonelor de creștere organică sau informală: în așezările informale nu se poate vorbi decât despre spațiu

⁵⁶⁸ Cirman, A., *Housing tenure preferences in societies with marginal rental sectors: The case of Slovenia*, in *Adequate and Affordable Housing for All*, 2004, conferință internațională, Toronto, p. 2

⁵⁶⁹ Tudora, I., *Spațiul public ca peisaj între politic și vernacular*, în *ACUM 3*, 2010, Editura Universitară "Ion Mincu", București, p. 162/163 (Tudora, 2010c)

⁵⁷⁰ în acest context, practica derogatorie în urbanismul post-socialist autohton pare perfect integrată – așadar un element de specific regional autentic și viu

⁵⁷¹ Tudora (2010b), p. 98

⁵⁷² Busquets, J., *Barcelona Revisited: transforming the City Within the City*, în Charlesworth, E., Ed., *City Edge: Case Studies in Contemporary Urbanism*, 2005, Elsevier, Architectural Press, Oxford, p. 49

⁵⁷³ În gândirea structuralistă existența celor doi poli, public și privat, este negată. Vezi Ioan, op. cit., p. 44

⁵⁷⁴ Ioan, A., *Vecinătatea ca arhipelag*, în *ACUM 2*, 2010, Editura Universitară "Ion Mincu", București, p. 53

privat, pentru că cel public (încă) nu există. În cele autohtone spațiul în sine nu lipsește, pentru că pretutindeni în asemenea locuri terenul liber abundă, fie în aparent abandon, semiconstruit sau nu, fie ca teren agricol, fie în așteptarea unui moment mai bun al pieței pentru a fi valorificat⁵⁷⁵, dar evoluția teritoriului dezvoltat organic nu permite decât o utilizare a lui la fel de informală. Spațiul rezidual sau vacant poate, în principiu, funcționa ca surogat al celui public sau ca extensie a celui privat, și în măsura în care utilizarea este de durată ea poate fi chiar de succes. Funcțiunile sociale ale terenului comun⁵⁷⁶ sunt aceleași⁵⁷⁷, fie el legiferat sau nu, anume că oferă loc de întâlnire efectiv între oameni și permite cuiva să se conecteze cu sistemul social în ansamblu, fără să interacționeze cu un vecin anume, făcând astfel posibil confortul în afară proprietății sale private. În lipsa stabilității regimului unui astfel de spațiu posibilitatea utilizării lui confortabile devine totuși discutabilă, pe de altă parte creșterea calității lui fizice este improbabilă, singurele ameliorări care până una-alta pot fi aduse domeniului public într-o dezvoltare informală ținând mai degrabă de îmbunătățirea infrastructurii și a unor servicii, crede Topalović⁵⁷⁸. Augustin Ioan este mai categoric, după el spațiul (cu rol) public nu poate fi niciodată creat prin încălcarea spațiului privat, la fel cum nici furtul sau desfigurarea spațiului public nu-l va readuce în stare privată.

De cealaltă parte, Habraken crede că defulările de scurtă sau lungă durată ale domesticului sau privatului în spațiul public sunt nu doar naturale, ci chiar necesare uneori, pentru că așa se creează forme de identificare recognoscibile⁵⁷⁹, care produc habitabilitate și o formă de stabilitate. Pentru Habraken producția formală de spațiu și arhitectura în general creează o limită mult prea subțire și tăioasă între spațiul domestic și cel mai amplu în care se situează un reflex funcționalist, spune el, care nu a existat dintotdeauna și care, dată fiind fluiditatea și varietatea tot mai mare a vieții contemporane, nu pare să mai aibă viață lungă. Pentru el locuirea este teritorială în mod fundamental și necesită spații permissive⁵⁸⁰. Un grad ridicat de autonomie și de control al utilizatorilor asupra mediului domestic, chiar dacă nu și de generare a lui, este larg recunoscut azi în profesia de arhitectură ca fiind dezirabil. Dreptul la autodeterminare în sens cât mai larg relativ la mediul de viață personal apare tot mai persistent în discursul actual⁵⁸¹. Cu toate acestea, utilizarea, poate cea mai scurtă dintre aspectele de durată ale unei construcții și cea mai schimbătoare, produce raporturi conflictuale cu însăși natura planificată a obiectului proiectat și construit (și nu mai puțin cu ambițiile arhitecților). Cazul Pessac este poate cel mai cunoscut când se discută despre ce se întâmplă cu arhitectura odată ce arhitectul a plecat, care depășește deplângerea pierderii unor piese

⁵⁷⁵ Topalović, (2011b)

⁵⁷⁶ Alexander, C., *A Pattern Language. Towns, Buildings, Constructions*, 1977, Oxford University Press, Oxford, p. 337 (Alexander, 1977)

⁵⁷⁷ vezi, de exemplu, inițiativa *La Terenuri - Spațiu Comun în Mănăstur*, care folosește în mod amiabil un teren privat cu caracter public, stimulând utilizarea lui publică.

⁵⁷⁸ Topalović, (2011b)

⁵⁷⁹ Habraken, op. cit., p. 130

⁵⁸⁰ ibid., pp. 134/135

⁵⁸¹ Mateo et al. op. cit., p. 213

importante, pentru a face loc conștiinței unei "ordini firești a lucrurilor". Astfel de modificări, cum sunt cele ale locuințelor moderniste, ne arată cine sunt autorii arhitecturii în mod real, insistă Charles Holland⁵⁸². Dacă arhitectura primește încă cu greutate alterarea sau arbitrariul ca status quo, arhitecții preferând să creeze ei dezordinea "creativă"⁵⁸³, urbanismul lucrează cu ele în mod curent, și nu doar în zona informală. Dacă perpetua adaptare, creșterea incrementală, reglementarea din mers sau lipsa reglementării, prezența slabă sau absența infrastructurii și utilităților și definirea unei morfologii spațiale pe parcurs⁵⁸⁴ apropie suburbia autohtonă de favela mai mult decât de orașul formal, nici chiar acesta din urmă nu este imunizat la artificiu și improvizație organică. Sistemele aparent rigide, cum sunt cele americane, cu a lor zonare funcțională strictă și grilă ubicuă, înglobează și trăiesc prin schimbarea care se petrece în ele continuu, în cazul downtown-urilor hiperdense și uneori chiar și în suburbia uniformă.

Dacă "grila în ansamblu e rigidă, (...) schimbarea e conținută în schimb în fiecare din insulele componente; tocmai de aceea sistemul nu va mai trebui niciodată schimbat; cu cât fiecare insulă e mai diferită, cu atât unitatea ca sistem e întărită."⁵⁸⁵

Autoritatea grilei nu lasa loc vreunui alt proiect totalitar în Manhattan⁵⁸⁶; în suburbia românească grila funciară de sorgine agricolă limitează la rândul ei posibilitatea de intervenție în dezvoltarea organică care i se suprapune. La fel ca mai sus, rigoarea ansamblului conținut în ea nu are decât să crească, odată cu ocuparea ei sau altfel spus cu creșterea densității, în pofida diversității formale posibile în fiecare din unitățile ei morfologice. În capătul opus suburbia superstandardizată americană are parte în unele cazuri de o transfigurare organică cu totul semnificativă: în orașele în proces de scădere, cum este Detroit-ul, unde cei rămași să locuiască grilelele tot mai rărinite ale vechilor arii rezidențiale, ocupă și folosesc spontan loturile vecine golite de construcții. Interesant este însă că autoritățile au ajuns să consimtă la astfel de apropieri, pentru ca măcar această parte a populației să rămână în zonă⁵⁸⁷.

Subîmpărțirea terenurilor agricole pentru a crea parcele rezidențiale era o practică întâlnită la sfârșitul secolului XIX în spațiul nord-american. Transformarea, făcându-se prin achiziții ale dezvoltatorilor de terenuri de la fermieri, producea o structură de plan

⁵⁸² Holland, op. cit., p. 91/92

⁵⁸³ Vezi proiectul Islington Square, Manchester, 2003, autori FAT, care propunea obiecte (căsuțe de păsări, jardiniere) așezate "aleator" pe fațadele clădirilor de locuințe, asemeni obiectelor pe care utilizatorii locuințelor le amplasează în interiorul lor pentru un timp și în funcție de nevoi și dorințe, încercând un comentariu referitor la starea de perpetuă nefinalizare a arhitecturii, în Holland, op. cit., p. 95

⁵⁸⁴ Fessler Vaz, L., Berenstein Jaques, P., *Morphological Diversity in the Squatter Settlements in Rio de Janeiro*, în Stanilov, K., Case Scheer, B., Eds., *Suburban Form: An International Perspective*, 2003, Taylor and Francis, Londra / New York, p. 68

⁵⁸⁵ Vais, (2011), p. 143/144, apud. Koolhaas, R. *Delirious New York, A retroactive Manifesto for Manhattan*, 1994, Oxford University Press, Oxford

⁵⁸⁶ *ibid.*

⁵⁸⁷ Ballesteros, M., Ferré, A., Hwang, I., Kubo, M., Prat, R., Sakamoto, T., Tetas, A., Eds., *Verb - Crisis*, 2008, Actar, Barcelona, pp. 243 - 269

cel puțin eclectică, deși până la urmă recognoscibilă. În fiecare ansamblu, în funcție de forma și dimensiunea parcelei inițiale, acestea se transformau în parcele de dimensiuni diferite, alternate destul de des cu străzi care deserveau unui număr de parcele limitat⁵⁸⁸. În structura unei suburbii a orașului Quebec, de exemplu, forma spațiului urmează unor etape anterioare ale căror urme sunt păstrate aproape integral în trama stradală actuală, în care vechile drumuri rurale au devenit artere. În forma fostelor parcele agricole, lungi și înguste, dezvoltarea s-a făcut independent și în etape, întorcând spatele vecinătăților și ocupând terenul în cele doar câteva variante permise de forma și dimensiunile lui⁵⁸⁹. În Europa cu atât mai mult, în evoluția unor sate de la limita orașelor către periferii urbane, cum sunt cele din zona orașului Lyon⁵⁹⁰, vechile configurații ale terenurilor agricole și ale vechilor drumuri au avut cel mai important rol în determinarea formei țesutului nou. Aici, ca și în dezvoltările periferice autohtone, implanturile și transformările oportuniste private adoptă o tactică până la urmă conservatoare a formei de lotizare, accesibilizare și construire, constrânse de mijloacele limitate de intervenție, de configurația fizică a parcelei în grila vechiului teritoriu agricol și de conformarea la exigențe funcționale relativ repetitive. Pe de altă parte, investițiile publice și în special cele de mari dimensiuni, sunt cele care abordează tacticile cele mai puțin uzuale și prin urmare cele care au avut impactul cel mai puternic în modificarea structurii țesutului construit. Totodată sunt cele a căror evoluție în timp este cea mai instabilă, mai ales din punctul de vedere al duratei de viață a funcțiunilor. Spre deosebire de ele, locuințele private odată apărute tind să rămână o perioadă lungă de timp, în pofida transformărilor cerute de modificările componenței domestice sau chiar a schimbărilor demografice la scară mai mare. Și față de spațiul corect conformat al orașului formal, spațiul transformat de inițiatorii privați ai urbanizării sau de cei informali este mai puțin interschimbabil și mai puțin atractiv pentru terți. Odată configurat, el tinde astfel să aibă utilizări și utilizatori mai statornici, deși mai puțin numeroși. În acest sens, creditarea lor ca factori de stabilitate poate fi luată în considerare.

Pledoaria pentru informalitate

Programele publice aduc o ruptură de normă nu doar din punct de vedere al utilizării, ci și prin opțiunile lor tipologice. Spre deosebire de majoritatea tipologiilor apărute încă cu un secol înainte, care deși nu aveau precedent ca scară, continuau aceeași relație istorică între inovația profesională și formele comune de înțelegere, secolul XX aduce o serie întreagă de noi tipologii care uneori testează anumite capacități și limite ale cadrului teritorial și culturii construitului⁵⁹¹. Spre deosebire de ele, casele, chiar și azi, au din acest

⁵⁸⁸ Borchert, op. cit., pp. 36/37

⁵⁸⁹ Vachon et al., op. cit., pp. 48 - 52

⁵⁹⁰ Tatom, J., K., *Making a Metropolitan Landscape. Lyons 1812 - 1994*, în Stanilov, K., Case Scheer, B., Eds., *Suburban Form: An International Perspective*, 2003, Taylor and Francis, Londra / New York, pp. 90 - 91, 94, 98

⁵⁹¹ Habraken, op. cit., p. 318

punct de vedere tot suportul popular, evoluând în liber acord cu exigențele și posibilitățile timpului, fără a se depărta niciodată atât de mult de esența tipologică. Și asta în pofida varietății de opțiuni a mediului și a stilului de viață ca idee (post)modernă și ca ofertă a societății de consum⁵⁹², care face azi posibile variante radical diferite de transfigurare ale mediului de viață construit.

"Casa nu este un enunț în vânt, în persistența ei ca formă și în complexitatea ei ca proces, ea stă mândră în peisaj. Ea conține experiență și uzanță, câtă vreme asigură o nevoie umană fundamentală și simbolizează existență socială. Adăpostind oamenii și simbolizându-i, existând deasupra lor și în jurul lor, casa poate fi un apel constant, durabil la tradiție și adesea la poziția ei într-o cultură." (trad. n.)⁵⁹³

Pentru Habraken însă, în pofida oricărei intervenții, mediul construit în întregimea lui evoluează în interiorul aceluiași cadre: urban, suburban, rural, cărora le rămâne fidel în timpul transformării, păstrând aceleași relații între părțile constituente⁵⁹⁴, perspectivă deterministă care este totuși departe de realitate. Însă tocmai contextul general în care se produce această evoluție și capacitatea efectivă de schimbare a mediilor de viață și societăților care le produce par a fi subestimate. După Ingersoll, pe de altă parte, locuirea simplificată în era consumeristă nu pare altceva decât o utopie, orice pași înapoi fiind greu de imaginat a fi puși în practică⁵⁹⁵.

Militând pentru o responsabilitate deschisă și dispersată asupra mediului construit, în locul uneia implementate vertical și în acord cu evoluția lui dintotdeauna autoreglementată⁵⁹⁶, Habraken avertizează asupra pericolului ignorării "formelor de înțelegere comune", care, asumate colectiv, stau la baza succesului și prosperității mediilor noastre și a evoluției lor istorice. Aceste forme (*patterns*)⁵⁹⁷, tipuri sau sisteme⁵⁹⁸, de care vorbește el, nu oferă rețete și nici cadre fixe, ci reguli flexibile care generează variație în cadrul unor teme recunoscutibile. Atunci când cineva construiește, improvizează în interiorul unei teme, într-o anumită variație personală care îl definește pe acel cineva în contextul societății și în contact cu ea (și nu în afara ei). În orice variație cineva se conformează pentru a crea⁵⁹⁹ și astfel o formă (*pattern*) este mai puternică atunci când este repetată în același loc⁶⁰⁰. Nu este totuși sigur cât de departe ar merge Habraken cu gândul când aplică aceste forme de înțelegere ca instrumente de obținere a variației,

⁵⁹² *ibid.*, p. 317

⁵⁹³ Bronner, op cit., p. 27

⁵⁹⁴ Habraken, op. cit., epilog

⁵⁹⁵ Ingersoll, R., *Sprawltown: Looking for the City on its Edges*, 2006, Princeton Architectural Press, New York. p. 132

⁵⁹⁶ Hab, epilog

⁵⁹⁷ Habraken folosește același concept de *pattern* ca Alexander pentru formularea teoriei sale referitoare la modularea și distribuția cunoștințelor despre mediul construit, cu similitudini mari și de conținut.

⁵⁹⁸ Sistem înseamnă aici sistem constructiv dar și sistem spațial, adică o conformare spațială vizavi de un tip de utilizare: număr de camere într-o locuință: ce tipuri de camere, cât de mari, ce spații sunt în relație cu altele ? etc.

⁵⁹⁹ Habraken, op. cit., p. 230

⁶⁰⁰ *ibid.*, p. 238

considerând că exemplele pe care le propune pentru a-și ilustra conceptul sunt mai degrabă din zona patrimoniului vernacular clasic și a țesuturilor urbane istorice - casele de pe canalele Amsterdamului, clădirile de bulevard pariziene etc., toate atât de recunoscute ca ansambluri valoroase încât nu mai au nevoie de nicio explicație. Observarea formelor devine interesantă și utilă când se face în cazul unor țesuturi incerte și reușește să identifice coerența sau o anumită funcționalitate acolo unde privirea generică nu le detectează. Astfel de țesuturi sunt și zonele rezidențiale suburbane din România, în care există o gamă (extinsă, ce-i drept) de *pattern*-uri și un vocabular - sau poate jargon arhitectural - care per ansamblu le este specific lor mai mult decât oricărui alt spațiu.

Avocatul suprem al organicității mediilor construite, Christopher Alexander, își construiește discursul pe același concept al *pattern*-urilor, elemente de cunoaștere împărtășite de un public larg, care fac inutil demersul vertical sau profesionist în organizarea mediului de viață. Complexitatea unui sistem organic (viu) nu poate fi impusă din afară, spune el, ci doar generată indirect. La fel, complexitatea nu poate fi obținută într-o creștere urbană decât indirect, în procese de creștere și multiplicare "*biologică*", în care fiecare parte este măcar parțial autonomă⁶⁰¹.

"În oraș, orice construcție și orice grădină trebuie să fie create într-un proces autonom, care să le permită să se adapteze la particularitățile lor unice. Această enormă variație poate fi doar creată de oamenii înșiși. Fiecare casă de-a lungul vreunui drum trebuie făcută de o persoană diferită, care este familiară cu diferitele forțe specifice aceluia loc. (...)" (trad. n.)

Desigur că autonomia aceasta poate crea haos, dar el nu se va întâmpla câtă vreme va exista un cod genetic răgăsit în fiecare particulă, care le va îndruma creșterea. Codul acesta, spune Alexander, este o formă de limbaj⁶⁰², alcătuit dintr-o mulțime de astfel de *pattern*-uri sau motive aflate în conștiința comună. În felul acesta, când cineva construiește o casă, acel cineva are imaginea unei case prin toate acele motive care o alcătuiesc. Ceea ce rezultă din însumarea lor nu este un proiect (sic), ci formă de limbaj a casei, repetată în variații infinite, niciodată tipologic perfecte sau perfect identice și totuși întotdeauna recognoscibile⁶⁰³. În mod evident, într-o cultură a construitului din prezent motivele și elementele de limbaj sunt mai multe decât într-una tradițională, de unde și combinațiile posibile mai numeroase, asemănările mai vagi și probabilitățile de haos crescute. Ceea ce naște din nou întrebarea dacă aceste forme de limbaj au rezerve și dacă aceste libertăți au limite, dincolo de care vorbim de alt *genotip*. Spre deosebire de Habraken, Alexander nu ne dă niciun indiciu.

⁶⁰¹ Alexander, C., *The Timeless Way of Building*, 1979, Oxford University Press, Oxford pp. 162/163
(Alexander, 1979)

⁶⁰² *ibid.*, pp. 164 - 166

⁶⁰³ *ibid.*, p. 178

După opinia sa, această formă de limbaj este o trăsătură fundamentală a naturii umane, la fel ca limbajul verbal, ea se adaptează timpului și uzanței vremurilor și nu este specifică doar societăților tradiționale⁶⁰⁴. Elementele ei de vocabular sau motivele ei sunt însă întotdeauna simple, pentru că numai cele suficient de simple pot supraviețui comunicării fără granițe și transferului în timp. Ele se bazează pe uzanță, pe precedente și pe îngrădiri, și până la urmă pe forme elementare de știință. Spre deosebire, limbajul profesional, ținut secret și departe de ne-specialiști, a scăzut încrederea publicului în capacitățile lui de a fi articulat, și pe de altă parte a rupt specialiștii de limbajul comun. Ceea ce rezultă sunt strofocari, eforturi de voință și ruperi de realitate de o parte și de alta⁶⁰⁵.

"Să recunoaștem, mai întâi, că orice persoană din oraș are capacitatea de a-și configura singură mediul în care se află ... Nu trebuie să fie un expert. Expertiza stă în limbaj." (trad. n.)⁶⁰⁶

Un model nu este generat complet și dintr-o dată, ci apare ca rezultat al unor acte mai mărunte, repetate suficient de des. Micile acte individuale, aproape întâmplătoare, sunt colectate și valorificate pentru a crea ordine, chiar dacă ordinea aceasta este un produs al confuziei, rezultată din punerea lor împreună, dar este mult mai puternică decât orice ordine impusă sau planificată, dar facilă. Ea este o ordine vie, prezentă în întreaga făptură umană, întrupată din ordinea firească a vieții de zi cu zi. Este, așadar, nu doar posibil, ci esențial ca oamenii să-și modeleze singuri mediul în care trăiesc. Casele lor nu pot fi făcute în niciun caz doar de arhitecți ci de ei înșiși, spune el, pentru că doar așa poate fi cuprinsă întreagă varietate și realitate umană. Nu mai puțin, orașul trebuie făcut de oameni și trebuie să fie impredictibil. Va fi suficient să știm ce fel de oraș este, dar nu cum va crește el, așa încât actele de construcție individuale să se poată ajusta liber tuturor forțelor pe care le întâlnesc.⁶⁰⁷ Orașul poate fi deci agregat din gesturile cumulate care repetă aceleași motive, atenți fiind, cel mult, la scările diferite ale acestora.

*"Ordinea adevărată în cazul unei construcții sau a unui oraș, care se obține când clădirile sunt corect adaptate forțelor dinăuntru lor, este o ordine mult mai bogată, cu o geometrie mult mai complexă. Dar nu este doar bogată și complexă; este și foarte specifică."*⁶⁰⁸; *"Nu există alt mod de a face oraș viu sau casă vie."* (trad. n.)⁶⁰⁹

Acest fel de a construi a existat dintotdeauna⁶¹⁰, spune Alexander. Calitatea mediului astfel construit este dată de o *"subtilă libertate de orice contradicții interioare"*, care există când este împărtășită de întreg⁶¹¹, și nu când este divizată în interiorul lui (sic), iar

⁶⁰⁴ ibid., p. 198

⁶⁰⁵ ibid., pp. 230 - 233

⁶⁰⁶ ibid., p. 353

⁶⁰⁷ ibid., pp. 499- 510

⁶⁰⁸ ibid., p. 526

⁶⁰⁹ ibid., p. 8

⁶¹⁰ ibid., p. 10

armonia și constanța sunt date de repetiția motivelor⁶¹². Calitatea nu este însă constantă: într-un lucru ea are legătură ceva și în altul cu ceva diferit⁶¹³, după cum fiecare obiect astfel construit răspunde visului și nevoilor unor indivizi și ei diferiți⁶¹⁴. Ordinea nu se extrage din nimic altceva decât din sinele celui angajat în proces; ea nu poate fi cultivată, ci doar lăsată să se întâmple⁶¹⁵. Metoda folosită este inerentă, ea există deja în noi, trebuind doar eliberată: metoda presupune eliberarea de orice metodă⁶¹⁶.

"Dar așa cum stau lucrurile, până acum ne-am înconjurat cu reguli și concepte și idei despre ce trebuie făcut pentru a avea o construcție sau un oraș viu, încât am început să ne temem de ce s-ar întâmpla în mod natural și să ne convingem că trebuie să lucrăm în cadrul unui "sistem" și cu "metode" bune, pentru că fără ele mediul nostru înconjurător s-ar prăbuși în haos." (trad. n.)⁶¹⁷

Tocmai această frică și aceste iluzii crează locuri moarte și artificiale⁶¹⁸, pe măsură ce motivele se pierd, văzând cum haosul cuprinde orașele și construcțiile din ele⁶¹⁹. Aici survine însă punctul de inflexiune în discursul lui Alexander. Pe cât de aplicabile par altfel în contextul de azi principiile enunțate anterior și pe cât de descriptive pentru evoluțiile anumitor medii de viață contemporane, pe atât de mult el blochează posibilitățile lor de articulare în lumea (post)industrială, relevând o viziune neo-tradiționalistă, în pofida faptului că este negată insistent în titlu și în repetate ori pe parcursul textului.

"Oamenii știu că azi construcțiile nu mai sunt așa de umane precum erau odată. Și sunt dispuși să plătească mult pentru clădiri vechi, care au fost construite într-o vreme când încă știau cum să le facă umane."

Umanizarea mediului construit se produce însă natural prin utilizare. Formele industriale sunt la rândul lor vii și afective, în măsura în care ele sunt legate de experiență, cadru de viață, întrebuințare cotidiană. În același sens, îmbătrânirea fondului construit și patrimonizarea ce survine adesea ca urmare a ei, contribuie semnificativ la apropierea unor formule construite pe care Alexander le consideră triviale. Dacă în mediile de viață produse industrial intervin în mod evident forme de planificare și de standardizare uneori extrem de rigide, standardizarea în sine nu blochează în esență experiența personală a

⁶¹¹ Nuanțarea pe care o aduce autorul aici produce o contractare semnificativă a teoriei, sau mai precis a sferei ei de aplicabilitate. Lipsa de "orice contradicții interioare", mai mult, "împărtășită de întreg" este o condiție improbabilă pentru orice mediu, entitate, individ aflați în permanente câmpuri de influență și în continuă evoluție. Acel "subtilă" încearcă o disimulare sau o diluare a condiționării, relativ ineficientă, care rămâne însă ne-explicitată.

⁶¹² Alexander (1979), p. 191

⁶¹³ *ibid.*, p. 26

⁶¹⁴ *ibid.*, p. 191

⁶¹⁵ *ibid.*, introducere la capitolul 1

⁶¹⁶ *ibid.*, pp. 13/14

⁶¹⁷ *ibid.*, p. 14

⁶¹⁸ *ibid.*, p. 15

⁶¹⁹ *ibid.*, p. 237

locuirii, așa cum alterarea metodelor de construire sau industrializarea lor și contaminările de orice fel nu înfrânează, după cum vedem, organicitatea și conformarea intensiv și extensiv personalizată a mediilor construite sau distribuția orizontală a *pattern*-urilor. Totuși, împărtășirea unanimă a culturii construitului este chiar mai puțin realistă azi decât în trecut.

Capitolul 5. Transformarea peisajelor și specificul local

Un peisaj cu cât este mai modificat cu atât este mai cultural⁶²⁰. Peisajele se transformă pentru că ele sunt expresia interacțiunii dinamice între forțele culturale și cele naturale ale mediului. Peisajele culturale sunt rezultatul reorganizărilor succesive a teritoriului ca urmare a răspunsului la nevoile în schimbare ale unei societăți. De-a lungul istoriei s-au consemnat multiple astfel de schimbări, dintre care unele devastatoare, și dintre toate, puține au lăsat până azi puține urme. Totuși, cele mai importante dintre etape, și nu doar cele mai recente, au fost însoțite de inițiative și măsuri de reglementare a protecției peisajelor.

Arheologia și istoria ne arată că schimbări importante au avut loc în decursul câtorva perioade scurte și puțin numeroase, alternate de perioade de stabilizare și repaos, în care noile elemente erau adoptate și armonizate cu cele preexistente, astfel creându-se mare parte din peisajele regionale, cu diferențele lor specifice. Frecvența și magnitudinea acestor transformări a depins în mare măsură de nivelul tehnologic accesibil, și deci în mod nesurprinzător, cele mai mari transformări considerate distrugătoare pentru mediu au coincis cu începutul industrializării^{621,622}. Tot atunci, sau nu cu mult mai târziu, mai exact în perioada romantică, apăreau primele legislații privitoare la mediul natural și protecția peisajelor, sub influența noilor curente în științele naturale⁶²³. Puțin mai târziu evoluționismul avea să schimbe pentru totdeauna viziunea asupra naturii și responsabilitatea ce revenea omului asupra ei. La început, tot sub influența romantismului, care redescoperă natura în postura ei de bun cultural, estetic, accentul măsurilor de protecție cade cu precădere pe latura vizuală, incluzând protecția peisajului ca vedută și protecția monumentului natural – în sine un concept nou. Aceasta se adăugă unor mult mai vechi măsuri funcționale ce veneau dintr-o perspectivă asupra naturii ca bun economic, reguli a căror evoluție a însoțit mereu dezvoltarea economiei în acord și în opoziție cu aceasta. Ulterior, după mijlocul secolului XX, vor apărea noi viziuni ecologice, ce impuneau concepte de dezvoltare și reglementare integrate și care pregăteau terenul, după anii '80, unei entuziaste chestionări holistice. Potențialul vast al unei asemenea abordări deschidea în cele din urmă noi filoane specializate de cercetare, teoretică și mai cu seamă aplicată, instrumentate în numeroase politici de

⁶²⁰ Rapoport, (2003), p. 53

⁶²¹ Antrop (2005)

⁶²² Antrop (1997), p. 108

⁶²³ Antrop (2005)

implementare⁶²⁴. Tuturor acestor direcții li se va adăuga un interes renăscut pentru peisajul cultural, în special începând cu anii 2000, odată cu creșterea îngrijorării vizavi de amenințările globalizării asupra identității și diversității locale și regionale⁶²⁵.

Antorp⁶²⁶ vorbește despre crearea unor peisaje complet noi, naturale și culturale prin suprapunerea peste cele vechi și nu prin integrarea lor, ceea ce a condus la o rapidă deteriorare a existentului. Rezultatul este o evidentă ruptură de continuitate cu trecutul, fapt ce creează pierderi de coerență și de identitate. Alți autori scot în evidență amenințările pe care presiunile de dezvoltare le ridică față de calitatea vizuală a peisajelor, inclusiv a acelora prețuite de societate în ansamblu⁶²⁷, acolo unde reglementări speciale nu au interzis acest lucru⁶²⁸, sau faptul că peisajele devin o resursă din ce în ce mai rară, tot mai puțin capabilă să ofere acel nivel de calitate care o făcea importantă pentru turism, datorită presiunii factorului uman⁶²⁹. Uzura și transformările afectează chiar și zone în care regulamentele și politicile de creștere sunt avansate. Regiunea metropolitană Barcelona, de exemplu, se confruntă cu procese de transformare progresivă în direcția modelului de dezvoltare dispers, ceea ce duce la o slăbire a caracterului său tradițional compact, și o pierdere a unora dintre cele mai importante moșteniri ale culturii mediteraneene^{630,631} - peisajul și urbanitatea sa. În Flandra, pe de altă parte, acest proces este mult mai avansat, deoarece acolo cele mai multe dintre peisajele rurale tradiționale au suferit deja o "*perturbare structurală gravă și pierderea de identitate ca urmare a proceselor de urbanizare, raționalizare agricolă și de dezvoltare a unei infrastructuri de comunicații densă*" (trad. n.), încă de după al doilea război mondial⁶³², atunci când reconstrucția regiunii, de altfel una foarte dens populată, a introdus un sistem foarte permisiv de planificare și construire. Ceea ce astăzi poate fi văzut în Flandra sunt urme ale fostului peisaj tradițional, în interiorul unui peisaj post-modern format relativ rapid, urme care nu de puține ori solicită o anumită deprindere pentru a fi identificate.

Fără îndoială, procesele actuale de urbanizare și extinderea continuă a orașelor în teritoriu fac tot mai dificilă evaluarea conținutului de identitate sau a caracteristicilor tradiționale ale locurilor și peisajelor, și într-adevăr, ceea ce ochiul vede oriunde este tot mai mult asemănător și din ce în ce mai generic. Dinamica acestor modificări la nivel de peisaj, atât

⁶²⁴ ibid.

⁶²⁵ ibid.

⁶²⁶ ibid.

⁶²⁷ Egoz et al., op. cit., p. 73

⁶²⁸ Howley et al. op. cit.

⁶²⁹ Noronha (de), Vaz, E., Cabral, P., Caetano, M., Nijkamp, P., Painho, M., *Urban heritage endangerment at the interface of future cities and past heritage: A spatial vulnerability assessment*, în *Habitat International*, vol. 36, 2/2012

⁶³⁰ Catalán et al, op. cit.,

⁶³¹ Terkenli, S.,T., *Towards a theory of the landscape: the Aegean landscape as a cultural image*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 57, 3-4/2001

⁶³² Antrop, (1997)

în ce privește viteza cât și scara, sunt însoțite de schimbări de valori, comportament și percepție. Iar aceste schimbări sunt atât de numeroase și de rapide, încât urmărirea și analiza lor este foarte dificilă în ritmul prezent de cercetare⁶³³.

Dupa Habraken, sunt câteva fenomene importante care influențează schimbarea structurii teritoriale azi: în primul rând creșterea numărului și diversificarea formelor de furnizare, care ajung să deservească spații din ce în ce mai apropiate de interacțiunea domestică imediată și creșterea complexității sistemelor de mediu, mai apoi creșterea numărului și a varietății elementelor străine, ca dovadă a expansiunii rețelelor comerciale și instituționale globale, care pe de altă parte limitează câmpul de acțiune al localului și în fine, creșterea dimensiunii generale a clădirilor⁶³⁴. Cele mai multe dintre modificări, deși produc o ruptură vizibilă cu trecutul, se produc cu scopul îmbunătățirii condițiilor de viață ale unei populații din ce în ce mai urbane, a cărei mobilitate tot mai crescută a extins amprenta ecologică a urbanității mult dincolo de limitele orașelor și ale împrejurimilor lor imediate⁶³⁵. Optimizarea unei anumite funcțiuni a dus în cazul unor sisteme complexe la o reorganizare atât de drastică, încât au devenit cu totul altceva⁶³⁶. Inovația tehnologică tot mai accelerată, în postura de indicator, ar putea da măsura acestor transformări.⁶³⁷ Și dacă pe termen scurt scopul în sine și sustenabilitatea la nivel local, ar putea fi suficiente, "*pe termen lung trebuie să fie luate în considerare schimbările structurale comune*" (trad. n.)⁶³⁸, sunt de părere Noronha et al, punct de vedere împărtășit, în mare parte, și la nivel oficial. În Uniunea Europeană, efortul de sprijinire a regiunilor marginale sau rurale mai puțin dezvoltate se confruntă însă cu o situație paradoxală. Valorizarea și întărirea identității lor regionale este văzută la nivelul politicii oficiale ca fiind cheia afirmării lor pe piața economică și a creșterii competitivității. Realitatea este însă că dezvoltarea economiei acestor regiuni a însemnat exact opusul acestor viziuni și anume degradarea mediului și o accentuată pierdere a specificității lor culturale, economice și de mediu, într-o măsură mult mai mare decât s-a reușit consolidarea lor⁶³⁹. Aceasta este consecința, ca în multe alte părți, a unor relații inegale de putere între factori de interes de la nivel local și de la nivel global⁶⁴⁰ și a unei strategii a dinamizării economiei sub titlul stabilizării ei, oarecum empirică și nu neapărat foarte onestă.

Astfel de situații au adus în atenția oamenilor de știință, a responsabililor din planificare și factorilor de decizie politică faptul că deciziile privind dezvoltarea urbană au nevoie de mai multă atenție și de o abordare corelată la o serie întregă de niveluri în interiorul și

⁶³³ Antorp, (2005)

⁶³⁴ Habraken, op. cit., p. 205

⁶³⁵ Antrop, (2005)

⁶³⁶ Antrop, (1997), p. 108

⁶³⁷ Antrop, (2005)

⁶³⁸ Noronha (de), et al., op. cit.

⁶³⁹ Roca, Z., Nazare (de) Oliveira-Roca, M., *Affirmation of territorial identity: A development policy issue*, în *Land Use Policy*, vol. 24, 2/2007, p. 434

⁶⁴⁰ ibid.

între statele membre, precum și necesitatea de a dezvolta agende și instrumente comune ca parte a responsabilității Uniunii Europene⁶⁴¹. Convenția Europeană a Peisajului este primul instrument legal destinat exclusiv protecției, managementului și planificării peisajului în Europa, apărut ca răspuns al acestei îngrijorări crescânde vizavi de natură și amploarea transformării peisajelor în Europa și a pierderii specificului local ca urmare a acestei transformări⁶⁴². Principalele presiuni asupra peisajelor sunt construcția de locuințe și popularea unor noi teritorii, sporirea suprafețelor de teren productiv, extinderea rețelelor și infrastructurii și nu în ultimul rând cererea și ocuparea de spații pentru recreere⁶⁴³. În trecut, la fel ca în prezent, principalele forțe motoare ale acestor schimbări au fost accesibilitatea, urbanizarea și globalizarea, cărora se adăuga o a patra, mai impredictibilă – calamitatea⁶⁴⁴. Schimbările sunt însă și la nivel de percepție, sistem de valori și comportament al utilizatorilor,⁶⁴⁵ ruptura producându-se odată cu insinuarea în diversele teritorii a peisajului post-modern⁶⁴⁶.

Influența rețelelor

Antrop observă funcționarea societății contemporane într-o pânză densă de rețele de comunicații materializate în teritoriu, ce se suprapun peisajului și îl disecă. Fragmentarea teritorială afectează orice ansamblu, fie natural, cultural și istoric, dar și agricol sau urban și rezidențial. Un drum nou care își face loc în oricare din contextele de mai sus va produce rupturi⁶⁴⁷. Fragmentarea ecologică, economică și desfigurarea estetică sunt efecte ale acestei suprapunerii. Chiar dacă de multe ori o rețea nu are nici un fel de relație cu teritoriul pe care-l traversează, ea poate genera în el o dezvoltare, de obicei de-a lungul traseului său. Astăzi, poate cele mai evidente exemple sunt dezvoltările liniare (*strips*) de-a lungul unor căi rutiere. Adesea traversarea unor zone protejate, neatinse până atunci, inițiază noi activități în zonă, economice, recreative și chiar de locuire, cu o întregă serie de consecințe⁶⁴⁸. În sens opus, rețeaua poate scoate din circuitul funcțional al teritoriului traversat diferite ansambluri, care rămase deconectate, sunt condamnate la declin și dispariție⁶⁴⁹. După Cook, odată ce schimbul și interschimbul, formele elementare de comerț, au fost scoase din mediul imediat de către sistemele actuale de transport și telecomunicații, iar internaționalizarea piețelor de capital și seturile de norme europene sau de aliniere la acestea au încurajat mobilitatea capitalului, s-a creat o situație în care infrastructura și domeniul imobiliar se retrag din rețelele generale ale orașelor și

⁶⁴¹ *Urban sprawl in Europe. The ignored challenge*, op. cit.

⁶⁴² Conrad et al., op. cit.

⁶⁴³ Antrop (2000), pp. 25 - 27

⁶⁴⁴ Antrop (2005)

⁶⁴⁵ ibid

⁶⁴⁶ Noronha (de), et al. op. cit., p. 288

⁶⁴⁷ Antrop (2000), p. 27

⁶⁴⁸ ibid., p. 26

⁶⁴⁹ ibid., p. 27

regiunilor și se concentrează în noduri "glocale", ce servesc unor locuri și utilizatori favorizați, aflați de obicei în zone metropolitane⁶⁵⁰.

Rețelele și infrastructurile au pătruns și împânzit în perioade de timp lungi aproape întreg teritoriul terestru, desigur într-un ritm mult mai rapid și într-o diversitate mai mare de forme în ultimele sute de ani, însoțind mereu legăturile comerciale concentrate în puncte de interes, ce se dezvoltau în tandem cu progresul tehnologiei. În Europa de Vest apariția trenului în secolul XVIII și răspândirea automobilului după al doilea război mondial au adus schimbările cele mai profunde în constituția peisajului. Transportul modern a schimbat strategiile de accesibilizare a naturii și a teritoriului. În Suedia, de exemplu, transportul auto fost considerat încă dinainte de mijlocul secolului XX unul dintre cele mai mari pericole pentru integritatea caracterului tradițional al peisajului. Numărul tot mai mare de locuințe de vacanță și de împrejurări ale terenurilor aferente în zona arhipelagului din jurul orașului Stockholm, ca și numărul tot mai mare de ambarcațiuni cu motor care puteau ajunge oriunde era văzut că o amenințare la formele tradiționale de utilizare a peisajului și în cele din urmă ca unul dintre factorii cei mai importanți ai transformării regiunii. Dezvoltarea infrastructurii rutiere ce atrăgea dezvoltări liniare sau în bandă și noi modele, aparent întâmplătoare, de așezări rezidențiale era văzută deja în a anii '30 ca o problemă escaladantă, căreia i se cerea răspunsul sub forma unui nou regulament regional de dezvoltare teritorială⁶⁵¹. După 70 de ani, locuirea de mică densitate răspândită atunci în teritoriu și suprapusă pe o structură agrară mai veche, în care utilizarea terenurilor agricole era alternată cu spații încă împădurite, face azi parte din peisajul cultural protejat al regiunii Scania.

Peisajele modificate nu sunt doar efectul secundar al răspândirii rețelelor, ci și efectul lor programatic. În Danemarca, în aceeași perioadă de mijloc de secol XX, nevoia de accesibilizare a naturii a impus o cercetare care a identificat mlaștinile și pajiștile din zonele înconjurătoare ale orașelor ca elemente de legătură între acestea și pădurile dominante în peisajul natural al regiunii, observație care a stat la baza creării celebrului *Finger Plan* din 1947, prin care peisajele vernaculare marginale orașelor erau protejate de avansul dezvoltării urbane⁶⁵².

Dacă până în timpuri relativ recente, specificul unui peisaj era așezat într-un context sau un sistem socio-economic anume și era asociat unor proprietăți geografice, istorice pentru a-l diferenția de alte peisaje, după Terkenli et al. astăzi identitatea peisajului, la fel ca identitatea culturală, este tot mai mult legată de rețele geografice și se dezvoltă în primul rând prin intermediul relațiilor pe care le stabilește și a interconectivității, mai mult decât în cadrul oricărui fel de limite spațiale⁶⁵³. În realitate rețelele au influențat

⁶⁵⁰ Cook, op. cit., p. 618

⁶⁵¹ Qviström, M., *Shadows of planning: on landscape/planning history and inherited landscape ambiguities at the urban fringe*, în *Geografiska Annaler, Seria B, Human Geography*, vol. 92, 3/2010, pp. 222 / 223

⁶⁵² *ibid.*, p. 228

⁶⁵³ Terkenli et al., op. cit., p. 202

dintotdeauna specificul peisajelor. Drumurile comerciale, coloniile economice, avanposturile de tot felul sunt pozițiile tari ale rețelelor *mainstream* de oricând - primele atinse de valul informațional și de prosperitate în regiunile lor. La nivelul micro, rețelele au conturat formele așezărilor de oriunde, iar urmele sunt vizibile în micile localități, în special⁶⁵⁴. Strip-ul postmodern și ulița satului au până la urmă o evoluție asemănătoare. Accesibilizarea unui teritoriu, dincolo de procesele aflate în spate și de scara lor, produce un model elementar. Pe de altă parte, comunicarea și proximitatea au fost mereu factori determinanți ai formei lumii construite, așa încât unul dintre principalele motive ale constituirii orașelor, istoric vorbind, are de-a face tocmai cu facilitarea comunicării. Dar pe măsură ce evoluția mijloacelor tehnologice a permis renunțarea la distanță sau mai bine zis la proximitate ca factor de bază în eficiența comunicării orașele s-au risipit în teritoriu.

"Pe măsura ce rețelele de străzi au devenit tot mai mult orientate spre vehicule, s-au distanțat tot mai mult de oraș și între ele, și pe măsură ce viteza de deplasare și numărul de utilizatori creștea, au primit sinuozități și contururi tot mai ample, evadând din ierarhia închiderilor succesive și devenind în schimb parte din peisaj, alături de râuri, văi și linii de coastă." (trad. n.)⁶⁵⁵

Avanpostul acestei revărsări, suburbia neconstrânsă de nimic, accesibilă prin și datorită vehiculelor, tinde prin excelență să devină peisaj. Astăzi orașele încetează să se mai dezvolte ca obiecte sau entități și devin condiție, spune Miller⁶⁵⁶. Cu toate acestea profețiile vizionare ale accesului instant capabil să substituie mediul interacțiunii și aglomerării fizice rămân, după toate indicativele, doar mituri. Foarte pe scurt, cel puțin două ar fi piedicile: persistența umană și inevitabilele constrângeri materiale⁶⁵⁷.

Este clar că sunt spații urbane în care proximitatea și uniformitatea contează încă - districtele financiare, zonele culturale, cele industriale etc., dar există tot mai multe zone în care fragmentarea și lipsa de congruență și de legătură între unități adiacente este norma⁶⁵⁸. În acest mediu fizic raportarea laterală imediată lipsește, iar reperele și poziția în teritoriu se exprimă uzual în unități de timp⁶⁵⁹: magazinul este la cinci minute pe jos, locuința la zece minute de centru cu mașina și la jumătate de oră de aeroport⁶⁶⁰ etc. Identificarea poziției prin raportarea la noduri, deși curentă, produce o formă de amnezie

⁶⁵⁴ În România multe din localitățile rurale se înșiră și se alungesc de-a lungul văilor și drumurilor care le traversează.

⁶⁵⁵ Habraken, op. cit., p. 121

⁶⁵⁶ Miller, H., J., Ed., *Societies and Cities in the Age of Instant Access*, 2007, Springer, pp. 35/36

⁶⁵⁷ *ibid.*, p. 81

⁶⁵⁸ Amin, A., Graham, S., *The Ordinary City*, în *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22/1997, p. 418

⁶⁵⁹ Rapoport (1977), p. 173

⁶⁶⁰ Azi industria imobiliară recurge la același tip de raportare, forțând distanțele: o locuință aflată în cea mai periferică suburbie se află la 10 minute de centru (cu mașina, când drumul e liber)

teritorială, care lasă neacoperite arii extinse între punctele de reper⁶⁶¹. Dar indiferența aceasta spațială deschide câteva oportunități. În locurile obscurizate din spatele liniilor de forță, cu cât mai ascunse, cu atât mai bine, se află spațiile delectării și deconectării. Acolo, în mediul *offline* local distanțele nu își pierd relevanța. Nu este de mirare că tot acolo - deși nu departe de linie - se află cele mai bune locuri de trăit, din care "nu trebuie decât să ajungi până la linie și să-ți permiți prețul"⁶⁶², iar conectarea este opțională. Ochiul rețelei este acel "place for living"⁶⁶³, câtă vreme linia și nodul sunt locurile pentru "making a living", iar rețeaua în sine devine spațiul public. Iată, dacă accesul instant nu face orașul să dispară, el reușește să facă ceva ce aparent⁶⁶⁴ e mai dificil: un compromis cotidian al localului cu globalul.

Banalizare, balcanizare, metropolizare

Fără îndoială că procesul global de urbanizare și extinderea tot mai accentuată a orașului în teritoriu face tot mai grea găsirea unor elemente de specificitate sau de vernacular propriu unui loc și unui peisaj, ce ni se înfățișează într-o tot mai disipată generalitate și cu un grad tot mai mare de similaritate cu alte locuri. Jurnalistul Thomas Friedman folosește pentru acest proces termenul de aplatizare⁶⁶⁵ a peisajelor, ca o consecință a unor procese similare prin care trec sistemele culturale, sociale și economice, în urma globalizării. Lipsite de exigența sau suportul acestora, peisajele acum reproduc la nesfârșit aceeași imagine delocalizată oriunde, pentru că nu mai au îndatorirea de a semnifica și reprezenta un loc, spune Francisc Muñoz⁶⁶⁶. Ceea ce ni se înfățișează acum sunt "panorame lichide" de o ubicuitate ambiguă, rezultate ale unor automatisme de operare asupra teritoriilor și orașelor. Ele produc nu urbanizare, ci "urbanalizare"⁶⁶⁷.

Dezvoltări de mică densitate au astăzi aceleași caracteristici morfologice în orașe diferite, așa încât noua suburbie a unui oraș mediteranean, de pildă, arată aproape la fel cu imaginile arhetipale ale suburbiei americane "ideale"⁶⁶⁸. Dintr-o perspectivă culturală aceste peisaje standardizate indică în mod clar acel tip de producție de zone rezidențiale bazat pe tematizarea *sprawl*-ului american. Ea se regăsește atât la nivel estetic, cât și socio-spațial în limbajul formal și materialele anumitor elemente, și în aproape toate din spațiile ce alcătuiesc locuința. Această domesticitate tematizată combină diferite tradiții

⁶⁶¹ Vais, (2011), p. 44

⁶⁶² ibid.

⁶⁶³ Vezi capitolul 2, subcapitolul *Natura ca drept al celor virtuozși*

⁶⁶⁴ Vais, (2011), p. 49. Peter Sloterdijk se afirmă nu doar îndoit în fața unei asemenea posibilități, dar mai ales complet plictisit de temă. Asta poate doar să însemne că acest compromis are loc chiar atât de des.

⁶⁶⁵ Friedman, T., *Pământul este plat*, 2007, București, Polirom, p. 50

⁶⁶⁶ Muñoz, F., *Urbanización paisajes comunes, lugares globales*, 2008, Editorial Gustavo Gili Barcelona, rezumat (Muñoz, 2008)

⁶⁶⁷ ibid.

⁶⁶⁸ Muñoz (2003), p.382

vizuale: una mitică, mediteraneeană, prezentă prin elemente de vegetație și sistematizarea și designul grădinilor, una recreativă, cu elemente de tip piscină, grătar sau peluză, una filmică: bucătărie deschisă, "americană", cameră de zi sau mai bine zis livingul, mașină parcată în garaj etc. imagini oferite din plin de filmul și televiziunea americană postbelică. Prin aceste circumscrieri iconografice, casa suburbană este prezentată ca mediul urban perfect, care permite în același timp contactul cu natura sau spațiul verde și oferă posibilitatea de a te bucura de anumite atribute urbane atent selectate, apropiindu-și astfel aspectele curate și mai soft ale *sprawl*-ului. Prin această selecție și cometizare, *sprawl*-ul devine mai mult imagine decât teritoriu și, prin urmare, bun de consum⁶⁶⁹. Forma urbană rezultată printr-o astfel de dezvoltare este caracterizată de o extremă simplitate și cu siguranță una în care formulele de intervenție dezvoltate în cadrul orașului compact nu mai au nicio valabilitate. Atributele spațiului public definit de stradă, piață, parc etc., nu sunt de găsit și nici nu pot fi căutate aici⁶⁷⁰.

La nivel mai general, în zona mediteraneeană, peisajele de mare diversitate structurală și funcțională din zonele de coastă, după anii '70 au evoluat în peisaje de mică diversitate, odată cu urbanizarea extensivă de mică densitate de tipul celei de mai sus. Practic, din multitudinea de elemente tipologice anterioare și de utilizări ale terenurilor, azi se observă o simplificare și polarizare a teritoriului: pe de o parte zone construite de mică densitate și de cealaltă păduri, în locurile neconstruibile, unde altitudinea și declivitatea terenului este prea mare. Toate celelalte variante treptat se vor asimila uneia sau celeilalte dintre categorii. Terenurile agricole sunt rezerve de creștere pentru prima categorie, iar zonele înalte, datorită marginalizării fizice și economice, se vor reîmpăduri natural⁶⁷¹. În alte locuri peisajul tradițional a dispărut aproape în întregime și a fost înlocuit cu altul complet nou. Peisajele moderne, cele care le-au luat locul, sunt atât de uniforme și de raționale, spune Antrop, încât ar putea fi numite mai degrabă tipare de utilizare rațională a terenurilor⁶⁷². Reformele teritoriale moderne, motivate economic, au într-adevăr la îndemână o tehnologie capabilă să prelucreze arii extinse și în acest proces să anuleze multe structuri pre-existente și să înfrângă *genius-ul loci*⁶⁷³. Ce rămâne în urmă sunt resturi izolate într-o mare de spațiu uniformizat⁶⁷⁴. În ce privește teritoriile productive evoluțiile sunt univoce, dar în alte tipuri de spații, în locul unui singur model rațional nediscriminat, există tendințe contrare și contaminări reciproce între regiunile diferite.

*"A continua să consideri opoziția occidental vs. non-occidental înseamnă să rămâi în vechea ideologie culturalistă; de fapt fostele culturi "non-occidentale" au devenit niște hibridi, și occidentul s-a hibridizat și el."*⁶⁷⁵

⁶⁶⁹ ibid., pp. 382/383

⁶⁷⁰ ibid., p.384

⁶⁷¹ Salvati, L., Sateriano, A., Bajocco, S., *To grow or to sprawl? Land Cover Relationships in a Mediterranean City Region and implications for land use management*, în *Cities*, vol. 30/2012, p.8

⁶⁷² Antrop (1997), p.110

⁶⁷³ Antrop (2000), p. 22

⁶⁷⁴ ibid.

⁶⁷⁵ Vais, (2011), p. 40

De exemplu, suburbanizarea de tip american, pătrunsă pe filieră nord-europeană a prins rădăcini puternice și în sudul, centrul și estul Europei, iar *sprawl*-ul de tip nord-american sau nord-european devine tot mai mult o constantă în Europa. La rândul său, cultura urbană sud-europeană a pătruns adânc în nordul european, unde a generat procese ample de re-urbanizare și de revitalizare urbană, în contextul mai amplu al competiției centrelor urbane, așa încât se poate vorbi și de o mediteranizare și nu doar americanizare a orașelor europene⁶⁷⁶. Domesticirii prin capuccino, adică reorientării spațiilor publice urbane spre consum îi corespunde în teritoriile nou urbanizate domesticirea prin barbecue⁶⁷⁷.

Balkanizare este un termen geopolitic folosit inițial pentru a descrie procesul de fragmentare sau diviziune a unei regiuni în regiuni mai mici, adesea ostile și ne-cooperante unele cu altele, pornind de la experiența formării statelor naționale mozaic din regiunea omonimă. Când mai târziu, în anii '90 a început să fie folosit în media pentru a desemna orice proces de dezintegrare politică, culturală sau teritorială⁶⁷⁸, cuvântul de bază - Balcani - se încărcase atât negativ încât s-a preferat substituirea sa, în discursul geopolitic de origine, cu cel de Sud-Est al Europei, termen mai corect politic și mai neutru⁶⁷⁹. Puterea sa de atracție îi va lărgi însă mult aria de utilizare și de generalizare, fiind preluat pentru a descrie, în diferite contexte, procese democratice și inițiative ale unor grupuri⁶⁸⁰. În urbanism, balkanizarea indică procese de fragmentare și de segregare la scară teritorială ca urmare a delimitării sau intervenției unor formațiuni de interese, ca de exemplu cel de apariție a comunităților închise (*gated communities*). Astăzi, două grupuri de forțe generice pot fi identificate ca responsabile de dezvoltarea și totodată de balkanizarea peisajului: una a dezvoltatorilor autonomi și cealaltă a dezvoltării planificate, ambele acționând și asupra celeilalte. Dacă în cazul dezvoltatorilor autonomi care acționează în număr mare și independent unii de alții, aspectul haotic și fragmentarea devin evidente, dezvoltarea planificată, oricât de detaliată, nu se va materializa decât foarte rar în forma proiectată, pentru că foarte curând va apărea reacția celui alt grup. Adesea, o planificare dezvoltată va da prilejul apariției unor dezvoltări neplanificate în jurul său în cadrul ei⁶⁸¹. Nu de puține ori în acest joc raportul de forțe se inversează, prin intervenția unor factori de interes ai unor entități globale, mai puternice, ale căror acțiuni și soluții arbitrare propuse produc forme acute de deteritorializare⁶⁸² și fragmentare la un alt nivel. Reîntors în Balcani, acum pe teren urbanistic, termenul semnaleză amenințarea pentru oraș și patrimoniu pe care o reprezintă multitudinea de acțiuni necoordonate⁶⁸³.

Orașele contemporane tind să fie concentrări de rațiuni și subiectivități multiple, de multiple circuite socio-spațiale, complexuri de hibriditate culturală și de spații temporale.

⁶⁷⁶ Pichler - Milanović, op. cit.

⁶⁷⁷ Muñoz (2003), p. 383

⁶⁷⁸ Weiss, S., J., *On Balkanization*, în *Urban Report*, vol 1, 2011, Fundația Zeppelin, București

⁶⁷⁹ ibid.

⁶⁸⁰ ibid.

⁶⁸¹ Antrop (1997), p. 108

⁶⁸² Roca et al., op. cit., pp. 434/435

⁶⁸³ Ghenciulescu (2007), p. 120

Astfel de eterogenități sunt motive centrale ale noului urbanism și ale dinamicii urbanului contemporan. Ele sunt în același timp surse de dinamism economic și de inovație culturală și indicatori ai noilor noțiuni de guvernare urbană și inovație instituțională⁶⁸⁴. Tradus în termeni spațiali, orașul contemporan expandat este un teritoriu atomic, un tip de peisaj intermediar, remarcabil prin fragmentare⁶⁸⁵, în care nimic nu este irecuperabil și nimic indispensabil. Ceea ce caracterizează cel mai bine spațiul său și universul său cultural este un fel de "*indiferență culturală*", care obscurizează limitele culturilor, pe cele urban – rural, central – periferic și în fine, metropolă – oraș de dimensiuni medii⁶⁸⁶. Pierre Riboulet consideră că atomizarea orașului, pierderea coerenței între părți și viziunea univocă a fiecărui obiect în parte sunt efectul liber-reglementării, al transformării viziunii asupra facerii orașului în epoca clasică industrială, când organizarea teritoriului orașului aflat în creștere accelerată presupunea introducerea unor instrumente de management de natură birocratică, "*militărească*". Clasificarea terenurilor, parcelările, repetitivitatea, regulamentele de construire impută gândirea creatoare, adaptativă și obligă sau dirijează actul construirii în mod artificial. Ce rezultă sunt obiecte mai mult sau mai puțin reușite, dar care pierd în mod esențial capacitatea de raportare laterală sau de conștiință colectivă⁶⁸⁷. Celebra metaforă a spumei propusă de Sloterdijk prezintă o situație similară, conform căreia singurele spații produse sunt interioarele - ele sunt cele care coexistă și nimic altceva.

Fără discuție că orașul își asumă tot mai mult atribute ale modelului urban dispers, ca atare își pierde tot mai mult caracterul compact tradițional, lucru care în spațiul mediteranean, de exemplu, este văzut ca o amenințare la adresa uneia dintre cele mai importante moșteniri culturale a regiunii⁶⁸⁸. Și acolo, dar și în alte zone geografice,, congestia, poluarea, dar și pierderile la nivel estetic ale peisajului sunt unele dintre cele mai evidente efecte negative ale urbanizării⁶⁸⁹. Libera reglementare sau lipsa de reglementare în țări ca România, face ca pierderea specificului orașului și a peisajului cultural în general să se producă acum mai mult ca oricând, aproape independent de orice influență politică, sub eroziunea entuziasmului individual pentru tot ce nu aparține locului, observă Ioana Tudora⁶⁹⁰. În sensul acesta, Andreea Matache propune viziuni de dezvoltare axată pe comunitate și pe principii de dezvoltare durabilă, care să lucreze în sensul menținerii specificului orașelor și vieții urbane active⁶⁹¹. După toate probabilitățile însă, ne spune Vincente Gaullart, astăzi este inutil a visa să păstrăm orașul compact cu al său contur verde bine definit⁶⁹². În condițiile creșterii populației în ritmul prezent și a dezvoltării generalizate a periferiilor și exurbiilor urbane și metropolitane, pare greu

⁶⁸⁴ Amin et al., op. cit., p. 419

⁶⁸⁵ MacBurnie, op. cit.

⁶⁸⁶ Muñoz (2008)

⁶⁸⁷ Riboulet, P., *La ville comme oeuvre*, 1994, Conferință la Pavillon de l'Arsenal, Paris

⁶⁸⁸ Catalán et al. op. cit., p.182

⁶⁸⁹ Noronha (de), et al. op. cit., pp. 287/288

⁶⁹⁰ Tudora (2010b), p. 97

⁶⁹¹ Matache, op. cit. p. 25

⁶⁹² Gaullart, V., *Sociopolis. Proyecto para un habitat solidario*, 2004, ACTAR, Barcelona, p. 8

probabil ca în viitor transformarea peisajului metropolitan și urban, deja profund schimbat, să fie reversibilă. În plus, câtă vreme capacitatea orașelor de a prelua afluxuri noi de populație este limitată de infrastructurile existente și de rata lor mică de înnoire și creștere raportat la creșterea populației, pare foarte probabil că viitoarele creșteri urbane să fie amplasate tot în periferii⁶⁹³.

Orașul, ca orice formă de viață, se manifestă ca un proces, nu ca o formă stabilizată, finită. Procesele sunt însă deveniri, iar evaluarea lor trebuie făcută nu după rezultatele care le-ar aduce la o anumită etapă finală, ci după posibilitățile de continuare⁶⁹⁴. Privind către filosofia postmodernă franceză ni se propune să ne detașăm de constructul orașului văzut ca o structură complexă, mecanică, organică, cu o interdependență a relațiilor și fluxurilor continue. Este posibil ca el, în continua creștere și permanenta optimizare să se fi blocat undeva în conștientul colectiv ca una din acele paradigme experiment ale modernității secolului trecut, păstrate tocmai pentru că nu se ajunsese niciodată la un rezultat. În schimb, deja după mijlocul secolului XX, dar într-o pondere tot mai mare pe măsură ce ne apropiem de zilele noastre, modelul este "zona" - spune Lyotard⁶⁹⁵ - "*nici sat, nici oraș, ci un alt loc, care nu e menționat în registrul așezărilor*"

Apărute inițial "*dincolo de cartierele moderne, noile zone rezidențiale se infiltrează pe câmpuri, în păduri, pe dealurile de la malul mării. Acestea sunt regiuni-fantomă, locuite și pustii. Ele își înnoadă tentaculele de la o comună la alta. Ele formează un țesut interstițial între vechile organe urbane*"⁶⁹⁶

Forma generată devine Megalopolis, o entitate ce adăugând noi și noi suburbii metropolelor și înlănțuindu-le la nesfârșit va îngloba întreg teritoriul. Structura megalopolisului dă o cu totul altă formulare situării în spațiu, întrucât acolo poziția cuiva nu poate fi devinită - nici înăuntru, nici în-afară⁶⁹⁷. În această încregătură peisajul natural, devenit captiv, are șanse minime să se detașeze de prezența umană.

Consumul de imagine

Loisirul sau cererea de spațiu pentru recreere este poate cea mai recentă formă de presiune asupra peisajelor și cea care înregistrează creșterea cea mai accentuată. Ce începuse ca o utilizare pasivă a plajelor, turismul de masă, în multele sale forme, a ajuns să genereze

⁶⁹³ Stanilov, K., *The Reconstruction of the Suburbs*, în Stanilov, K., Case Scheer, B., Eds., *Suburban Form: An International Perspective*, 2003, Taylor and Francis, Londra / New York, p. 205

⁶⁹⁴ ibid.

⁶⁹⁵ Lyotard, J., F., *Zonă*, preluat cu autorizarea editorului din *Moralités postmodernes*, 1993, pp. 25-36, Galilée, Paris, traducere de Ciprian Mihali, în *IDEA*, 23/2006, Cluj-Napoca

⁶⁹⁶ ibid.

⁶⁹⁷ ibid.

distrugerii extreme zonelor de coastă europene, în special prin construire, și treptat și-a căutat loc și în zone "virgine" dinăuntrul continentului. Mai exact, față de alte tipuri de presiuni care acționează nediscriminat, sau mai degrabă indiferent la calitatea peisajului în care intervin, turismul caută în mod special locurile cele mai valoroase. Datele disponibile referitoare la creșterea urbană în Europa arată că peisajele naturale se împuținează în așa măsură încât nu mai pot oferi un turism de calitate, în condițiile în care regiuni importante din punct de vedere turistic au fost afectate de uzură și sunt pe cale să se piardă din cauza presiunii factorului uman. Problema uzurii teritoriilor a fost cercetată în detaliu din punct de vedere al impactului ecologic, în schimb destul de puțin s-au studiat pierderile din punctul de vedere al patrimoniului sau cel puțin al vizualului. Deși conceptualizarea naturii ca element de patrimoniu este veche, peisajele abia de curând au intrat în preocupările domeniului patrimoniului⁶⁹⁸. Concomitent are loc integrarea patrimoniului istoric și arheologic în instrumentarul dezvoltării durabile, ca element de stabilitate al specificului cultural local și ca bază pentru turism⁶⁹⁹, situație care conține o ambivalență contradictorie. Transformat în bun de consum, peisajul își pierde și specificitatea⁷⁰⁰ și prin aceasta potențialul de valorificare prin imagine, în condițiile în care astăzi, între turistic și patrimonial, în sens cultural, există o tot mai clară identitate de conținut⁷⁰¹.

*"localul a dispărut, lăsând locul imaginilor turistice, pentru delectarea unei noi societăți a spectacolului răspândit în toată lumea."*⁷⁰²

În lipsa lui, valoarea imaginilor-peisaj se pierde, iar interesul consumatorilor se mută către peisaje mai obișnuite, dar mai puțin erodate prin supra-expunere. Epoca post-industrială a adus o nouă cultura estetică, cea a revalorizării "unei noi sălbăcii", a dezordinii vernacularului, a post-alterării prin industrie și poluare, a recuperării ca valoare estetică a ceea ce nu a apucat să fie patrimonizat înainte de distrugere, și care este acum patrimonizat după distrugere⁷⁰³. Estetizarea, spune Kázmér Kovács reluând ideea formulată de Alain Roger (*Court traité du paysage*, Gallimard, Paris, 1997) este un artificiu făcut pe două căi: pe de o parte prin valorizarea mentală a unui mediu și în al doilea rând prin intervenția fizică în direcția unei adecvări estetice. Ce sens are, în acest caz, să vorbim de conservarea peisajului (ca măsură a patrimonizării), care, conform sensului semantic presupune non-intervenția, dacă aplicând aceleași transformări am putea vedea frumosul și acolo unde astăzi nu-l vedem, adică, de exemplu, în peisajele cu autostrăzi și cu centrale electrice eoliene⁷⁰⁴. Pe măsură ce ocupăm un spațiu îl estetizăm,

⁶⁹⁸ Lowenthal, op. cit., p. 184

⁶⁹⁹ Noronha (de), et al. op. cit., p.288

⁷⁰⁰ Tudora, (2010c), p.159

⁷⁰¹ Matei, op. cit., p. 180

⁷⁰² Vais, (2011), p. 40

⁷⁰³ Tudora, I., *Mădănuț / patrimoniu natural și cultural*, în *ACUM 1*, 2010, Editura Universitară "Ion Mincu", București, pp. 128/129 (Tudora, 2010d)

⁷⁰⁴ Kovács, K., (2010), p. 140

spune Tudora⁷⁰⁵, treptat, pe măsură ce are loc difuzia valorii lui estetice dinspre elita care o definește - și care știe să vadă⁷⁰⁶, curioasă de nou și avidă de expresie ingenuă, înspre publicul larg⁷⁰⁷. În cele din urmă întregul spațiu devine peisaj. Astăzi, modelele estetice vizează tot mai mult înglobarea spațiului din jurul nostru în sfera valorosului, frumosului sau patrimonialului a celui ce până ieri nu trecea decât ca banal.

“Patrimoniul se referea la un moment dat la marile monumente, marii eroi sau la tezaure unice, astăzi este aplaudat vernacularul și tipicul.” (trad. n.)⁷⁰⁸

Dacă la început atenția consumatorilor s-a îndreptat asupra teritoriilor naturale, împădurite, muntoase etc., astăzi sunt căutate arealele rurale, fapt ce a condus la intersecții conflictuale cu alte tipuri de utilizări și cu alți utilizatori, în special cu cei din agricultură.⁷⁰⁹ Consumul actual al terenurilor bazat pe valorizarea estetică se întâlnește cu utilizarea terenurilor în manieră economică tradițională, generează conflicte de apartenență și de primat al valorilor. Acest tip de conflicte apare în special acolo unde valoarea culturală și economică este propusă pe baza unor valori estetice și ambientale, derivate dintr-o multitudine de proprietăți private luate ca ansamblu⁷¹⁰. Dezvoltarea peri-urbană participă uneori în paralel cu turismul la forme de consum ale terenurilor bazate pe valorizare estetică și în mare parte poate fi afirmat că există un conflict generalizat de valori în privința utilizării teritoriului, chiar și între diversele tipuri de consumatori, conflict în care, mai mult, părțile sunt greu de delimitat.

Rezerva

Peisajul agricol este parte a peisajului generic extra-urban, într-o pondere mare la nivel teritorial, și este purtător al unor valori multiple, inclusiv culturale. El conține informație referitoare la evoluția economică, socio-culturală și teritorială, fiind în acest sens un *“element de diferențiere locală”*. Dar fiind considerat mai degrabă peisaj obișnuit, el este cu atât mai vulnerabil în fața transformărilor teritoriale⁷¹¹. În România, de exemplu, protejarea și valorificarea peisajelor obișnuite este aproape inexistentă, singurele peisaje pentru care s-au instituit măsuri de protecție au fost ariile naturale și construite protejate (cu valoare excepțională). Este deci necesară includerea peisajului agricol în politicile de dezvoltare spațială⁷¹², consideră urbanistul Andreea Popa așa cum se întâmplă în alte țări europene, și schimbarea unghiului de vedere, dinspre conceptul de teritoriu productiv

⁷⁰⁵ Tudora, (2010d), p. 127

⁷⁰⁶ ibid.

⁷⁰⁷ ibid.

⁷⁰⁸ Lowenthal, op. cit., p. 184

⁷⁰⁹ Antrop, (2000), p. 27

⁷¹⁰ Qviström, op. cit., pp. 220/221

⁷¹¹ Popa, A., *Evidența prezenței peisajului agricol în teritoriu*, teză doctorat UAUIM, 2011, București

⁷¹² ibid., p. 5

către acela de peisaj, în sensul dat de Convenția Europeană a Peisajului⁷¹³. În conformitate cu definiția propusă de acest document, peisajele agricole productive, ca parte a peisajelor comune, constituie rezerve reprezentative, cu valoare identitară, datorată unei tradiții a utilizării și a percepției asociate⁷¹⁴.

Popa semnaleză noi tipuri de peisaj, rezultate din interacțiunea ruralului cu urbanul, în zona lor de contact, ca urmare a dezvoltării urbane, dar și de amenințarea pe care o ridică acest tip de interacțiune pentru peisajul agricol, în lipsa unor politici coerente⁷¹⁵. Ea considera că pentru spațiul românesc, transformarea teritoriului agricol a avut loc în special în legătură cu urbanizarea extensivă din ultimele decenii⁷¹⁶. Perioadei de control unic sub regimul comunist al dezvoltării teritoriale, care includea dezvoltarea urbană, evoluțiilor prezente le răspund printr-o lipsă de coerență și de corelare între diferitele domenii strategice în dezvoltarea spațială și abaterea constantă de la regulamentele de urbanism, ceea ce a condus la un proces de degradare a peisajelor din toate zonele și la alterări de multe ori ireversibile⁷¹⁷.

După Catalán et al., terenurile agricole pot rezista presiunii urbane doar în măsura în care sunt foarte competitive economic, sau sunt supuse unor reglementări atente⁷¹⁸. Previziunea pentru Spania este că atâta vreme cât protecția prin lege pentru terenurile agricole lipsește, ele vor reprezenta și în continuare principală rezervă pentru urbanizare⁷¹⁹, iar acest scenariu este fără îndoială valabil pentru majoritatea țărilor. Sub amenințarea reducerii sale în fața avansului urbanizării și a aplatizării, peisajul agricol trebuie privit ca fiind resursă (limitată) cu conținut identitar, în raport cu activitatea productivă care îl generează și guvernează și în a cărei evoluție, marcată de perioade de echilibru, putând fi văzute reorganizările succesive făcute în sensul adaptării sale unor cereri sociale și economice⁷²⁰. Chiar dacă astăzi agricultura nu mai este o sursă principală a economiei în Occident, suprafețele de teren pe care le ocupă acest domeniu au ajuns în decursul timpului să fie foarte vaste. Pe viitor menținerea și îngrijirea lor va tinde probabil să devină nu sursa de câștig economic ci sursa de echilibru ambiental și ecologic⁷²¹.

Vincente Gaullart spune că teritoriul urban în ansamblul său corespunde azi, la final de era industrială, unei societăți tehnologic-agricole, care pare să înceapă să înțeleagă mai bine echilibrul între ceea ce produce și ceea ce consumă⁷²². Această nouă înțelegere permite

⁷¹³ *ibid.*, p. 19

⁷¹⁴ *Convenția Europeană a Peisajului*, Florența, 2000

⁷¹⁵ Popa, *op. cit.*

⁷¹⁶ *ibid.*, p. 20

⁷¹⁷ *ibid.*, pp. 6/7

⁷¹⁸ Catalán et al., *op. cit.*, p. 180

⁷¹⁹ *ibid.*, p. 181

⁷²⁰ Popa, *op. cit.*, pp. 18/19

⁷²¹ Antrop, (2000), p. 25

⁷²² Gaullart, *op. cit.*, p. 17

teritoriului agricol să aibă șansa unui nou statut - acela de pandant cu drepturi egale al teritoriului urbanizat și nu doar rezerva lui de creștere. Perspectiva acestei restatutari oferă, chiar dacă numai ipotetic, una dintre cele mai evidente soluții în fața avansului incontrollabil al urbanizării. În lucrul cu nuanțele însă și nu la limita gri-verde a orașului cu câmpul agricol, ci în câmpul multicolor al orașului difuz, o reconsiderare văzută și anterior, dar aici la altă scară și într-un sens nu doar cultural, ci funcțional și strategic, este considerarea terenurilor ca habitate, în care specificitățile bio-climatice, natura proprie și extensia fizică a fluxurilor determină o nouă formă de autenticitate a localului sau particularității⁷²³. Acest tip de viziune, proprie ecourbanismului, nu e cu totul nouă. Utilizarea plantelor locale ca elemente de diferențiere culturală și la nivel de peisaj, de exemplu este semnalată și de Rapoport în anii '70⁷²⁴. Pe de o parte flora spontană contribuie la conturarea unui peisaj local. Deși revăzute mai întâi într-o logică utilitară, buruienile au început să fie tolerate și estetic, observă Tudora, dar calea este încă lungă. Natura însăși, în ipostaza ei cea mai curentă, spune ea, rămâne încă în mare parte "inacceptabilă estetic"⁷²⁵. Pe de altă parte diferitele mode istorice în domeniul peisagistic contribuie la și ele conturarea unui specific cultural al peisajelor. Un exemplu este oferit de Palang et al. în Estonia, unde în anii '30 era promovată plantarea unor anumite soiuri de plante în relație cu diverse spații ale gospodăriei, ca de exemplu liliacul sau molidul, o modă care a creat un peisaj astăzi tradițional. Iar dintre speciile care sunt acum la modă în amenajările jardiniere rezidențiale, dintre care unele exotice, cele care vor rezista climei și se vor adapta solului local, vor fi cele care vor da specificul peisajului local de mâine⁷²⁶. Acest scenariu îl putem extinde și la alte elemente ce se vor dovedi recurente și stabile în peisajele aflate azi în transformare.

Transformări structurale în peisajul tradițional românesc

Dispariția peisajelor culturale tradiționale și înlocuirea lor cu altele noi apărute în ultimele decenii reprezintă o preocupare constantă în literatura științifică a ultimului deceniu. Transformarea peisajelor este văzută ca o amenințare, ca o evoluție negativă, cu atât mai mult cu cât este amenințată nu doar unicitatea cât și diversitatea. Peisaje consacrate, distincte devin azi tot mai asemănătoare. Această uniformizare este principala îngrijorare, pentru că ea ar cauza anularea identității unor teritorii⁷²⁷. Calități precum identitatea sau coerența, deși pot fi descrise relativ ușor dintr-o perspectivă holistică, sunt totuși greu de cuantificat, ceea ce face dificilă prelucrarea lor⁷²⁸.

Peisajul tradițional nu trebuie confundat cu cel cultural, față de care el se formează în

⁷²³ Sorkin, op cit., pp. 231/232

⁷²⁴ Rapoport (1977), p. 163

⁷²⁵ Tudora (2010d), p. 131

⁷²⁶ Palang et al. op. cit., p. 706

⁷²⁷ Antrop (2005)

⁷²⁸ Antrop (1997), p. 116

decursul unei lungi istorii, de obicei de mai multe sute de ani, reușind să se configureze într-o structură recognoscibilă care integrează într-un mod particular elemente biotice, abiotice și culturale. Formarea unor astfel de cadre a presupus puține perioade de schimbări drastice și în schimb lungi perioade de stabilizare⁷²⁹. Multe din ele au dispărut în decursul timpului, fiind înlocuite cu altele, uneori în mai multe rânduri și într-un ritm tot mai rapid pe măsură ce ne apropiem de timpul prezent⁷³⁰. Același lucru, mai ușor chiar de urmărit, s-a întâmplat cu arhitecturile vernaculare. Aproape întotdeauna un loc anume a avut de-a lungul unei istorii nu foarte îndepărtate mai multe forme foarte diferite de locuire.⁷³¹

Datorită inerției peisajului, anumite decizii se materializează mult după ce sunt aprobate. Dacă vrem să înțelegem peisajul mai puțin ca pe un cadru, ci ca pe un proces, recunoașterea acestui fapt face posibilă cunoașterea viitorului⁷³². O alcătuire a istoriei planificării peisajului vernacular necesită o privire capabilă să rețină urmele vagi sau risipite lăsate în teritoriu de mai vechile discursuri ale planificării⁷³³. Urme ale planificărilor trecute pot fi găsite în peisajele vernaculare din întreaga lume occidentală, însă mai sunt de făcut niște pași pentru a înțelege mai bine importanța acestora ca trăsături ale peisajelor vernaculare moderne⁷³⁴. Statutul consacrat al vernacularului, anti-modern, face ca orice transformare modernă a sa, fie la nivel de obiect sau de ansamblu - aici peisaj, să fie văzută ca un declin și o pierdere a autenticității.

"Multe dintre tradițiile vernaculare se unifică cu cele moderne, de multe ori în moduri creative și surprinzătoare, dar rezultatele acestei combinări își pierd de multe ori "dreptul" de a fi considerate cu adevărat vernaculare, ceea ce limitează dreptul unei culturi construite să evolueze și pierde rațiunea gestului vernacular." (trad.n.)⁷³⁵

Pentru că este consecința unei realități sociale, vernacularul este supus aceleiași evoluții pe care o trăiește societatea în cadrul căreia se manifestă. În logica acestei relații, formele locuirii vernaculare de azi nu se află, probabil, într-o criză profundă, ci doar într-o nouă fază de evoluție. Reacția în fața unei astfel de realități nu se poate însă desprinde ușor de regretul pierderii unor practici "autentice" nereplicabile, iar consecința este tendința de prezervare sau prescriere a unor elemente înghețate, considerate de specificitate. În conștiința comună, vernacularul și modernul, nu prea merg împreună, observă Vellinga. Șerbescu se opune unei astfel de atitudini, el avertizând că expresiile arhitecturale și în raport cu ele tradiția și mai ales autenticitatea trebuie văzute ca parte a aceleiași evoluții sociale, ca procese și trăsături dinamice și creative. Cel mai adesea se vorbește de pierderea specificității și a sensibilității și mai ales a autenticității. Reperete sunt clare, consacrate ca

⁷²⁹ ibid., p.109

⁷³⁰ ibid., p.110

⁷³¹ Rapoport (1969), p. 30

⁷³² Qviström, op. cit., p. 219

⁷³³ ibid., p. 220

⁷³⁴ ibid., p. 233

⁷³⁵ Vellinga et al., op, cit, pp. 9/10

produse autentice ale unui spațiu cu un anumit specific și al oamenilor locului. Dar prea puțin se observă că transformările spațiale și ale arhitecturii sunt efecte ale unor transformări sociale, iar ieșirea din cursul vreunei tradiții nu este o acțiune deliberată, ci o urmare a acestora⁷³⁶.

În același timp se ridică întrebarea care este cantitatea transformării necesare pentru a anihila/aliena un peisaj⁷³⁷. În sprijinul acestei întrebări, modelul Identerra⁷³⁸ definește identitatea teritorială ca pe un set de constante și fluxuri spațiale care marchează o unitate geografică – un loc sau o regiune. Sunt denumite constante spațiale toate elementele patrimoniului natural, cultural și economic, precum și acea populație care este ancorată, împământenită permanent sau temporal într-un teritoriu. Mai în detaliu patrimoniul natural include toate elementele și obiectele care constituie mediul natural (atmosfera, litosferă, hidrosferă și biosferă) într-un teritoriu. Populația desemnează modelul de distribuție spațială și trăsăturile structurale (biologice, sociale, economice, culturale) ale oamenilor care sunt prezenți permanent sau temporar într-un teritoriu. Patrimoniul economic este totalitatea obiectelor mediului creat artificial (natura modificată și cadrul construit) create în scopul producției, distribuției și consumului de bunuri și servicii materiale (cele legate de satisfacerea unor nevoi fizice) dintr-un teritoriu. Iar patrimoniul cultural reprezintă totalitatea obiectelor mediului creat artificial (natura modificată și cadrul construit) create în scopul producției, distribuției și consumului de bunuri și servicii imateriale (cele legate de satisfacerea unor nevoi spirituale) dintr-un teritoriu. Constante spațiale sunt așadar peisajele naturale (intacte sau modificate, conservate sau degradate etc.) și culturale (agricole, industriale, rurale, urbane, mixte etc.) dintr-un teritoriu. În sfârșit, fluxurile spațiale sunt definite ca activități, relații și înțelesuri într-o rețea orizontală (teritorială) și verticală (funcțională), care determină natura, societatea, economia și cultura. Seturile de fluxuri spațiale determină anumite stiluri de viață, înțelese aici ca modele de utilizare și management al constantelor spațiale⁷³⁹. O aplicarea a acestei grile de lectură asupra unui teritoriu cu un anumit specific, cum ar fi poate satul sau orașul românesc, nu poate decât să constate evoluția și nu abandonul mediului de viață așa cum era cunoscut anterior, în forma sa fizică și în practica sa cotidiană, poate una din cele câteva astfel de evoluții succesive în ultima sută de ani.

Arhitectura vernaculară nu ar trebui văzută ca o categorie ce necesită protecție și prezervare, ci ca pe un concept ce include specificități dinamice, a căror evoluție le menține totuși foarte specifice unui loc⁷⁴⁰. Șerbescu observă în acest sens că, deși migrația sau turismul au transformat radical mediul rural din punct de vedere formal, spațial și tehnologic, ele nu pot rupe definitiv orice legătură a lui cu tradiția. Teoria dependenței culturale în antropologie afirmă că în cazul culturilor tradiționale, venirea lor în contact

⁷³⁶ Șerbescu (2011), p. 7

⁷³⁷ Antrop (2005)

⁷³⁸ autori Roca., Z., Claval, P. et al

⁷³⁹ Roca, et al., op. cit., p. 436

⁷⁴⁰ Vellinga et al., op. cit., p. 9

cu civilizația occidentală va conduce la o pierdere sau un declin al structurilor sociale indigene, a culturii și a tradiției, și, ca un corolar al teoriei evoluționiste, vor trebui să devină și ele moderne pentru a supraviețui. Există desigur și scenariul contrar, în care un grup adoptă în mare parte mijloacele tehnologice, care în cele din urmă îi permite să-și consolideze cultura proprie și să "*indigenizeze modernitatea*".⁷⁴¹ Influența urbanității și avansul acestuia față de rural au influențat mereu noțiunea de frumos a locuitorilor spațiului rural și în România, relația fiind una de implicare directă: urban, deci frumos. De-a lungul întregii perioade socialiste, de pildă, când introducerea modelelor tip de locuințe rurale pregătea o altă imagine și ordonare a satelor românești, preluarea lor pe scară largă a creat în cele din urmă tot un peisaj vernacular, prin nenumărate interpretări, adaptări și conformări ale tipologiile create de mediul oficial. Astăzi modelele de locuire rurală introduse de statul socialist, abandonate în mare parte în cazul construcțiilor noi, reprezintă în cea mai mare măsură o expresie a vernacularului și mai mult, a unuia istoric.

La fel ca oriunde, se poate vorbi de o suprapunere de tradiții și influențe în cazul României. Foarte pe scurt, ar fi vorba pe de o parte de o tradiție europeană, est-europeană mai precis, în care influențele orientale sunt semnificative, un regim totalitar dur, o explozie de energii în ultimii ani și o aseasonare cu măsuri menite să facă alinierea țării la sistemul din Uniunea Europeană în prima fază și mai apoi o implementare de facto a regulilor acesteia. Toate acestea fac din modelul de dezvoltare întâlnit în România, afirma Constantin Goagea, unul nici complet occidental și nici unul specific în totalitate aglomerărilor urbane din țările în curs de dezvoltare⁷⁴². Matache observă la rândul său că alinierea istorice la modurile urbane și de locuire de tip european din România s-au făcut întotdeauna cu rezerva unui specific de morfologie locală, în care aspectele ruralității s-au menținut în structura formală cât și în modurile de locuire. După ea, același transfer de urban în rural sau invers există în esență și azi, diferența fiind felul de înțelegere și punerea în operă. Ceea ce caracterizează sinteza actuală este, în opinia autoarei, substituția ruralului cu rusticul, o formă caricaturală⁷⁴³. Pentru Șerbescu peisajul "*ezitant*" și uneori "*grotesc*" de azi, după lungă și transfiguranta experiența socialistă, este rezultatul provizoriu al unui proces de transformare aflat abia la început⁷⁴⁴. Deși consimte că schimbarea modului de locuire tradițional și, în mai mare măsură, schimbarea arhitecturii locuirii este adesea una radicală, puternic contrastantă cu mai vechile specificități locale - "*arhitectura vernaculară a prezentului arată cu totul altfel decât știam*"⁷⁴⁵ - el crede în persistența în formele construite de acum a unui sens al locului, altfel decât ca o continuitate formală, ci mai degrabă ca o relație fundamentală de dependență față de condițiile sociale, economice și culturale care intervin în modul de viață al oamenilor. Acesta în sine s-a schimbat semnificativ în perioada tranziției post-

⁷⁴¹ Vellinga, op. cit., p. 85

⁷⁴² Goagea et al., op. cit., p. 10

⁷⁴³ Matache, op. cit., p. 13/14

⁷⁴⁴ Șerbescu (2011), p. 18

⁷⁴⁵ *ibid.*

socialiste, ca parte a procesului amplu și atât de nesigur al căutării modernității⁷⁴⁶.

Identitate, tradiție și familiaritate în peisajul comun

În pofida unei anume reziliențe, identitatea unui peisaj nu este constantă în timp. În variația ei temporală ea întâlnește alte producții de spații și alte identități care o redefinesc treptat. Dincolo de un teritoriu - ceea ce însă o fac să fie mai mult decât doar o idee - sunt o istorie, o imagine sau un set de imagini și un vocabular asumate de un grup sau pentru un grup de oameni⁷⁴⁷. Asociată în general grupurilor mici și omogene și unui spațiu fizic restrâns, identitatea funcționează și în societățile moderne la scară mare ca referință culturală a unor feluri de a realiza ceva, sau în tandem cu ideea de origini, prilejuită de o căutare a autenticității⁷⁴⁸. Narațiunea originii este o componentă esențială în definirea unei identități. În majoritatea culturilor, în toate timpurile există un mit original și o morală politică a întâietății, care acordă vechimii rol de legitimare⁷⁴⁹. Creșterea acestei obiectivități are loc în perioada modernă, odată cu “inventarea tradiției”⁷⁵⁰ și construcția graduală a sentimentului național, iar istoria poporului este sursa predilectă de simboluri pentru că ea oferă figuri legendare și personaje preeminente sau momente de trecut glorios (și pierdut) ale civilizațiilor respective^{751,752}. Momentul istoric în cauză anticipează colapsul marilor imperii în amurgul celei dintâi modernități, când sunt eliberate pe harta Europei o serie de state-națiuni noi, fiecare în căutarea propriei identități și delimitări⁷⁵³. Odată cu ele apar și primele școli naționale în arhitectură, pentru că în marele proiect național arhitectura este un instrument de calibrul, ea oferă suportul de reprezentare ideologică⁷⁵⁴ și în același timp modele arhetipale, recuperate din forma construită vernaculară și regională și asumate ca proprii sau identitare.

Recuperarea specificității locale revine ca una dintre temele asumate de arhitectură și după încheierea proiectului modern, chiar și când discursul identitar este amuțit în prim-planul politic în urma exceselor secolului XX, mai ales ca reacție la noua transfigurare a lumii cauzată de globalizare și de expresiile ei estetice delocalizate. Epocii postmoderne îi corespunde o perioadă în care producția de identități tradiționale locale se corelează unei

⁷⁴⁶ vorbim, desigur, de modernitatea sfârșitului de secol XX

⁷⁴⁷ Terkenli, op. cit., p. 202

⁷⁴⁸ Bronner, op. cit., p. 29

⁷⁴⁹ Pentru Paul Oliver, de pildă, o cultură fără rădăcini este una fără semnificații, vezi Oliver, op. cit., p. 25

⁷⁵⁰ Hobsbawm, E., *The Nation as Invented Tradition* în Hutchinson, I. & Smith A.D. Ed, *Nationalism*, 1994, Oxford Readers, Oxford, p. 76-82

⁷⁵¹ Hutchinson, I. & Smith A.D. Ed, *Ethnicity*, 1996, Oxford Readers, Oxford, p. 10

⁷⁵² Alexandrescu, S. *Modernism și antimodernism. Din nou, cazul românesc*, în Antohi, S. Ed., *Modernism și antimodernism. Noi perspective interdisciplinare*, 2008, Cuvântul, București, p.129

⁷⁵³ Brass, P.R., *Ethnic Groups and Ethnic Identity Formation*, în Hutchinson, I. & Smith A.D. Ed, *Ethnicity*, 1996, Oxford Readers, Oxford, p. 87

⁷⁵⁴ Hobsbawm, op.cit., p. 80-82

situări tot mai evidente într-un sistem economic global, în care valorizarea diferenței devine cheia sustenabilității economice și presupune artificii de recuperare a unor tradiții constructive și de utilizare a spațiului. Cultura "*tradițională*" de azi este în multe cazuri rezultatul unui proces conștient de elaborare și deliberare⁷⁵⁵, acționat de politici de stat sau comerciale. În acest timp formele regionale continuă să se dezvolte, atente mai ales să nu piardă pasul cu modernitatea și cu formele ei de bunăstare, decât cu tradiția. Cultura locală este pragmatică și nici într-un caz statică.

Astăzi peisajul nu mai este obligat să reprezinte un teritoriu⁷⁵⁶, iar arhitectura nu mai trebuie să semnifice urbanitate sau o societate locală, făcând doar parte dintr-o cultură mai largă, evident globală, în care orice tipologie locală se amestecă cu formele transnaționale de consum. Caracteristicile spațiale ale dezvoltărilor urbane actuale, adesea rămase în seama unor inițiative private, merg de multe ori într-o direcție opusă față de ale restului orașului, adesea fiind deliberată intenția dezvoltatorilor de a crea o identitate spațială diferită⁷⁵⁷. O caracteristică ubicuă a acestor dezvoltări este prezența caselor individuale izolate, cuplate sau înșiruite. Ele condensează noul tip de țesut urban rezidențial în periferiile metropolitane din sudul Europei. Prin urmare municipalitățile secundare din raza metropolitană a Madridului, Valenciei și Barcelonei sau orașelor Milano sau Torino, oferă un peisaj urban care până nu demult era exclusiv asociat orașelor din spațiul anglo-saxon. Acest peisaj-*sprawl* sau *sprawlscap*⁷⁵⁸ este cel mai definitoriu pentru procesele urbane din ariile metropolitane ale orașelor regiunii. În cazul Barcelonei, locuințele de acest tip au reprezentat 40% din volumul total al locuințelor construite între 1985 și 2000, în zone relativ apropiate centrului, ajungând până la 70% în municipalitățile mici din raza metropolitană⁷⁵⁹. În spațiul american acest model astăzi global al suburbiei, supermarketului și centrului comercial îi aparține în sine, în mod legitim, peisajului vernacular, pentru că el are originea în acel loc. În altă parte aceleași elemente nu recrează, în pofida spectrului americanizării, exact același peisaj, ci ajustările și implementarea vor urma specificității locale⁷⁶⁰. În spațiul mediteranean atuurile urbanității compacte rămân parte a unui mod de utilizare a orașelor specifice regiunii și ele vor ajusta felul în care se dezvoltă și se folosește suburbia de acolo; în Europa Centrală și de Est cele mai frecvente dezvoltări de tip nou sunt acele peisaje hibride care combină edificii și amenajări industriale și economice (centre comerciale, depozite, sedii de firme) și zone rurale pe jumătate "*tradiționale*", dar și zone rezidențiale în care coexistă locuire de mică și mare densitate⁷⁶¹. Coexistența aceasta a ansamblurilor rezidențiale de locuințe colective și a locuințelor unifamiliale de tip suburban sau rural este unul dintre factorii de

⁷⁵⁵ Kearney, M., *The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism*, în *Annual Review of Anthropology*, vol. 24/1995, p. 556

⁷⁵⁶ Muñoz (2008)

⁷⁵⁷ Marin et al. op. cit., p. 4

⁷⁵⁸ Ingersoll. op. cit.

⁷⁵⁹ Muñoz (2003), p. 382

⁷⁶⁰ Pichler - Milanović, op. cit., apud John Brinckerhoff Jackson, *Discovering the Vernacular Landscape*, 1984, Yale Architectural Press

⁷⁶¹ Pichler - Milanović, op. cit.

deconstrucție a dualității oraș compact - peisaj pastoral și este considerat în același timp un element de unicitate al suburbiei est-europene.

*"Lumea se globalizează dar într-o vale îndepărtată din Himalaya mai există o cultură locală. E mult mai interesant să afirmi că în adevărata globalizare apar noi condiții locale și că acestea sunt tot așa de diferite cum obișnuiau să fie odinioară între văi"*⁷⁶²

În multe alte părți în țările Europei de Est, în fața occidentalizării au existat în ultimele decenii ale secolului XX, și probabil va mai există sub o formă sau alta și mai târziu, tendințe de independență culturală și de propagare a unor aspecte ale moștenirii culturale⁷⁶³. Dar chiar și fără ele, noile identități locale incluse într-o rețetă globală relativ uniformă conțin registre de semnificații sau sisteme de reprezentare care păstrează firesc habitusuri locale. Ele asigură că în fiecare mediu cultural în parte există un anume fel de organiza și de a percepe spațiul locuit și de a crea un mod de viață, este de părere Adell⁷⁶⁴, chiar dacă, de pildă, odată cu răspândirea bunurilor casnice de larg consum standardizate s-a produs și omogenizarea mediului domestic, făcând inutil conceptul de tipologie regională de locuință⁷⁶⁵. Dincolo de a puncta inevitabilul transformărilor, o asemenea opinie demite încercarea încrâncenată de a păstra bucăți de istorie și frumusețe trecută⁷⁶⁶.

*"Regionalismul devine relevant atunci când există o masă critică suficient de consistentă care să susțină, cantitativ, împărțirea unei anumite practici într-o anumită regiune."*⁷⁶⁷

Davis, din contră, chestionează necesitatea sacrificării arhitecturii ancorate local ca urmare a schimbării modului de viață, creșterii mobilității și diversității sociale a populației⁷⁶⁸. Dar această eliminare sau scoatere completă de uz nici nu se produce vreodată. Chiar și societățile pluraliste moderne în care aculturația marchează fiecare aspect al vieții cotidiene, producția de arhitectură împărțită de o masă critică nu poate fi decât bazată local. Acest vernacular modern este într-adevăr infuzat de elemente și exigențe străine, ceea ce în procesul de dezvoltare accelerată actual a condus la pierderea anumitor trăsături ale mediului definit anterior ca tradițional⁷⁶⁹. Însă dacă tradiția locală se pierde, se poate vedea și că există un număr de alte posibile tradiții emergente⁷⁷⁰. Șerbescu adoptă punctul de vedere al lui Vellinga, conform căruia vernacularul nu poate

⁷⁶² Vais, (2011), p. 31, apud Koolhaas, R., *Navigating the Local. Rem Koolhaas in conversation with Sang Lee*, în Baumeister, R., Lee, S., Eds., *The Domestic and the Foreign in Architecture*, 2007, 010 Publishers, Rotterdam p. 345

⁷⁶³ Oliver, op. cit., pp. 62/63

⁷⁶⁴ Adell, op. cit., p. 74

⁷⁶⁵ Allen, op. cit., p. 158

⁷⁶⁶ Meinig, D. W., *Reading the Landscape. An Appreciation of W.G. Hoskins and J.B. Jackson*, în Meinig, D. W., Ed., *The Interpretation of Ordinary Landscape. Geographical Essays*, 1979, Oxford University Press, New York, p. 235

⁷⁶⁷ Vais, (2011), p. 30

⁷⁶⁸ Davis, (1999), pp. 283/284

⁷⁶⁹ Șerbescu, (2011) p. 3

⁷⁷⁰ Bronner, op. cit., p. 29

fi doar un domeniu al istoriei: "*În aceste momente o privire critică poate observa cum se produce efectiv reformularea tradiției*". Vernacularul nu mai este un produs local absolut, ci un produs de sinteză locală a unor tendințe globale.

Obiectul construit „tradițional” este unul aflat în câmpul mai larg al categoriei vernaculare sau indigene, deși subiectul tradiționalismului circumscrie într-un fel toate obiectele vernaculare. Tradiția este în mod tipic asociată cu staticul și este opusă schimbării, câte vreme de fapt ea implică variație și răspuns organic și oferă un cadru care permite opțiuni și adaptare⁷⁷¹. Deși o referință permanentă și uneori autoritară în mediul ei, tradiția nu este tot una cu regula. În fața autorității ea respinge impulsul și se opune externului. În contextul construcției vernaculare, tradiția însă include cunoașterea colectivă și experiența unui grup și normele care au devenit acceptate de grup ca fiind potrivite mediului construit⁷⁷².

*"Lucrul în spațiul tradiției face ca tradiția în sine să nu reprezinte un element ci mai cu seamă un mediu, care conține diversele sale existențe și activități."*⁷⁷³

Ea se definește ca atare doar în registrul cult și în momentul parțialei sale epuizări, odată cu conștientizarea de sine, în sens recuperator, spune Dinulescu⁷⁷⁴. Acest lucru se întâmplă în momentul apariției unei alte opțiuni, când ea încetează să mai fie singura realitate "*general acoperitoare*". Ca formă de cunoaștere împărtășită, tradiția este gramatica pe care se bazează un limbaj. Folosind modelul lingvistic putem vedea tradiția ca acea formulare, care prin repetare și utilizare frecventă capătă recunoaștere⁷⁷⁵. Rapoport consideră esențială următoarea întrebare: ce este repetat, prin ce mecanisme și în ce fel este acest ceva semnificativ⁷⁷⁶? Semnificativ este ceea ce câștigă valoare prin valența sa de repetitivitate. Tradiția este astfel nu ceea ce se pierde, ci ceea ce se repetă și astfel supraviețuiește, trecând de filtrele memoriei și practicilor colective.

"Familiaritatea poate influența felul în care este evaluat mediul rural. Cei care au fost frecvent la țară sau au locuit acolo, consideră acel mediu atractiv" (trad. n.)⁷⁷⁷.

Dacă pentru multă vreme în ochii occidentalului orașul musulman părea total haotic, azi, după o mai îndelungată expunere, el este văzut, din contră, ca un mediu puternic încheșat și unitar, cu o serie relativ mică de reguli de alcătuire și elemente tipice. Familiaritatea are aici un rol important, prin uzanță lucrurile devenind recognoscibile și mai mult - lizibile: este greu de găsit medii care să nu fie coerente, dincolo de orice primă

⁷⁷¹ Bronner, op. cit., p. 26

⁷⁷² ibid., pp. 24 - 25

⁷⁷³ Dinulescu, H., *În căutarea modelului. Rezonanța tradiției în arhitectura românească*, teză de doctorat, UAUIM, 2011, București, p. 1/2

⁷⁷⁴ ibid.

⁷⁷⁵ Bronner, op. cit., p. 26

⁷⁷⁶ ibid.

⁷⁷⁷ Dam (van), et al., op. cit., p. 467, (Vdam), apud Kaplan, R., Kaplan, S., *The Experience of Nature. A Psychological Perspective*, 1989, Cambridge University Press, Cambridge

impresie⁷⁷⁸. La nivel geometric, structura unui oraș este dată de un element care se repetă, într-o varietate aproape nesfârșită de variante. Dincolo însă de orice formă și structură ierarhică spațială, coerența unor medii ține și de altceva. Caracterul unui spațiu, oraș sau casă, este dat de acele evenimente (puține tipologic) care se întâmplă acolo în mod repetat, este de părere Christopher Alexander⁷⁷⁹.

În spațiul capitalist al ultimei părți a secolului XX se crează multe unități identice, multe locuri similare, deși nu lipsite de loc⁷⁸⁰. Coerente din prima pentru privitorul obișnuit, aceste spații omogene, induc ideea de predictibil și astfel familiar. De ce grădinile suburbane americane nu sunt îngrădite, așa cum sunt aproape peste tot în lume? Pentru americanul locuitor în suburbie chestiunea este de neconceput - nu atât pentru că este împotriva la ceva, ci pentru că ține de o familiaritate care nu mai este demult chestionată⁷⁸¹. Prin procesul de a deveni familiare, cunoscute, spațiile capătă și o identitate ca loc⁷⁸². În spațiul românesc, blocurile de locuințe sunt printre cele mai recognoscibile forme construite. Ele reușesc pentru prima dată să unifice întreg peisajul urban românesc, chiar dacă nu în felul cel mai împărțit.

*"Peisajul unei culturi e diferit de viziunea spațială a acesteia. Ar însemna altfel că viziunea imanentă a spațiului unei culturi ar fi o simplă sistematizare a peisajului în care apare cultura."*⁷⁸³

În esență, geografia morală exprimă pur și simplu ideea că *"anumiți oameni, anumite lucruri și anumite practici aparțin anumitor spații sau peisaje și nu altora"* (trad. n.)⁷⁸⁴. Schimbarea unor trăsături ale cadrului de viață, mai precis modificarea unor aspecte de identitate a lui, este un semn al nivelului de satisfacție față de acel cadru de viață, muncă sau timp liber, și poate chiar mai precis, față de anumite condiții culturale, sociale, economice, ecologice etc., pe care le oferă acesta. Acest tip de relație – nivelul de satisfacție rezultat într-un tip de atașament față de teritoriul pe care îl ocupă cineva – este denumit topofilie⁷⁸⁵. Davis este de părere că arhitectura recentă nu reușește să conecteze, să răspundă suficient nevoilor emoționale. Ceea ce mediul construit de azi oferă este doar familiaritate, nu și sentimentul profund de conectare cu locul, cu istoria lui sau pur și simplu unii față de alții⁷⁸⁶. Stă însă în puterea familiarității să se transforme încet în sentiment. Atașamentul, trăirea afectivă, sentimentul de confort pe care le poate genera spațiul familiar, în diversele lui ipostaze repetitive merită luat în seamă, fie el autentic sau

⁷⁷⁸ Habraken, op. cit., p. 226

⁷⁷⁹ Alexander (1979), pp. 66/67

⁷⁸⁰ Hayden, op. cit., p. 115

⁷⁸¹ Habraken, op. cit., p. 228

⁷⁸² Rogerson, R., Rice, G., *Making Sense of Places: "Moral geographies" of sensory urbanism*, în *Architectural Theories Review*, vol. 14, 2/2009

⁷⁸³ Matei, op. cit., p. 59

⁷⁸⁴ Rogerson et al., op. cit., p. 128

⁷⁸⁵ Roca et al., op. cit., p. 441,

⁷⁸⁶ ibid., p. 155

nu. În mediul global în care populația este din ce în ce mai mobilă, tocmai aceste instanțe spațiale familiare - de cele mai multe ori spații de consum repetabile, au cel mai important rol în acomodare și în apropierea locului. Pe astfel de trăsături se bazează lanțuri de servicii răspândite într-o rețea globală de deservire. În experiența cotidiană familiaritatea este principalul mecanism de circumscriere culturală, destituind demult tradiția din această ipostază.

Pe de altă parte spațiile de consum sunt într-o periodică înnoire, pentru că înnoirea sporește profitabilitatea⁷⁸⁷, dar înnoirea frecventă a lor și a altor componente ale mediului de viață este doar o instanță a unei dinamici mult mai accentuate a acestuia în prezent, în raport cu orice altă etapă istorică. Frecvența reinnoire a cadrului fizic produce însă un tip de nostalgie pentru etape anterioare, cu atât mai mult cu cât ele au putut fi contemporane cu alte etape ale vieții utilizatorilor săi actuali. Spațiile noi asigură nu doar nevoi funcționale, așa cum crede Davis, ci din contră, prin raportarea lor la mai vechile lor instanțe, ele creează condițiile activării memoriei și prin asta a reconsiderării unor etape trecute, deși tot mai recente. În felul acesta poate fi explicat de exemplu și interesul pentru construcțiile perioadei socialiste, în pofida desconsiderării de care aveau parte în anii '90. Construcțiile unei generații în urmă sunt astăzi structuri istorice⁷⁸⁸, pentru că înnoirea frecventă a mediului de viață îmbătrânește repede clădirile și face astfel posibil atașamentul față de ele.

⁷⁸⁷ *ibid.*, p. 157

⁷⁸⁸ Lowenthal, *op. cit.*, p. 184

Capitolul 6. Modelul dispersiei urbane și peisajul tradițional

Terminologie

Urbanitatea dispersă, dincolo de eticheta sa de model de creștere global concentrează fenomene alternative și particularități regionale de dezvoltare teritorială, deși toate sunt puse în legătură cu moduri noi de structurare socială și de organizare economică, ale căror efecte sunt vizibile în geografia spațiului construit, în afara limitei clasice a urbanității. O serie întreagă de neologisme sunt folosite începând cu anii '80 în literatură pentru a face referire la forme de urbanitate sau de non-urbanitate actuale, ale căror sensuri inițiale par a-și fi pierdut contururile, ajungând să fie folosite ca sinonime. Geograful Joan Vicente Ruffi⁷⁸⁹ încearcă o ordonare a acestor termeni propuși de terți autori pentru a se referi la situații regionale distincte. Trecerea lor în revistă produce ocazia unei puneri în relație a lor cu formele de creștere dispersă autohtone în încercarea de a circumscrie sau defini specificul peisajului periurban românesc de azi. Termenii prezentați pe larg de autor vor fi trecuți pe scurt în revistă.

Exopolis, un termen propus de geograful Edward Soja, definește orașul ca simulacru, ca "parc tematic dedicat vieții cotidiene" (trad. n.) în care orice îți dorești poate deveni real. Termenul este ancorat în decorul californian, foarte filmic.

Edge City (termen atribuit jurnalistului Joel Garreau), marchează exodul din orașe al industriilor cele mai competitive, care au atras după sine noi dezvoltări, inclusiv rezidențiale, în noile amplasamente. Noile nuclee sunt departe de a fi suburbii dormitor, ele sunt orașe active, având un cumul de funcțiuni, și mai mult, ele sunt motorul care pune în mișcare ocuparea noilor teritorii. Acest dinamism atrage concluzia că ele ar fi orașe "mai bune" ca vechile orașe, ele sunt rezultatul unei cereri sau dorințe a locuitorilor, și nu al planificării "despotice" a politicienilor sau urbaniștilor, dar în care nu se știe unde locuiesc cei care se ocupă de întreținere, pentru că nu pare să existe o diferențiere spațială sau rasială. Unul dintre cei mai populari termeni, *Edge City* a ajuns în timp să desemneze exact acele suburbii sau orașe satelit față de care autorul inițial propunea o diferențiere. Definiția va fi în cele din urmă acceptată, sub argumentul timpului care va aduce până la urmă o metamorfoză completă, definitivă, spre un oraș adevărat.

Postsuburbia este suburbia care și-a pierdut prefixul "sub", este cartierul care câștigă în complexitate și funcționalitate odată ce problemele ambientale, sociale – de segragare și

⁷⁸⁹ Ruffi, J., V., ¿Nuevas palabras, nuevas ciudades?, în *Revista de geografía*, 2/2003, pp. 79-103

izolare, de congestie, datorită dependenței de automobil etc., odată conștientizate sunt într-o-câtva depășite. Postsuburbia refuză să mai fie cadrul de viață al unei clase medii uniforme, al casei cu grădină și mașina pe alee în formă repetitivă și exclusivă.

Postmetropolis este Los Angeles mai mult decât orice altceva, este metropola redevenită oraș, sau orașul care conține toate felurile de oraș. Postmetropolis este rezultatul proceselor contrare și succesive de destrămare și rețesere, de descentralizare și recentralizare, de dispersie și de intensificare, de dezintegrare și reintegrare. El este forma matură a metropolei.

Technoburb este acel centru care concentrează în afara orașelor industrii, școli, spitale, locuințe și “întotdeauna mall-uri” într-o rețea de infrastructură mai degrabă rutieră și exterioară orașului. Este un fel de complexitate urbană, fără structură sau densitate urbană, și un fel de *Edge city* mult mai dependent de o activitate economică care-l face posibil. Se poate vorbi și despre un tip de oraș virtual, a-geografic, făcut posibil datorită tehnologiilor și instrumentelor de comunicare și informare actuale, în care sunt conținute, la fel de virtual, și atribute ale urbanității – vecinătate, comunicare, accesibilitate etc.

Rururbanizare este un termen de origine franceză care se referă la procesul de urbanizare a zonelor rurale, mai exact la acele localități care, aflate în vecinătatea unor centre urbane imporatante, devin parte a inelului de dezvoltare al centrelor în mod activ, primind populație nouă de origine preponderent urbană și dezvoltându-și noi funcțiuni și o serie de legături cu centrul, fără a face corp comun cu acesta, așa cum ar face-o periferiile crescute organic în jurul său.

Orașul difuz, un concept propus de Francesco Indovina, descrie o rețea urbană minimală, la scară mare, care începe să funcționeze ca un oraș. Poate fi orașul în formare, unul cu mari spații interstițiale, agrare sau nu, dar în orice caz non-urbane. El nu este *sprawl* de tip american în adevăratul sens, ci pe de o parte este rezultatul unei pierderi a densității urbane, dar pe de altă parte a creșterii densității teritoriului non-urban, agrar, dar care rămâne non-urban în continuare. Trecerea zonelor din proximitatea orașelor de la o economie agrară la una de altă factură, care menține populația în zonă, așa încât are loc o oarecare urbanizare prin construirea de noi locuințe în imediata vecinătate a vechilor gospodării natale, și o ulterioară pătrundere a industriei aici, a dus la o densificare a ruralului pe vechile infrastructuri. Pe de altă parte, plecarea unor industrii din orașe în afara lor a creat fenomenul complementar, de-densificator al orașelor. Aceste relocalizări vor atrage și câteva transformări ale pieței rezidențiale, piața în care încep să se vadă noi oportunități de a locui un teritoriu în afara spațiilor tradiționale urbane și în alte limite de costuri, toate sprijinite de reglementări permissive. Rezultatul este o urbanitate antagonică vechilor structuri urbane, o urbanitate convergentă și integratoare, dar care în

același timp nu reușește să convingă. Ea rămâne urbanitatea fără oraș și non-locul⁷⁹⁰.

Metapolis (François Ascher) este un termen cu priză în special în rândul arhitecților, care se referă la orașul hiper-contemporan, orașul post-urban și post-metropola. Dacă din punct de vedere sociologic cuvintele cheie sunt "fragmentare" și "individualism", chiar mai pregnante decât în cazul metropolei, din punct de vedere formal *metapolisul* este ultra eterogen și probabil discontinuu. Nu are centru, sau nu are unul singur, nici unitate, ca atare nu are periferii, iar legăturile între spații, grație căilor de transport avansate, se fac în puncte ale unei rețele și nu continuu sau liniar. Efectul este unul de tunel, care pune în opoziție spații hiper-centrale de spații de tip *no man's land*. Descriind același tip de urbanitate, Rem Koolhaas vorbește despre orașul generic, în terminologia sa orașul XL.

Periurbanizare este creșterea teritoriului unui oraș, ca o dilatare progresivă și ca rezultat al polarizării centrului urban. Forma este una difuză, dar există o anumită structură urbană sau cel puțin un potențial de a deveni oraș.

Hyperville descrie fenomenul teritorial/urban în care s-a pierdut o mare parte din logica topologică a orașului tradițional, în special opoziția centru – periferie și întreaga șarjă social-economică a acestei dualități. Este făcută comparația cu textul – o structură liniară, cu o logică de parcurgere clară și hipertextul, fără o structură imperativă, care poate fi abordat în diverse maniere. În același timp, se poate vorbi de orașul ubicuu, sau orașul rețea, omnipolis, orașul care include și se regăsește în toate orașele sale parțiale.

Privatopia este orașul privat, al spațiilor private, al *gated community*-uri, al *mall*-urilor private care se substituie spațiilor publice, în care accesul este controlat și supravegheat și la o adică selectiv, dar în același timp sunt toate acele măsuri politice de restrângere a accesului sau utilizării unor spații din orașul "clasic" - îngrădiri, eliminarea locurilor de șezut într-un spațiu public, parterele opace, accese selective etc., și în același timp este gestiunea urbană în care anumite responsabilități sau administrări sunt virate către comunități restrânse sau interese parțiale.

Urban village este termenul care desemnează acele morfologii rezultate ale noului urbanism, enclavile neotradiționale create ca răspuns la formula suburbiei și la *sprawl*, care însă funcționează tot datorită acelorași mecanisme care fac posibilă funcționarea celorlalte tipuri analizate, anume accesibilitatea, noile tehnologii, descentralizare producției și consumului etc..

Toate aceste neologisme atent diferențiate descriu procese, similare, uneori simultane și totuși nu de puține ori contradictorii. Dintre toate, deși trăsături comune pot fi identificate în fiecare dintre ipostaze, *Orașul difuz* propus de Indovina adună cele mai

⁷⁹⁰ Dintre toate aceste scenarii, acesta pare să fie cel mai caracteristic pe plan general și în România, fiind de altfel și cel mai apropiat din punct de vedere geografic / cultural, fiind formulat în legătură cu experiența din spațiul european și mai exact nord-italian.

multe trăsături pe care le putem regăsi pe plan general și în cazul scenariilor de transformare a teritoriului din România. Este de altfel și modelul cel mai apropiat din punct de vedere geografic / cultural, fiind formulat în legătură cu experiența din spațiul european și mai exact nord-italian. Ceea ce afirmă toate aceste ipostaze este că, de vreme ce există, modelele urbane anterioare sunt parțial depășite. Orașul secolului 20, fie că a urmat orașului grădină, gross-stadt-ului sau cartei de la Atena, a suferit eșecuri și degradări față de utopia care le precedea, ajungând nu de puține ori în situație de criză. Motivele sunt diverse și foarte cunoscute: schimbări tehnologice, economice și sociale, previziuni deșarte etc.⁷⁹¹. O privire de ansamblu a acestor ipostaze relevă că ele nu sunt în niciun caz efectul unor schimbări survenite doar în ultimele decenii, ci a unor transformări treptate, debutate odată cu revoluția industrială și accelerate de ritmul avansului automobilului, în special după cel de-al doilea război mondial. Desigur inegale, aceste transformări comune au pătruns în mod diferit și au avut alte cronologii în diversele societăți și teritorii, însă aproape întotdeauna ele au generat o creștere fără precedent și într-o manieră nouă a orașelor.

Dispersia urbană în Europa

Dacă de-a lungul istoriei creșterea orașelor a fost asociată creșterii populației, de multe ori ea nu are legătură cu aceasta, ci în schimb cu o serie întreagă de alți factori, printre care preferința pentru locuirea individuală, creșterea mobilității, deciziile investitorilor comerciali și coerența și eficacitatea politicilor de dezvoltare teritorială la mai multe niveluri⁷⁹². În spațiul european există o puternică tradiție a locuirii în orașe compacte în majoritatea zonelor continentului, care a influențat inclusiv viziunile urbane revoluționare ale modernității și contemporaneității. Propuneri că cele ale lui Le Corbusier (*Plan Voisine*, 1933), elimină completul orașul aglomerat așa cum îl știam, pentru a-l înlocui tot cu o formulă de mare densitate, de această dată într-o dezvoltare verticală, de mari ansambluri de locuit într-un grila sau un mare spațiu verde, neconstruit. Chiar dacă nu avea să fie implementată decât marginal, propunerea aceasta la rândul său avea să influențeze semnificativ planificarea și reconstrucția orașelor europene de după război⁷⁹³, producând, pe alocuri, densități de locuire chiar mai mari decât cele familiare. În Europa continentală, până și variantele orașului grădină, precursorul idelologic al suburbiei anglo-americane de mică densitate includea măcar parțial formule de locuire colectivă. Cu toate acestea evoluția proceselor de urbanizare în Europa, cel puțin după cel de-al doilea război mondial, a avut un traseu mai complex și mai sinuos, trecând prin faze de concentrare și dispersie, și mai exact secvențe de urbanizare, suburbanizare, de-urbanizare și cel mai de curând re-urbanizare⁷⁹⁴, inegale ca

⁷⁹¹ Ruffi, op.cit.

⁷⁹² *Urban sprawl in Europe. The ignored challenge*, op. cit.

⁷⁹³ Pichler - Milanović, op. cit.

⁷⁹⁴ *Urban sprawl in Europe. The ignored challenge*, op. cit.

timp și nesincronizate în diferitele orașe europene⁷⁹⁵. Reurbanizarea, cea mai nouă, care ar presupune creșterea calității centrelor orașelor dublată de o oarecare creștere a populației, a ofertei locurilor de muncă, și un ușor declin al creșterii suburbiilor, fost observată mai întâi în țările nordice, în anii '80 și mai târziu în multe alte zone din Europa. După Pichler, teoria este însă chiar și așa prea simplă pentru a evidenția în toate cazurile evoluția orașelor europene: discutând despre procese specifice în primul rând Nordului european, ca cel de mai sus, sunt plasate în urmă Sudul și Estul Europei ca regiuni întârziate, câtă vreme acolo există procese și fenomene diferite⁷⁹⁶. Astfel, în general se acceptă că orașele din nordul și vestul Europei nu au o tradiție urbană la fel de puternică ca cele din sud, și că au fost mai puternic influențate de tradiții de proiectare care favorizau zone construite spațioase, mai puțin compacte. Din acest motiv acolo au rezultat densități mult mai mici și mai multe dezvoltări de tip suburban, în legătură însă și cu preferințele populației pentru acest tip de locuire⁷⁹⁷.

Cauzele dispersiei urbane

La nivel global principalele cauze ale extinderii urbane sunt un amestec divers proporționat și neomogen dintr-o serie mai largă de factori, dintre care fac parte creșterea populației, creșterea economică, industrializarea, dezvoltarea căilor de comunicație, costul terenurilor și taxele de dezvoltare și în legătură cu acestea specula imobiliară, autonomia decizională la nivel local și a libertăților asociate privatizării și proprietății, slăbiciunea politicilor privind domeniul locativ, a reglementărilor existente sau lipsa acestora, cultura urbană sau a societății și în fine configurația geografică și prin urmare suprafața terenurilor urbane disponibile⁷⁹⁸. Pichler propune o sistematizare generică a lor în trei categorii de forțe, la niveluri macro, mezo și micro. La cel mai mare nivel este vorba de existența unui sistem capitalist, de diferitele ideologii politice active și evident, de globalizare, setul de forțe la nivelul intermediar se referă la cauze de la nivel regional și urban și în fine cele de la nivel micro, care se referă la deciziile indivizilor, a grupurilor și a organizațiilor sau firmelor în teritoriul urban: unde se locuiește, unde își desfășoară activitatea, unde sunt localizate serviciile, ce formă de transport adoptă etc⁷⁹⁹.

Foarte des se consideră însă că procesele actuale de dispersie urbană sunt în mare măsură facilitate de modelul de transport și accesibilitate actual. În Statele Unite, câtă vreme în perioadele în care modelul acesta de suburbanizare servea doar o minoritate favorizată nu reprezenta o problemă. Abia începând cu anii '50 și '60, când el a ajuns să fie un fenomen de masă, concomitent cu creșterea ratei de utilizare și deținerea a automobilelor,

⁷⁹⁵ Pichler - Milanović, op. cit.

⁷⁹⁶ ibid.

⁷⁹⁷ *Urban sprawl in Europe. The ignored challenge*, op. cit.

⁷⁹⁸ Bhatta, B., *Analysis of urban growth and sprawl from remote sensing data*, 2010, Springer, Berlin / Heidelberg, pp. 17 - 26

⁷⁹⁹ Pichler - Milanović, op. cit.

a devenit o amenințare pentru valorile urbane și naturale. În anii '60 se vorbea despre noua frontieră suburbană, de noul val de colonizare masivă a teritoriilor virgine (suburbane) ca despre o continuare a mitului frontierei al celui *go-west* tipic istoriei americane, dar începeau deja să se vadă și începuturile crizei orașului și ale mediului natural așa cum fuseseră ele până atunci, ca urmare a acestui fenomen la o scară fără precedent⁸⁰⁰.

În plus trebuie observat că în cultura americană, ca de altfel și în cea britanică dezvoltarea de tip suburban și modelul de locuire în case individuale dispuse într-un spațiu verde, legând prin aceasta peisajul urban de cel de tip rural, este favorizată de mult timp, chiar și la nivelul politicilor guvernamentale. De referință sunt proiecte ca Orașul gradină al lui Howard, în secolul XIX, ca alternativă "*sănătoasă*" a congestiei și poluării din orașele erei industriale britanice sau proiectul Broadacre City al lui Wright în America, prin care se propunea o locuire de foarte mică densitate, în case individuale în mijlocul unor mari parcele înverzite. Aceste modele au făcut școală în ambele culturi și mai mult, ele au generat valoare normativă. În Statele Unite în special, s-a mers mai departe, când printr-o zonificare funcționă foarte strictă, s-au delimitat ample teritorii mono-funcționale, rezidențiale sau de alt fel, accesibile mai întâi printr-o rețea metropolitană feroviară (la fel și în Marea Britanie) sau de tramvai, înlocuite mai apoi tot mai extensiv și mai exclusiv de automobil. În aceste sistematizări traficul pietonal a fost extras și separat⁸⁰¹, revenindu-i în cel din urmă o pondere minoră în favoarea automobilului. Totuși, Statele Unite ariile urbane ocupă aproximativ 1% din teritoriul țării, la o densitate a populației de 31 de locuitori/km², așadar nu se pune neapărat problema lipsei de spațiu. Foarte diferite sunt însă lucrurile în Europa, unde cifrele se situează între 5% și 10% pentru suprafețele urbane raportate la teritoriile naționale, o mult mai mare densitate totală a populației și o evidentă perspectivă a epuizării resurselor teritoriale în anumite cazuri⁸⁰². În Europa creșterea numărului de locuințe și a populației zonelor urbane este rezultatul unei atracții în continuare a populației spre zonele urbane, pe de altă parte a creșterii numărului de gospodării cu puțini membri – mai puține locuințe multi-generaționale, copiii care părăsesc mai repede locuința părinților, divorțuri, familii monoparentale etc.. Aceste evoluții explică de ce în multe țări în care există o stagnare sau chiar un declin al populației, numărul de locuințe este tot mai mare. În acest timp, eșecul marilor ansambluri de locuințe colective propuse în anii '60, dovedite surse de criminalitate au contribuit la succesul de azi al locuințelor în clădiri de mici dimensiuni și al locuințelor individuale. În cele din urmă, proliferarea zonelor de locuințe de mică densitate și care ocupau mari suprafețe din spațiul neconstruit de dinainte au determinat în anumite cazuri adoptarea ca soluție de necesitate a unor coridoare verzi sau neconstruite între zonele de creștere astfel create, ce amenințau în anumite cazuri, prin unificarea localităților până atunci doar apropiate, să elimine spațiul neconstruit⁸⁰³. Dincolo de

⁸⁰⁰ Ruffi, op. cit.

⁸⁰¹ Pichler - Milanović, op. cit.

⁸⁰² *ibid.*

⁸⁰³ Antrop (2000), p. 25

exemplele de mai sus, ce ilustrează anumite diferențe între cele două spații culturale, cel american și cel vest-european, există o mulțime de alți factori care au influențat evoluțiile lor, printre care diferențele de venit, în general mai mari în Statele Unite și care mai departe au permis o răspândire mult mai rapidă a culturii automobilului; factori rasiali, care au dus la o polarizare socială mult mai pronunțată și care a influențat preferința clasei de mijloc americane pentru locuirea de tip suburban, exclusivă, câtă vreme clasa de mijloc europeană avea o tradiție mult exersată a locuirii în centrele orașelor. Aceasta, desigur, era corelată cu o calitate de obicei mai scăzută a vieții în zonele periferice din orașele europene, cel puțin după secolul XIX⁸⁰⁴.

Astăzi în Europa, în pofida diferențelor de politici teritoriale și urbane sau de viziune și de tradiție, între diferitele țări, dispersia urbană este incriminată și pusă în legătură cu descentralizarea și lipsa de planificare a dezvoltării teritoriale, existând o percepție a necesității coordonării creșterii urbane prin politici riguroase⁸⁰⁵ în favoarea unei dezvoltări mai compacte a orașelor, văzută ca soluție în contextul necesității dezvoltării sustenabile⁸⁰⁶. La nivel global, dispersia urbană devenită azi o tendință generală, a început să fie percepută unanim ca problematică⁸⁰⁷, iar discuția frontierei urban / suburban este reluată tot mai frecvent, în contextul mai larg al orașului contemporan, în care schimbările tehnologice, globalizarea economiei, mișcările demografice pun în același timp sub semnul întrebării modelele de dezvoltare urbană consacrate ale celei de-a doua jumătăți a secolului XX⁸⁰⁸. Dar conform lui Schneider et al. analize ale creșterilor urbane în diverse zone geografice au arătat că în pofida unor asemănări, densitatea redusă, inclusiv a populației și spațialitatea specifică a zonelor de creștere urbană din Statele Unite nu este întâlnită în nicio altă parte. Astfel calificarea oricărei dezvoltări periferice de mică densitate în afara Statelor Unite și a Canadei ca *sprawl*, trebuie să se facă cu prudență⁸⁰⁹, spun ei, câtă vreme aceste reglementari de altundeva ar putea să fie părți ale unor procese distincte, ca de exemplu unul de difuzie și de recoagulare a orașelor, prin care mai întâi are loc o conversie a terenurilor în funcțiuni urbane. Mai mult, nu este sigur că modelul de *sprawl* american este unul potrivit în alte regiuni ale globului, respectiv în alte spații culturale și câtă vreme nu s-au făcut comparații directe între zonele metropolitane americane și cele de pe alte continente, acest fapt nu poate fi probat⁸¹⁰.

⁸⁰⁴ Pichler - Milanović, op. cit.

⁸⁰⁵ *Urban sprawl in Europe. The ignored challenge*, op. cit.

⁸⁰⁶ Pichler - Milanović, op. cit.

⁸⁰⁷ Catalán et al, op. cit., p. 175

⁸⁰⁸ Rufi, op. cit.

⁸⁰⁹ observația este făcută și de Galster, G., Hanson, R., Wolman, H., Coleman, S., Freihage, J., *Wrestling Sprawl to the Ground: Defining and Measuring an Elusive Concept*, în *Housing Policy Debate*, vol. 12, 4/2001, Fannie Mae Foundation, p. 681

⁸¹⁰ Schneider, A., Woodcock, C., E., *Compact, Dispersed, Fragmented, Extensive? A Comparison of Urban Growth in Twenty-five Global Cities using Remotely Sensed Data, Pattern Metrics and Census Information*, în *Urban Studies Journal*, vol. 45, 3/2008, p. 687

Neajunsurile modelului dispers

Dacă istoria fenomenului de *sprawl* este una destul de veche, abia în anii '90 urmările lui ajung în centrul atenției⁸¹¹, odată ce societatea începe să se preocupe de transformările sociale și de mediu pe care stilul de viață și modelul economic contemporan le produce, în special în țările industrializate. După Pichler, consecințele asociate lui sunt grupate din următoarele trei puncte de vedere: al transportului, al densității și al schimbării categoriei terenurilor din rural în urban. *Sprawl*-ul induce o creștere a distanțelor între locuințe pe de o parte și între locuința și loc de muncă pe de alta și între diversele funcțiuni urbane în general, crescând ca atare nevoia de transport, așadar o presiune asupra infrastructurii, o creștere a costurilor asociate transportului și o escaladare a efectelor acestuia, ca de exemplu a emisiilor de gaze cu efect de seră, a timpilor de deplasare, a expunerii ridicate la riscuri de accidentare etc.. Din al doilea punct de vedere, *sprawl*-ul produce o schimbare a densității populației și activităților la nivel urban, de obicei descrescătoare în zonele centrale și crescătoare în periferii, împreună cu o scădere generală a densității la nivelul întregii localități, ale căror efecte sunt scăderi de vitalitate ale centrelor și altor zone urbane, concentrarea economiei orașelor în noduri de infrastructură, segregare și polarizare funcțională și socială, scăderea contactului social și simțului comunității, alienare, creșterea costurilor sociale, scăderea calității vieții etc. În fine, în al treilea rând *sprawl*-ul implică și presează transformarea terenurilor rurale în terenuri urbane, ceea ce presupune un consum ridicat de suprafețe verzi, productive sau nu, o distrugere a sistemelor naturale și alterarea peisajului, etanșarea suprafeței solului, o creștere a prețurilor terenurilor care va conduce la o extindere speculativă către noi zone încă nedezvoltate și o evidentă creștere a distanțelor între centru și limita spațiului natural extraurban⁸¹².

Tot Pichler-Milanović observă însă că este relativ dificil de urmărit în ce măsură efectele negative asociate *sprawl*-ului sunt într-adevăr corelate corect cu acesta. Spre exemplu, creșterea emisiilor de gaze generate de trafic, la rândul lui antrenat de dispersia urbană poate fi pus în relație cu creșterea per ansamblu, și cel puțin la fel de spectaculoasă a numărului de autovehicule în ultimele decenii. Cu atât mai dificile sunt aceste corelări în orașele post-socialiste, a căror schimbare și dezvoltare rapidă per ansamblu face dificilă urmărirea acelor procese sociale sau economice legate strict de fenomenul de *sprawl*⁸¹³. În același timp raportul Agenției Europene a Mediului din octombrie 2006 vede orașele în care există *sprawl* ca opusul celor compacte, cu spații goale care indică o ineficiență a dezvoltării și evidențiază consecințele dezvoltării necontrolate, dar admite că deși modelul compact opus și concentrarea urbană au fost îndelung studiate, inclusiv la nivel de implementare în variate formule, nu este întru totul dovedit ca fiind mai eficient din toate punctele de vedere comparativ cu cel dispers. În special în continuare nu sunt foarte precise în toate cazurile impacturile ecologice, economice și sociale ale modelului

⁸¹¹ Catalán et al., op. cit., p. 175

⁸¹² Pichler - Milanović, op. cit.

⁸¹³ *ibid.*

compact^{814,815}. Sunt două lucruri pe care le scoate în evidență acest raport, anume un sistem de referință care se bazează de multe ori pe etape istorice distincte ale evoluției orașului, cel compact - în mare parte istoric și cel actual, inevitabil dispers: "*astăzi este inutil a visa să păstrăm orașul compact cu al său contur verde bine definit*" (trad n.), spune Gaullart⁸¹⁶, și o lipsă de omogenitate a modelelor urbane chiar și în interiorul spațiului cultural european, adesea schematizat ca uniform. Această perspectivă este proprie și raportului însuși, care deși subliniază diversitatea peisajelor culturale specifice diverselor regiuni și tradiții urbane, mizează pe o agendă comună, în care problematica este uniformizarea din punctul de vedere al specificului orașului european subînțeles ca fiind compact.

Oportunitățile modelului dispers

Ca factor determinant în schimbarea mediului ambiant, urbanizarea trebuie însă înțeleasă în contextul istoric și geografic în care o anumită cultura urbană a modelat și uneori modelează încă un anumit tip de oraș, și la scară mai mică în paralel cu un ritm de schimbare care nu este constant și uniform. Așadar în contextul discuției despre *sprawl*, care a afectat în ultimele decenii vaste teritorii (urbane) de pe majoritatea continentelor, și care de cele mai multe ori este regăsit în literatura referitoare la experiența nord-americană, acesta ar putea fi văzut de unii și altfel decât o problemă, sugerează Catalán et al.⁸¹⁷, anume ca un răspuns la alte condiții, cum ar fi congestia extremă a orașelor din anumite regiuni. Este interesant în acest sens a nota diferențe de poziție chiar în interiorul cercului criticilor acestui model: activiștii anti-*sprawl* fac o descriere hiperbolică a răului acestor dezvoltări văzute ca total nesustenabile, acolo unde cei din domeniul economiei urbane văd eventual un model cu potențial de îmbunătățire⁸¹⁸. Pentru Ingersoll, de exemplu, sustenabilitatea este în mare parte din istoria ei ca idee mai degrabă o nevoie spirituală și un lux, decât una economică⁸¹⁹. Orașul grădină, de exemplu, nu a fost niciodată un succes economic, și în mod ironic, ceea ce avea să lase moștenire au fost lucruri arbitrare, o împărțire a teritoriului în mari zone monofuncționale, o rețea de fundături și un mod de viață estetizat, asociat casei izolate cu grădina - departe de perspectiva igienistă a "*orașului social*" al lui Howard, cu ale sale polinuclee funcționale, atent răspândite în teritoriu. *Broadacre City* al lui Wright, pe de altă parte, deși în teorie propunea un mediu apropiat de natură, s-a dovedit că se poate

⁸¹⁴ *Urban sprawl in Europe. The ignored challenge*, op. cit.

⁸¹⁵ Pichler-Milanović crede că anumite aspecte ale *sprawl*-ului nu sunt mai puțin sustenabile decât alte forme urbane actuale, între care autoarea indică marile proiecte ale arhitecților de renume internațional (*starchitects*), care, spune ea, nu au nimic de a face cu prezervarea specificului cultural și patrimoniului.

⁸¹⁶ Gaullart, op. cit., p. 8

⁸¹⁷ Catalán et al, op. cit., p. 174

⁸¹⁸ Turner, M., A., *A simple theory of smart growth and sprawl*, în *Journal of Urban Economics*, vol. 61, 1/2007

⁸¹⁹ Ingersoll, op. cit, p. 141

de nesustenabil în distribuția de servicii și în consumul de teritoriu, însă ceea ce prezenta el era probabil prima viziune estetică a ceea ce avea să devină (cu succes) mai târziu *sprawl*-ul american. Prin comparație parametrii ecologici ai unui proiect ca *La ville Radieuse*, un rapid eșec social și economic, sunt cu siguranță mai buni decât ai așezărilor cu densitate scăzută și regim de înălțime redus⁸²⁰. De cealaltă parte Sorkin este de părere că *sprawl*-ul, acest bastard al orașului grădină, cum îl numește el⁸²¹, poate totuși să acomodeze cel mai ușor dintre toate formele urbane, principiile sănătoase ale strămoșului său: scara umană, autosuficiența și o formă foarte evidentă de ecologism, prin faptul că poate fi literalmente verde:

*"... abundența de verdeță în orașe va fi marca eficienței și progresului lor în viitor. Practic, pentru orice problemă cu care se confruntă orașele, natura are un răspuns. Noile noastre grădini urbane - omniprezente pe orice plan orizontal - ne vor furniza oxigen, vor capta dioxidul de carbon, vor ține sub control temperatura, vor oferi un mediu de trai ființelor conlocuitoare, ne vor hrăni, ne vor da materiale de construcție, ne vor calma privirea și ne vor instrumentaliza autonomia. Această condiție trebuie să devină cea de bază, implicită. Viața noastră depinde de ea, depinde de a îngloba un universal pe care l-am avut dintotdeauna." (trad. n.)*⁸²²

Utopia verde apare astfel deloc surprinzător și totuși aparent paradoxal în conexiune cu conceptul de *sprawl*. Neajunsurile orașului de azi produse de o formă de *sprawl* își găsesc răspuns tot într-o formă a lui. Pentru Alexander, de pildă *"suburbia este o formă de așezare epuizată și contradictorie"*⁸²³, dar contradictoriu poate părea pentru noi felul în care el încurajează în schimb un tip de așezare descrisă ca o rețea de străzi rurale, cu câte un singur rând de case de o parte și de alta, în spatele cărora se afla suprafețe considerabile de teren rural⁸²⁴, foarte asemănătoare tipologiei rurale predominante din România și dezvoltărilor organice de-a lungul căilor de circulație de azi. La rândul său Gaullart crede că dezvoltările rurale trebuie să rămână discontinue pentru a asigura continuitatea coridoarelor naturale (înțelegând că balansul începe să încline în favoarea suprafețelor artificializate), și dense, pentru a asigura un nivel suficient de interacțiune socială și economică, și pentru a consuma eficient resursele de teren agricol⁸²⁵. Tudora însă vede grădinile ca o sursă a crizei orașului de azi – grădina este omniprezentă în suburbiile contemporane și a dus la o creștere masivă în suprafața a orașelor, dar lipsește în zonele de locuire colectivă⁸²⁶. În orașul care tinde să devină peisaj, spațiul verde de tip privat și tipul de locuință cu grădina privată, dar și nemăsuratul spațiul rezidual, pot face inutilă existența parcurilor publice, spun Catalán et. al.⁸²⁷. Modelul *sprawl*-ului prin

⁸²⁰ *ibid.*, pp. 140 - 149

⁸²¹ Sorkin, *op. cit.*, pp. 232, 233

⁸²² *ibid.*, p. 233

⁸²³ Alexander (1977), p. 30

⁸²⁴ *ibid.*, pp. 30 - 31

⁸²⁵ Gaullart, *op. cit.*, p. 26

⁸²⁶ Tudora (2010a), p. 111

⁸²⁷ Catalán et al., *op. cit.*, p. 81

excelență devine forma conformă a urbanismului verde - o strategie de supraviețuire doar, la origini⁸²⁸. Los Angeles-ul competitiv nu este altceva el însuși decât forma extremă a aceleiași instanțe spațiale a satului anglo-saxon tradițional, în care obiectul construit și limitele lui legale (casa și curtea) sunt spații atotcuprinzătoare și autosuficiente, restul fiind doar țesut conjunctiv, observă Rapoport. Metropola soft *MegaVillage* imaginată de Atelier MASS pentru Bienala de Arhitectură de la Venetia din 2012, în care obiecte construite izolate punctează - în tipicul peisajului idilic românesc, dar iată și în cel a *sprawl*-ului de marcă - un țesut verde învăluitor și "*hiper-analogic*", productiv și intens în același timp⁸²⁹, ne propune o variantă locală a utopiei verzi actuale, ale cărei atribute le putem în parte vedea într-o instanță reală, deși mai prozaică, în *sprawl*-ul funcțional autohton⁸³⁰. Poate fi așadar tocmai suburbia, în forma ei organică, cea care preia și înfăptuiește aceasta transfigurarea a viitorului?

Un model cu tradiție

Parametrii verzi ai teritoriului românesc sunt remarcabili. Conform unui studiu⁸³¹ care urmărește evoluția suprafețelor împădurite în Europa din preistorie până azi, spațiul general est-european cunoaște cele mai mici rate de defrișare și artificializare a solului de-a lungul evoluției civilizației europene, avantaj pe care-l păstrează într-o mai mică măsură și astăzi. Modelele de calcul propuse de autorii acestui studiu sunt două: unul care se bazează pe densitatea populației și pe productivitatea agricolă a terenurilor (într-un teritoriu cu teren slab productiv defrișările sunt mai extensive pentru a susține economic populația); cel de-al doilea pe avansul tehnologic care permite cultivarea mai intensivă a terenurilor, ca atare suprafețe mai mici defrișate în scopul cultivării. Astfel, dacă spre deosebire de regiunea central-europeana, rata de defrișare în Estul Europei este net mai mică pe întregul interval studiat, aceasta se datorează unei densități mult mai mari a populației în cazul primeia, în condiții similare de sol, care permit de ambele părți productivități ridicate și posibilități bune de păstorit. Față de regiunea alpină și de țările nordice, în care densitățile demografice sunt de asemenea mici, explicația se bazează pe calitățile mai slabe ale terenurilor în acele regiuni, care au impus rate de exploatare și ca atare de defrișare mai extensive. Conform modelului tehnologic, Europa Centrală și de Vest cunoaște ratele cele mai mari de defrișare posibil deja în secolul XIV^{832,833}, câtă

⁸²⁸ Sorkin, op. cit., p. 231

⁸²⁹ Vezi Atelier MASS, *Head Up!*, în *Quaderni della Casa Romana di Venezia*, XI, 2012, Editura Institutului Cultural Român, București

⁸³⁰ Vezi Ghenciulescu, (2010)

⁸³¹ Kaplan, J., O., Krumhardt, K., M., Zimmermann, N., *The prehistoric and preindustrial deforestation of Europe*, în *Quaternary Science Reviews*, vol. 28, 27-28/2009

⁸³² *ibid.*, p. 3025

⁸³³ Scăderea ratei de defrișare și creșterea ratei de împădurire în Vestul și Centrul Europei în secolul XIV se datorează și scăderii drastice a populației acestor regiuni ca urmare a valului pandemic de la mijlocul aceluia secol.

vreme în Est acestea își ating maximul abia în perioada 1500 - 1850 și cu precădere la sfârșitul acestui interval:

*"Între 1500 și 1850 e.n., datele noastre indică cele mai mari rate de despădurire, când majoritatea terenului exploatabil din Europa și din împrejurimi fusese degajat, chiar înainte de industrializare. În special în această perioadă, Europa de Est este martora unei foarte clare creșteri a ratei de despădurire, pentru prima dată în istoria regiunii (de exemplu, în România și Bulgaria)". (trad. n.)*⁸³⁴

"De altfel, revoluția industrială și multe dintre evoluțiile din agricultură și din comerț, cunoscute de regiunile central și vest europene, nu ajunseseră în estul Europei până în 1850 e.n." (trad. n.)⁸³⁵

În Europa de Est, în afara unei densități la nivel teritorial a populației mai scăzută comparativ cu alte zone ale continentului și o preponderență istorică a mediului rural, există și un specific urban mai puțin compact, condiționat istoric și cultural în ansamblu, și o componentă mai puternică a locuirii dispersate *"în natură"*. Tipologiile rurale tradiționale risipite și răsfirate sunt între cele mai întâlnite în mediul rural în majoritatea regiunilor istorice de pe teritoriul României, în afara celor sistematizate, dar chiar și acelea păstrează de cele mai multe ori, dincolo de organizarea riguroasă a tramei stradale, aceeași proporție relaxată a spațiului construit cu cel neconstruit. Locuința cu grădină adiacentă sau circumscrisă predomină în toate zonele rurale ale spațiului geografic românesc, în diferite formule, ceea ce împreună cu un procent ridicat al locuirii în mediul rural produce cea mai mică densitate medie a ariilor urbanizate din Europa⁸³⁶, și un specific predominant de morfologie a spațiului construit dezvoltat organic-liniar, de-a lungul căilor de circulație și coridoarelor naturale⁸³⁷. Această tipologie este prezentă în majoritatea regiunilor țării⁸³⁸ și întâlnit în relativ mică măsură în restul Europei⁸³⁹, unde

⁸³⁴ Kaplan et al., op. cit., p. 3025

⁸³⁵ ibid., p. 3031

⁸³⁶ Arellano, B., Roca, J., *The Urban Sprawl in Megacities, it is an Unsustainable Model?*, prezentare în cadrul *19th Annual Conference of the European Real Estate Society*, Edinburgh, 23-26 Iunie, 2012

⁸³⁷ CORINE Land Cover 2004, Harta urbanizării teritoriului european indică un grad de artificializare crescut al teritoriului național, întrucât metodologia de cartare include între suprafețele artificializate și suprafețele verzi productive aferente gospodăriilor din mediul rural. Conform CORINE teritoriul României, și în special zona subcarpatică și zona Podișului Moldovei sunt, prin urmare, unele dintre cele mai împânzite de urbanizare/artificializare a solului la nivel continental, desigur, în afara marilor aglomerări urbane, ca de exemplu cele din zona Randstat, Belgia, Ruhr, Londra, bazinul fluviului Pad etc. Este vorba despre o dispersie a urbanizării în teritoriu, nu de suprafața efectiv urbanizată.

⁸³⁸ Satele săsești și cele din zona lor de influență, organizate în general lenticular sau articulat în jurul unei intersecții sau adiacent unui loc înalt, deși semnificativ mai compacte decât restul satelor din România, se dezvoltă ulterior tot liniar, în una sau mai multe direcții, adăugând uniform noi locuințe de-a lungul unor căi de circulație.

⁸³⁹ cu excepția unor zone din Bosnia, Croația, estul Slovaciei și cu excepția Belgiei, țară în care dezvoltarea teritorială extrem de liberă după cel de-al doilea război mondial, cuplată cu o densitate mare a populației, a creat un tip de urbanizare care împânzește aproape continuu tot teritoriul său administrativ.

predomină și în mediul rural morfologiile radial concentrice ramificate (de tip pată de ulei) specifice în România doar centrelor urbane.

Densitățile mici sunt însă mai mult decât specifice și orașelor istorice românești. Vechiul București, aflăm, era un amestec nedefinit de sat și oraș și de "pădure"⁸⁴⁰, o morfologie spațială care cu greu ar putea fi numită urbană, în pofida întinderii enorme⁸⁴¹. La fel ca el, alte orașe extracarpatică sunt descrise ca niște medii degajate, dominate de vegetație mai mult decât de altceva, câtă vreme nici o organizare funcțională sau spațială nu părea evidentă, nicio ierarhie spațială și de fapt, cu câteva excepții, nicio distincție clară între formal și informal nu era ușor de recunoscut⁸⁴². În București acest specific persistă până târziu în secolul XIX și parțial supraviețuiește creșterii și transformărilor spectaculoase ale orașului de mai târziu. Cât privește teritoriul transilvănean, în afara câtorva centre urbane consolidate, de obicei aflate în legătură cu spațiul cultural săsesc, localitățile urbane istorice sunt tot slab construite și puțin dense, deși diferite morfologic de cele discutate anterior, aspect relevat de un număr destul de mare de surse istorice, ca de exemplu *Ridicarea Topografică Iozefină*. Și aici în mare parte acest specific se păstrează până azi în cazul orașelor de mici dimensiuni și a numeroase zone periferice și pericentrale, în pofida restructurărilor și densificărilor de mai târziu.

Evoluțiile urbane post-socialiste în multe din țările regiunii est-europene au produs un model de urbanizare care a suscitat un interes crescut și o critică pe măsură, pe care mulți autori s-au grăbit să-l califice ca un model complet nou, o formă de suburbanizare surprinzătoare și "sălbatică"⁸⁴³, la limita informalității sau dincolo de ea, dar diferită de orice alt tip de dezvoltare informal cunoscut până atunci sau chiar de orice particularitate locală⁸⁴⁴.

"... o suburbie sălbatică (ce) nu reproduce și nici nu evocă vreun alt model urban sau suburban cunoscut: nu este oraș gradină și nici mahala, nici sat - nu copiază altceva decât pe sine" (trad. n.)⁸⁴⁵.

Suburbia est-europeană în general și românească în particular este văzută ca un spațiu în care dualismul urban compact - rural pastoral este deconstruit⁸⁴⁶, dar care scapă ambelor categorii⁸⁴⁷. În interiorul ei, deși chiar și existența acestui cadru interior este discutabilă, străzile nu sunt altceva decât simple căi de acces, fără trotuare și spații verzi amenajate⁸⁴⁸,

⁸⁴⁰ Tudora, (2010b)

⁸⁴¹ Zahariade, (2010a)

⁸⁴² Tudora, (2010c)

⁸⁴³ Topalović (2011b)

⁸⁴⁴ Jerliu et al., op. cit.

⁸⁴⁵ Topalović, (2011b)

⁸⁴⁶ Pichler - Milanović, op. cit.

⁸⁴⁷ Planwerk, (2010)

⁸⁴⁸ Marin et al., op. cit.

și totul este construit ca o suită de unități separate, ca un "*arhipelag de spații private*"⁸⁴⁹. Ceea ce se află între aceste construcții este la fel de primar și per ansamblu totuși complicat. Este vorba de un amestec de grămezi de materiale de construcții abandonate, moloz, perpetue șantiere, pajiști neatînse, sau pur și simplu peisaj verde intact^{850,851}. Continuând în aceeași notă narativă, alți autori observă însă că nouă suburbie "*duce la paroxism slaba dezvoltare a unor sate tipic românești*" în care casele (...) fie se-nșiră de-a lungul unei căi de circulație principală, fie se-nghesuiesc de-a lungul unor ulițe prăfoase, a căror modernizare nu pare să se mai întâmple niciodată⁸⁵². Fie că duce la paroxism, fie că doar reia un model la îndemână, cert este că ce avem în față nu este nici pe departe atât de lipsit de referințe. Dacă mobilul și cadrul general în care suburbanizarea se petrece azi în România trebuie fără îndoială puse în legătură cu evoluțiile urbane de pretutindeni, în aceleași timp există un specific regional istoric al locuirii de mică densitate, continuizat azi de tendințe globale de locuire, chiar până acolo încât aportul celor două surse devine incert. Desigur, tipul acesta de creștere a localităților contrazice întreaga evoluție a urbanizării planificate a celei mai mari părți a secolului XX în multe din statele din regiune. Se pierd contururi urbane precise cu structuri compacte și funcționale, deși nu întotdeauna îndrăgite și se câștigă un fel de revanșă față de eliminarea uneori brutală de către urbanismul și sistemul de organizare socialist a mai vechii organizări teritoriale. Este adevărat însă că ceea ce au produs cei douăzeci și ceva de ani de creștere urbană post-socialistă nu este foarte frumos de privit^{853,854} și în multe din țările din regiune slăbirea pieței imobiliare și a sectorului construcțiilor la finalul primului deceniu al secolului XXI este privită cu speranță^{855,856}, ca o ocazie pentru peisajul din jurul orașului să se așeze și să-și revină. Dar așteptările au fost adesea deșarte. Pentru orașul Cluj, de exemplu, autoritățile însele au decis o creștere masivă a teritoriului urban printr-o schimbare de statut a terenurilor, care să preîntâmpine o creșterea a populației și o dezvoltare ulterioară a localității, fără mari piedici din punct de vedere urbanistic⁸⁵⁷. Interesul din partea acestora pentru mărirea suprafeței intravilane ține de argumentul creșterii importanței orașului la nivel regional și național, a sporirii veniturilor din taxe și din alocări bugetare, a deschiderii, deși incerte, oportunităților pentru investitori și în general al modernizării într-un sens larg, dar cel puțin la momentul luării acelei măsuri, destul de neclar definit. Politicile adoptate în sensul aderării și alinierii la organismele europene, precum și adoptarea de mai târziu a mecanismelor acestora, nu au produs însă clarificări de viziune suficiente⁸⁵⁸, deși în ultimul timp apar proiecte la scară mare, care adoptă scenarii de

⁸⁴⁹ Goagea et al, op. cit.

⁸⁵⁰ Topalović (2011b)

⁸⁵¹ Planwerk, (2010)

⁸⁵² Troc, op. cit.

⁸⁵³ Planwerk, (2010)

⁸⁵⁴ Palang et. al., op.cit., p. 707

⁸⁵⁵ ibid.

⁸⁵⁶ Goagea et al., op. cit.

⁸⁵⁷ Planwerk, (2010)

⁸⁵⁸ Munteanu et al, op. cit.

dezvoltare planificată și sunt discutate anumite strategii sectoriale. În același timp dinamica creșterii urbane disperse la marginile teritoriului municipal și dincolo de el este încă accelerată și nu par să existe mecanismele sau intențiile unei limitări eficiente a acesteia. Ce se observă în schimb este o densificare a zonelor de creștere dispersă în care urbanizarea a debutat mai devreme, printr-o parcelare și ocupare cu noi locuințe a terenurilor rămase inițial neocupate. Densitățile obținute, chiar dacă în ansamblu mai mici în raport cu cele urbane, lasă nu de puține ori însă senzația unor structuri înghesuite, mai ales în ansamblurile realizate de dezvoltatori imobiliari, iar rațiunile sunt evident, economice. Supraconstruirea terenurilor a devenit unul dintre punctele nevralgice ale proceselor de urbanizare, care au reușit, cel puțin în parte, să determine o anumită ajustare a modului inițial de operare. Expus numeroaselor excese de acest fel ale investitorilor, făcute de cele mai multe ori cu susținerea proiectanților și a autorităților din domeniu, publicul a devenit mai conștient și mai vigilent în privința abuzurilor în ce privește indicii urbanistici, regimurile de construire și anumite minime distanțe de igienă urbană și a locuirii. Mai mult decât au făcut-o probabil divesele voci ale specialiștilor, reacția opiniei publice a determinat în cele din urmă autoritățile să-și asume o poziție mai energică în reglementarea și controlul acestor aspecte ale dezvoltării urbanistice.

La nivel de imagine urbană, densificarea, umplerea golurilor, a produs o anumită aseasonare a peisajului suburbiei cu cea restului orașului, mai ales acolo unde vegetația s-a maturizat și au existat, adesea post-factum, investiții publice în rețelele stradale, de transport în comun și de echipare edilitară. În forma sa cea mai încheată, morfologia sa este cea mai apropiată de cea a orașului istoric extracarpatic, prin tipul de ocupare a terenurilor, prin diferențele de scară și de formă a construcțiilor, prin împrejuriri, unghere și prin medierea vegetației asupra țesutului construit și a spațiilor private. Dincolo de această asemănare, prin însăși structura sa sincopată, discontinuă, deși adesea monofuncțională, ea rămâne un teritoriu distinct, recognoscibil și care, ajuns la o anumită formă de maturitate și completitudine fizică, începe să consimtă la neajunsurile obișnuite ale suburbiei de oriunde.

Considerații finale

Relativ puține studii au acordat atenție suburbiei și periferiei ca peisaje în sine cu o istorie și structură specifică, preferând să se concentreze pe aspecte legate de presiune asupra mediului ambiant și sustenabilitate sau de dinamică a populației⁸⁵⁹. Dacă în anii '60, concentrat mai ales pe efectele asupra mediului produse de *sprawl*, discursul ajunsese la un apogeu, mai târziu avea să se plafoneze și să decadă, într-un deceniu al schimbării socio-economice și restructurării politice și să reapară la suprafață după mijlocul anilor '80⁸⁶⁰, odată cu o reinterpretare a semnificației acestor teritorii. În multe din țările europene, între care și România, creșterea suprafețelor urbanizate a fost în ultimele decenii și este în continuare însoțită de o tendință demografică inversă, chiar și acolo unde politicile de dezvoltare sunt stricte și cu atât mai mult acolo unde nu sunt. Aceste margini ale teritoriilor urbanizate în continuă expansiune, de obicei urmărite mult mai în detaliu din punct de vedere social, inclusiv în Europa Centrală și de Est, sunt așteptate să se stabilizeze sau măcar să îmbătrânească puțin înainte să fie cercetate din punct de vedere formal⁸⁶¹. Odată cu creșterea disponibilității imaginilor de satelit și a tehnologiilor de interpretare a datelor obținute din teledeteție, caracteristicile lor fizice au început să fie în cele din urmă studiate, urmărită cu precădere fiind morfologia țesutului construit, înțelesă ca o sumă de caracteristici formale, dimensionale și de distribuție raportate la teren, ca bază în analiză cantitativă. În același timp în discursul teoretic actual periferia a ajuns să depășească o anumită teritorialitate, proces sau morfologie specifică, pentru a se referi la un întreg sistem cultural, relevat în mod uzual ca o anumită stare de spirit⁸⁶².

În termeni spațiali, suburbanizarea, înțeleasă în termeni de descentralizare și dispersie a orașelor, generează un tip de peisaj intermediar, remarcabil atât prin fragmentare cât și prin principiile post-moderne de organizare, care subliniază această dezintegrare⁸⁶³. În același timp activarea unor noi și noi funcțiuni ale peisajului, accesibile unui public tot mai numeros, care-și revendică dreptul la forme de consum, cetățenie, bunăstare sau ecologie, în condițiile democratizării unor astfel de ideologii și a practicilor care le implementează, implică dificultăți din ce în ce mai mari de planificare a utilizărilor peisajului și în mod efectiv a terenurilor care-l alcătuiesc. Presiunile de administrare la nivelul fiecărei proprietăți în parte, cuplate cu oboseala sau lipsa instrumentelor legale și

⁸⁵⁹ Palang et al., op. cit., p. 700

⁸⁶⁰ MacBurnie, op. cit.

⁸⁶¹ Stanilov et al. op. cit., pp. 3/4

⁸⁶² MacBurnie, op. cit.

⁸⁶³ *ibid.*

tehnice necesare pentru a realiza coordonarea întregului, produce în foarte multe din cazuri efecte tot mai greu de evitat⁸⁶⁴. În special în Europa Centrală și de Est, demisia sistemului de planificare centralizat la începutul anilor '90 și inițierea sau reluarea unor premise de organizare economică și socială de tip liberal sau neo-liberal, susținute de mijloacele și interesele capitalului internațional și de cultură (media) globală, au produs și o schimbare radicală a modelului de dezvoltare spațială, cu efecte bulversante la nivelul peisajului. Și în alte regiuni europene noile modele globale bazate pe dezvoltări de mică densitate produc o deconstrucție a peisajului așa cum se dezvoltase el în trecut, ceea ce este văzut ca o amenințare la adresa specificului local, a caracterului istoric și a diversității culturale europene.

Peisajul văzut nu mai seamănă cu cel de dinainte și nu seamănă cu ceea ce am învățat să apreciem și să înțelegem. Dacă în alte părți nouă structură fizică pare să urmeze unor modele globale de dezvoltare de mică densitate, de locuire suburbană segrată pe criterii sociale și mari spații comerciale ce se substituie spațiului public din orașul clasic, producând o uniformitate delocalizată, evoluțiile din Europa de Est, deși se înscriu în aceleași tendințe globale, în același timp par să nu urmeze nici unui model consacrat, ci să producă niște configurații complet noi, "sălbatică", care nu respectă nici una dintre prescripțiile bunelor practici în urbanism. Îngrijorarea stărnită la mai multe niveluri, dar cu predădere în cercurile de specialitate, produce un discurs al distrugerii și nevoii salvagădării, care a degenerat în anumite cazuri într-o proclamare în manieră jurnalistică a sfârșitului spațiului public și a pierderii autenticității peisajului. Previziunile unei locuiri lipsite de loc, a marilor spații comerciale și a parcurilor tematice, a urbei private în contrast cu vechiul oraș organizat pe principii de centralitate și a teritoriului extraurban structurat în secole de civilizație și economie tradițională și acum măcinat de sprawl, debutate în Statele Unite, continuă cu un șir tot mai lung de spații din Lumea Veche, care azi urmează invariabil modelul american⁸⁶⁵. În estul Europei, același tip de retorică primește accente virulente și un ton sarcastic, vorbind de subversiune și abuz, de rătăcire irațională și de oportunism primar, lipsă de viziune și de gust. Unor opinii de acest fel li se opun nu doar teoriile și viziunile orașului post-modern, dar involuntar și prescripțiile neo-traditionaliștilor, care făcând critica modelelor de dezvoltare urbană recente și decăderii culturii locuirii și construirii în special în lumea occidentală, propun modele ale căror descrieri relevă trăsături regăsite în mare parte în modelele de dezvoltare actuale din Europa de Est, atât din punct de vedere urbanistic sau arhitectural cât și al contextului în care are loc procesul construirii. Pentru a închide complet cercul, desigur că modelele suburbane est-europene se inspiră din și visează la echivalentele lor occidentale, sau ar fi bine să fie măcar așa, ne spun alți comentatori. Avem aici, așadar, o probă a obiectivității textului ca instrument în analiza și teoria de peisaj. Ca exemplu, Cosmin Caciuc⁸⁶⁶ sugerează că în cazul suburbiilor sau periferiilor urbane autohtone avem în față cel mult o "*răstălmăcire nefericită*" a unor prescrieri ca cele ale lui Christopher Alexander sau

⁸⁶⁴ Antrop, (1997), p. 110

⁸⁶⁵ Hayden, op. cit., p. 114

⁸⁶⁶ Caciuc, op. cit.

Venturi, argumentul său fiind unul estetic. Ceea ce s-a produs în cazul lor nu se ridică la nivelul ironiei fine a colajului, fiind compromis de kitch și individualism, spune el. Dar dacă ar fi să rezumăm strip-ului Las Vegas-ului lui Venturi în două cuvinte, referindu-ne la construcțiile aflate de-a lungul lui, kitch și individualism sau automonumentalitate ar fi dintre cele mai la îndemână.

Strategia creșterii organice și angajării pozitive a calităților paradigmelor orașului postmodern, așa cum propune, de pildă, Venturi, rămâne, cel puțin la nivel teoretic, una dintre alternativele refacerii orașului, concurente cu o alta, formalistă, ai cărei adepți propun o adaptare a modelului contemporan prin strategii estetice. O a treia alternativă propune dezvoltări de mare densitate și morfologii compacte deservite de transport în comun, ca o reacție adversă la modelul postmodern⁸⁶⁷. Pe termen lung, spune Zardini, teritoriul urbanizat, așa cum era proiectat și înțeles chiar și în urmă cu numai câteva decenii, riscă să devină de nerecunoscut. Continuând să aplicăm aceleași ordini de înțelegere a lucrurilor, să aplicăm aceleași scheme ale realității sau să apelăm la același vocabular de noțiuni, într-un viitor nu foarte îndepărtat, vom putea rămâne frustrați în fața unei realități distincte, neresponsive și devenite prin inerția noastră dușmănoase⁸⁶⁸. Altfel, vom vedea dezordine acolo unde avem în față o ordine de altă factură și căutând armonie vom găsi doar tensiune, fragmentare și discontinuitate. O bună ilustrare a acestei condiții este evoluția periferiilor contemporane, a căror creștere, ireversibilă, este pe mai departe aproape imposibil de controlat⁸⁶⁹ folosind instrumentele de azi.

"A ști să reperezi potențialele de urbanitate acolo unde are loc cea mai mare efervescență – în periferii, în interstii, în discontinuitățile spațiului urban, în teritoriul unde orașul și peisajul se amestecă înseamnă a fi capabil să creezi locuri, și cu ele peisaje, chiar și acolo unde canoanele urbane nu le recunoaște." (trad. n.)⁸⁷⁰

Ceea ce determină o astfel de efervescență depășește mijloacele planificării urbane și chiar ale designului spațial reactiv, care nu mai pot ține pasul cu ciclurile economice și culturale, cu distribuția lor spațială și socială concentrată în diversele rețele globale și cu intensitățile fluxurilor de capital. Cu atât mai mult se întâmplă una ca asta în acele locuri în care dezvoltarea economică și socială s-a făcut decenii de-a rândul după principii care nu aveau să pregătească cu nimic schimbarea dramatică de mai târziu - de la începutul anilor '90, în pofida unei înfrângerii ideologice evidente și a unei prăbușiri previzibile. În fața acestei perspective concrete, domeniul planificării nu poate să privească absent către peisajul care continuă neperturbat să se modeleze singur. Astăzi suburbia autogenerată depășește dinamica orașului și devine prin asta mai ancorată în prezent decât el - ea întruchipează o urbanitate mai în formă decât orașul, deși lipsită tocmai de formă. Dar iată, forma nu mai este răspunsul la problemele orașului și de fapt problemele lui s-ar

⁸⁶⁷ MacBurnie, op. cit.

⁸⁶⁸ Zardini, op. cit., p. 204

⁸⁶⁹ Planwerk (2010), p. 3

⁸⁷⁰ Muñoz, (2008)

putea să nu se mai poată rezolva deloc⁸⁷¹. Dacă extra-urbanul nu poate ajuta orașul să se delimiteze, ar putea încerca să se definească pe sine. Din punct de vedere cultural oricum nu am lăudat niciodată orașul, ci satul și măreția peisajului natural; azi, când asistăm la emergența unor peisaje sau medii care încă nu au devenit oraș și nici nu par să vrea să devină oraș, sau nu unul de vreun fel anume, am fi consecvenți să le privim cu interes și nu cu desconsiderare.

În același timp cu devaluarea orașului, consumul excesiv al peisajelor excepționale a erodat valoarea lor estetică ce le asigura odinioară rolul de pandant al mediului antropic și al vieții urbane, procese ce au dus la o reevaluare a peisajelor (verzi) obișnuite ca medii ale echilibrului ecologic și ale vieții sănătoase. Desigur că pătrunderea modelului dispers în teritoriu alterează peisajul "*autentic*", însă deconectat de la modul de viață actual, lipsindu-l de valoarea de bun consumabil estetic. Propunând în sine tot o formă de organizare, ecologia însoțește producția de medii de viață pe alte principii de valorizare, în care esteticul la nivel de ansamblu lasă loc unui funcțional la scară de ansamblu a organismelor vii - preferabil verzi - și a unui estetic al lor în cheie minoră.

În pofida unui dezechilibru al dezvoltării suburbane în interiorul țărilor din regiunea est-europeană, specifică concentrării economiei în marile centre conectate global, transformarea și actualizarea formelor de locuire se întâmplă și în interiorul "comun" al acestor țări, în micile orașe și în mediul rural, fiind unul dintre puținele elemente comune ale evoluției lor la nivel de teritoriu și de societăți în ansamblul lor. O trăsătură contrară proceselor de suburbanizare "clasice" este aceea că suburbanizarea din România și din alte țări est-europene a produs până acum configurații sociale relativ indiferente, mixajul produs aici în mod spontan fiind frecvent observat în literatură. Deși în viitor polarizările socio-spațiale ar putea să urmeze căile bătute ale proceselor conexe suburbanizării globale, cât timp logica de alcătuire și exclusivitatea se produce la scara și mai mică a spațiului privat individual, segregarea zonală pare redundantă. Aceste "*insulele de spații private*" sunt imune la orice context, fiind vizibile în cele mai râvnite zone verzi de lângă marile orașe, în cele mai frumoase peisaje de vacanță și în cele mai neatrăgătoare locuri din cadrul spațiului construit sau neconstruit. Ele pătrund chiar oriunde, poți vedea case noi în cele mai surprinzătoare și chiar neatrăgătoare locuri, și nu mult desparte în multe cazuri noile locuințe de taberele încropite ale sărăcimii orașelor⁸⁷².

După căderea sistemului economic și de planificare socialist, locuirea de tip suburban-speculativ este una dintre primele și puținele forme de angrenare în economie a resurselor de teren abandonate de agricultura centralizată și cea mai constantă dintre aceste angrenaje. Prezent pe mai multe niveluri, domeniul imobiliar este unul dintre cele mai importante sectoare ale economiei în multe dintre localități și una din importante surse de venit ale unui segment al populației stabile, indiferent de scara localității, deși cu mari

⁸⁷¹ Vais, (2011), p. 40

⁸⁷² Celac, M., *Povera Archipelago*, în Goagea et al., *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București

diferențe de valoare a patrimoniului imobiliar. Deși în esență un model de factură liberală, suburbanizarea și prin extensie, construirea sau actualizarea locuinței este una dintre formele de bază ale emancipării sociale în mediul rural și urban deopotrivă, a cărei distribuție orizontală poate fi privită ca un element egalizator la nivelul proceselor socio-spațiale din diversele medii sociale și geografice. Într-o societate în care există unul dintre cele mai mari ponderi, la nivel european, a proprietarilor de locuințe, cu toate inegalitățile generate de poziția în teritoriu și de alte aspecte, locuințele reprezintă cea mai însemnată resursă de capital a populației, iar investiția în locuință, dincolo de actualizările necesare, este și printre singurele forme majore de consum - atât de important în societatea contemporană - care păstrează proporțiile între nivelul economic al consumatorilor și cost.

Dacă la nivel de motivație suburbanizarea în regiune a însemnat la început aliniere la valori și moduri de viață occidentale, ea funcționează pe bază diferențială: delimitare față de trecut, detașare de neajunsurile locuirii colective, diferențiere de media socială impusă forțat și oricum joasă etc. Diferențierea este însă o atitudine cheie și un simptom al unei lumi globale, ea se manifestă dinamic și evolutiv în toate aspectele societății și în toate grupurile. După Srdjan Jovanović Weiss, peisajul post-socialist în sine nu ar fi atât de insistent denumit așa, dacă nu s-ar afla într-o opoziție sistematică față de felul de a face orașul socialist. Însă ceea ce se vede acum mai presus de toate, nu este o ruptură a continuității tipologiilor urbane, cât o ruptură politică, spune el, "*în crăpăturile căreia răzbate cultura din spatele peisajului post-socialist*". Formele autonome și autoreglementate ale culturii actuale și locale a construitului nu doar conturează acest peisaj, dar construiesc cu mai mult succes o identitate (națională sau regională) decât sistemele politice cu a lor adesea insistentă coloratură etnică identitară⁸⁷³. Pentru Marko Sančanin, dincolo de alterantiva (amuzantă) la proiectul naționalist, procesul anunțat totodată erodarea sferei publice și instaurarea proceselor neo-liberale, iar una dintre consecințele cele mai serioase ale proliferării acestei forme culturale, autentice după toate probabilitățile, este devaluarea politicului, de care, prin definiție, depinde sau a depins până acum dezvoltarea orașelor⁸⁷⁴. Dar politicul, aflăm, se adaptează cu ușurătate unei astfel de realități, optând în rând cu sfera privată și cu domeniul vernacular pentru aceleași practici subversive în domeniul urbanistic⁸⁷⁵ și pentru aceleași formule estetice⁸⁷⁶.

Kitsch-ul spune Tudora, la unison cu multe alte voci, este opțiunea estetică în cauză, una alimentată de logica consumului și de altfel singura posibilă în tranziție, spune ea. Această opțiune asigură nevoia de ieșire din pluton⁸⁷⁷. Această diferențiere insistentă manifestată la nivelul formei domestice este unul dintre aspectele cele mai des comentate ale suburbanizării, pusă în legătură cu atitudini excesiv individualizate în interiorul

⁸⁷³ Srdjan Jovanović Weiss este arhitect și coautor al expoziției *Balkanology*, 2011, MNAC, București

⁸⁷⁴ Marko Sančanin este arhitect și coautor al expoziției *Balkanology*, 2011, MNAC, București

⁸⁷⁵ Munteanu et al., op. cit.

⁸⁷⁶ Tudora (2011c), p. 163

⁸⁷⁷ *ibid.*, p. 95

societății și în defavoarea ideii de societate. La scară mare, după cum am văzut, diferențierea obține - dacă era nevoie și aproape involuntar - o identitate recognoscibilă. La un nivel mai mic, diferențierea subculturilor, a grupurilor și, la extremă, a indivizilor exprimă situarea lor rezistentă într-o societate amplă, cu tot atâta importanță ca atunci când societatea se referea la lumea imediată a comunității locale. În societatea românească post-socialistă, diferențierea prin mijloacele imaginii expuse public a spațiului domestic nu diferă esențial, ca atitudine, de cea practică în societatea tradițională. Imaginile sunt însă altele, iar sursele lor externe și eterogene sunt adesea prelucrate fără rafinament. Lipsa de loc și simulacrul au fost însă reproșate de critica vremii și așezărilor și locuințelor moderniste și sunt cu atât mai mult imputate celor mai "moderne" decât cele moderniste, în speță caselor suburbane de azi, niște simulacre prin excelență - așa cum le comentează critica vremii noastre. Cantitatea în care sunt produse, în schimb, în nenumăratele lor variațiuni, le plasează într-o poziție dominantă din punct de vedere numeric și cultural între modelele locuirii contemporane. Și oare există ceva mai autentic azi decât formele culturii de masă?

Detășându-se de estetica comună, profesioniștii sunt cei care se marginalizează în cadrul unei culturi a construirii care reușește cu tot mai multă ușurință și fără ajutorul lor să-și idealizeze, configureze și construiască mediul de viață, cu atât mai mult cu cât segmente importante de media și de industrie devin și sunt mai mult decât dispuse să ofere orientare în acest domeniu. Producția de volum de azi pregătește soluții mult mai la îndemână și mai economice decât poate oferi proiectarea specializată, care pentru segmente largi de public riscă să devină o formalitate birocratică costisitoare. Optând pentru aceste soluții, cultura construitului locală dezvoltă un sistem de hibriditate - în perfect acord cu evoluțiile consfințite ale vernacularului - care în pofida diferențelor personale devin ușor recognoscibile⁸⁷⁸.

Dintr-un alt punct de vedere această producție de bunuri stabile, pentru că locuința este încă un bun stabil, transgenerațional, făcută cu mijloacele producției de volum, creează formule specifice și consecvente nivelului de dezvoltare și poziției societății locale în cea contemporană. Dacă urmăim discursul eternalist al lui Horia Bernea, implicarea perisabilului în configurarea spațiului domestic, aici nu atât prin natura fragilă a materialelor cât prin ordinarul lor, obligă fiecare generație la reconstrucție (sau reamenajare) și dă astfel șansa unui nou început. Ea corespunde prin acest aspect și unui sistem profund capitalizat, ca cel american, în care locuința devine un bun de rulaj și nu un capital stabil, așa cum se întâmplă în sistemele economice conservatoare. În același timp, creșterea tot mai mare a prețurilor locuințelor impune o revenire la o formă de proprietate stabilă asupra locuinței, ca mijloc prim de investiție în viitor, în măsura în care ea este accesibilă. Când nu este, locuința rămâne un spațiu dispensabil prin opțiune sau necesitate, a cărui singură componentă perenă este utilizarea. Întreaga experiență a spațiilor este, însă, alta decât în urmă cu câteva decenii, în cadrul căreia contactul cu

⁸⁷⁸ astăzi vernacularul și cultul sunt, probabil, cel mai apropiate morfologic de la începutul perioadei industriale.

stabilul și autenticul nu mai este o necesitate, câtă vreme stabilul implică o coordonată temporală care este alta decât a timpului prezent. Dacă experiența în sine a utilizării unui spațiu este inegalabilă, așa cum ni se sugerează în studiul de peisaj cultural, atunci ea va fi inegalabilă pentru orice spațiu, chiar și unul "simulat".

Căutând autenticul în tradiție, vom găsi cu ușurință că dezvoltarea mediului construit în forma suburbiei de azi urmează în parte unor formule pe care spațiul românesc le-a cunoscut și în trecut. Urbanizarea sau mai degrabă construirea difuză a fost una dintre mărcile peisajului românesc istoric și ea a rămas preponderentă în mediul rural și azi. Spre deosebire de alte regiuni, ca de exemplu zona mediteraneeană, în România transformarea peisajului sub influența unor modele globale produce configurații mai asemănătoare morfologiilor tradiționale. Glisând pe mecanisme similare cu cele din trecut, la nivel de motivație, de mijloace și de procedură, inclusiv în ce privește relația cu autoritatea, găsim, în plus, o anumită compatibilitate ideologică și de stare de fapt între mentalitățile impregnate de liberalism de azi și anumite cadre sau caracteristici tradiționale: individualitate și simț al proprietății, o valorizare a curățeniei ca o formă de statutare și exprimare a cetățeniei, dar totuși o anumită pasivitate sau indiferență, iar uneori chiar nesupunere, driblare a sistemului. Asemănările continuă și în ce privește formula de locuire preponderentă, privată și individuală, aceeași și în modelul liberal actual și în societatea tradițională și aceleași pe care modernitatea, în întruchiparea ei totalitară, a încercat să le suprimă. Suburbanizarea locală nu rupe tradiția la nivelul peisajului, sau dacă da, atunci tradiția modernă. În procesul de globalizare, rolul ei este acela că denunță această modernitate⁸⁷⁹, pe care domeniul cult o visează încă frumos, atunci când nu se străduiește să o uite.

Căutând în teritoriu elemente fixe ale noilor urbanizări, Kiril Stanilov identifică la nivel general patru tipuri de țesut: orașele sau comunitățile noi planificate, așezări informale, edge cities și sprawl - în special țesut rezidențial de mică densitate, planificat, dar fără coordonarea și complexitatea primei categorii.⁸⁸⁰ Brenda Case Scheer propune la rândul său trei tipuri de țesut de creștere, de data aceasta în cazul suburbiei nord americane: "țesut static" - cel al caselor suburbane, "țesut campus" - al marilor complexe - universitare, comerciale, de transport etc. și "țesut elastic" - de-a lungul arterelor de comunicații, în care dimensiunile și forma loturilor și clădirilor variază mult, iar funcțiunile se schimbă frecvent. O descriere a spațiului fizic al țesutului elastic: o "enormă lipsă de sensibilitate" față de domeniul public, accese și servituți meschine, lipsa trotuarelor, amplasarea aleatoare a stâlpilor de utilități și întreruperea frecventă a bordurilor pentru tot felul de accese⁸⁸¹, poate evoca în același timp cu ușurință periferia românească. De fapt, în țesutul elastic de oriunde, caracterul speculativ este evident,

⁸⁷⁹ *Balkanology*, expoziție

⁸⁸⁰ Stanilov et al. op. cit., pp. 6/7

⁸⁸¹ Case Scheer, B., *The Radial Street as a Timeline, A Study of the Transformation of Elastic Tissues*, în Stanilov, K., Case Scheer, B., Eds., *Suburban Form: An International Perspective*, 2003, Taylor and Francis, Londra / New York, pp. 108 - 113

logica urbană subordonându-se explicit imperativelor investiționale și mecanismelor și diponibilitățile pieței⁸⁸². Comentând structurarea spațiului în noile dezvoltări suburbane din România, Andreea Matache observă aceeași logică a criteriului economic, bazată pe tipul de accesibilitate, prestață, înclinații ale pieței, evoluții ale prețurilor terenurilor etc., care, spun ea, produc dezechilibre de omogenitate și funcționalitate în cadrul orașului și constituie un model de dezvoltare aleator, cu efecte "cojuncturale" în dimensiunile și forma țesutului construit⁸⁸³. Într-adevăr, peste tot în marile orașe din România, retrocedarea terenurilor, liberalizarea construcțiilor și lipsa de strategii și regulamente urbanistice a permis o dominanță a pieței asupra sectorului urbanistic. Drept urmare dezvoltarea caracteristică conține, contrar principiilor urbanistice, zone rezidențiale pe foste terenuri agricole, centre comerciale, showroom-uri și activități cvasi-industriale în dezvoltări tip bretea, de-a lungul căilor de comunicații.^{884,885} Una dintre cele mai frecvente astfel de tipologii, rezultate din preluarea directă a unui parcelar agricol este dezvoltarea de tip fâșie, racordată minimal la rețeaua de circulație și la dinamica spațială a orașului, rolul străzilor discontinue fiind unul exclusiv de distribuție a acceselor⁸⁸⁶. Felul în care ea apare în mod caracteristic în diverse locuri, indiferent de regimul de reglementare urbanistic și indiferent de nivelul de dezvoltare al regiunii, semnaleză însă existența unui set de criterii alternative hotărâtoare pentru forma urbană. Un astfel de set este produs de un model economic⁸⁸⁷. Tot astfel se poate explica variația densităților de locuire din dezvoltările suburbane de oriunde: ele sunt mai mari în cazul celor reglate de piață, cum sunt cele din cadrul unor ansambluri imobiliare complete, depășind (cu mult) pe cele existente în condițiile unei dezvoltări spontane, în care cel puțin provizoriu există o alternanță de spații construite și spații neconstruite, ce-i drept nesistematică, dar care răspunde unei preferințe pentru spații neconstruite în proximitatea locuinței⁸⁸⁸.

Mai mult, evoluția urbanizării teritoriului extra-urban se află într-o strânsă corelare cu regimul de proprietate, cu dimensiunea parcelelor și disponibilitatea acestora pe piață, ale cărei implicații sunt directe și perfect previzibile. Există un anumit determinism al acestei evoluții, impuse de forma și dimensiunile parcelelor, dar și de amplasament, care sunt hotărâtoare pentru tipul de țesut și pentru funcțiunile care pot fi construite⁸⁸⁹, ca și de regimul de proprietate și de voința proprietarilor, cei care decid în cele din urmă dacă o proprietate este disponibilă pentru dezvoltare sau nu: de cele mai multe ori un regim de proprietate odată fragmentat va avea o transformare foarte lentă în timp, în pofida unei succesiuni de funcțiuni posibile pe care le poate adăposti; în acest sens micile terenuri

⁸⁸² Vinea, op. cit., pp. 263/ 275

⁸⁸³ Matache, op. cit., pp. 15- 18

⁸⁸⁴ Planwerk (2007a), p. 154

⁸⁸⁵ Vinea, op. cit., p. 266

⁸⁸⁶ *ibid.*, p. 267

⁸⁸⁷ Turner, op. cit.

⁸⁸⁸ *ibid.*

⁸⁸⁹ așadar nu prin regulament, ci prin constrângeri fizice, de funcționare sau de piață.

află în proprietatea ocupanților domestici sunt dintre cele mai stabile proprietăți⁸⁹⁰. Transformările se produc, așadar, diferențiat în teritoriu, în concordanță cu oportunitățile pe care schimburile de funcțiuni, schimbările circumstanțelor economice și ale inițiativei politice le aduc și limitat de cele amintite mai sus. Chiar și în cazul schimbărilor de regulament sau a valorilor de piață a terenurilor, dezvoltarea unei zone nu va fi niciodată egală, rămânând întotdeauna terenuri sau bucăți de "natură" care nu se vor urbaniza⁸⁹¹. Însă per ansamblu, calitatea dezvoltării ȧesuturilor noi va crește în timp, pe măsură ce cresc și constrângerile, odată cu densificarea și cu existența unor etape precedente materializate în sit⁸⁹². Ceea se poate concluziona este că există continuitate în evoluția formei urbane, chiar și în aparent haoticele periferii și o anumită predictibilitate, care face în cele din urmă ca peisajul suburban să fie unul "*articulat și coerent*" și nu unul "*aleator și haotic*"⁸⁹³. Însă evaluarea unor astfel de medii adesea amestecă atribute și efecte, a căror punere împreună pare adesea implicită. Efecte ca cele economice și sociale ale suburbanizării afectează evaluarea ei spațială și estetică, iar reversul este și el valabil. Câtă vreme modelul economic implică valori insensibile și inestetice, coerența lui nu poate fi convingătoare și nici rațiunea lui de a fi, suficientă sau suficient de corectă.

•

La marginile orașelor, satelor, pădurilor, apelor sau șoselelor, pe câmpuri și pe dealuri, în mediul de viață cotidian și expansiv, peisajul se schimbă cu repeziciune, iar ceea ce fixează cadrul și privirea nu sunt măręia naturii sau elocvența civilizației umane construite în timp, ci noile locuințe individuale. Casa izolată apare ca un model rezistent, care supraviețuiește schimbărilor de paradigmă urbană și socială și există în permanență în interiorul și în afara lor. Construirea de locuințe la periferiile sau în afară localităților nu produce doar medii noi din punctul de vedere al categoriei urban/rural, ci și o aseasonare a mediilor urbane și cel rurale consacrate. Peisaje inițial diferite în baza unor mai vechi specifice locale, primesc acum un numitor comun perfect recognoscibil și distinct la nivel regional, est-european. El reia însă multe din elementele mai vechi ale culturilor spațiale din regiune și întrunește criteriile unui specific coerent și viu, adică are parte de o susținere socială la nivel de practică, cunoștințe și aspirații, are o largă răspândire orizontală, o angrenare în economie și în modul de trai, o susținere tehnologică și instituțională (uneori tacită, alteori efectivă) și o compatibilitate cu modele curente la nivel global, ceea ce-i asigură afinitatea cu un stil de viață contemporan și o sustenabilitate culturală și emoțională. Desigur, toate cele de mai sus nu îl fac neapărat valid din punct de vedere moral, pentru că în pofida acestora, modelul nu produce doar o transformare estetică a peisajului, ci aduce și o serie de disfuncționalități în raport cu orașul, de care în continuare depinde și se leagă din punct de vedere economic, iar în perspectivă sunt estimabile profunde dezechilibre la nivel de gestiune a resurselor și de

⁸⁹⁰ Tatom, op. cit., p. 98

⁸⁹¹ ibid., p. 91

⁸⁹² ibid., p. 90

⁸⁹³ Stanilov, op. cit., p. 74, și Tatom, op. cit., p. 99

administrare a teritoriului.

Totodată vechile ideologii încep fie detașate de realitatea efectivă a orașului, teritoriului și societății. În sferele profesioniștilor, cărora Kevin Lynch le acorda rolul de a face inteligibil și mai coerent orașul degenerat pentru locuitorii săi⁸⁹⁴, recunoașterea importanței acestui model la nivel regional întârzie să se întâmple, în pofida ratei exponențiale în care el este reprodus, sau poate tocmai datorită acestui fapt, fiind privit în continuare ca o amenințare. Cei care se adaptează mai ușor acestei realități par a fi cei din urmă, aspect ce devine simptomatic într-un context în care vernacularul, văzut adesea ca latent și inerțial, crește, devansează (și, se spune, devastează) cultul, iar cultul refuză să-l ia în seamă.

⁸⁹⁴ Hayden, op. cit., p. 121

Bibliografie

CĂRȚI ȘI CAPITOLE DIN CĂRȚI

Alexander, C., *A Pattern Language. Towns, Buildings, Constructions*, 1977, Oxford University Press, Oxford

Alexander, C., *The Timeless Way of Building*, 1979, Oxford University Press, Oxford

Alexandrescu, S., *Modernism și antimodernism. Din nou, cazul românesc*, în Antohi, S. Ed., *Modernism și antimodernism. Noi perspective interdisciplinare*, 2008, Cuvântul, București

Bhatta, B., *Analysis of urban growth and sprawl from remote sensing data*, 2010, Springer, Berlin / Heidelberg

Blaa, L., *Spațiul Mioritic*, 1994, Humanitas, București, (1936, Cartea Românească, București)

Borchert, J., *Visual Landscapes of a Streetcar Suburb*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven

Brass, P.R., *Ethnic Groups and Ethnic Identity Formation*, în Hutchinson, I. & Smith A.D. Ed., *Ethnicity*, 1996, Oxford Readers, Oxford

Bronner, S., *Building Tradition*, în Vellinga, M., Asquith, L., Eds., *Vernacular Architecture in the Twenty - First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York

Busquets, J., *Barcelona Revisited: transforming the City Within the City*, în Charlesworth, E., Ed., *City Edge: Case Studies in Contemporary Urbanism*, 2005, Elsevier, Architectural Press, Oxford

Case Scheer, B., *The Radial Street as a Timeline, A Study of the Transformation of Elastic Tissues*, în Stanilov, K., Case Scheer, B., Eds., *Suburban Form: An International Perspective*, 2003, Taylor and Francis, Londra / New York

Cosgrove, D., *Spectacle and Society: Landscapes as Theater in Premodern and Postmodern Cities*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven

Czepczynski, M., *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representations of Powers and Needs*, 2008, Ashgate, Burlington, Vermont

Davies, C, în Herreros, J, Ed., *Housing and Domestic Space in the XXI Century*. 2008, La Casa Encendida, Madrid

Davis, H., *Architectural Education and Vernacular Building*, în Vellinga, M., Asquith, L., *Vernacular Architecture in the Twenty - First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York

Davis, H., *The Culture of Building*, 1999, Oxford University Press, New York / Oxford

Drazin, A., "Omul se va mobila" - "A Man Will get Furnished": Wood and Domesticity in Urban Romania, în Miller, D., Ed., *Home Possessions. Material Culture behind Closed Doors*, 2001, Berg, Oxford / New York

Esteban i Noguera, J., *Elementos de Ordenacion Urbana (Arquitect)*, 2001, Edicions UPC, Barcelona

Fessler Vaz, L, Berenstein Jaques, P., *Morphological Diversity in the Squatter Settlements in Rio de Janeiro*, în Stanilov, K., Case Scheer, B., Eds., *Suburban Form: An International Perspective*, 2003, Taylor and Francis, Londra / New York

Friedman, T., *Pământul este plat*, 2007, Polirom, București

Gaullart, V., *Sociopolis. Proyecto para un habitat solidario*, 2004, Actar, Barcelona

Groth, P., *Framework for Cultural Landscape Study*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven

Habraken, N., J., *The Structure of the Ordinary: Form and Control in the Built Environment*, 2000, MIT Press, Cambridge, Massachusetts

Hayden, D., *Urban Landscape History: The sense of Place and the Politics of Space*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven

Holdsworth, D.W., *Landscape and Archives as Texts*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven

Howett, C., *Where the One-Eyed Man Is King*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven

Hobsbawm, E., *The Nation as Invented Tradition* în Hutchinson, I. & Smith A.D. Ed, *Nationalism*, 1994, Oxford Readers, Oxford

Hutchinson, I. & Smith A.D. Ed, *Ethnicity*, 1996, Oxford Readers, Oxford

Ingersoll, R., *Sprawltown: Looking for the City on its Edges*, 2006, Princeton Architectural Press, New York

Jackson, J., B., *The Future of the Vernacular*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven

- King, A., *The Politics of Vision*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven
- Koolhaas, R., Boeri, S., et al., *Mutations*, 2001, Actar, Barcelona
- Latter, R., *Educating Architects*, în Vellinga, M., Asquith, L., *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York
- Lewcock, R., "Generative Concepts" in Vernacular Architecture, în Vellinga, M., Asquith, L., *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York
- Lowenthal, D., *European Landscape Transformations*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven
- Matei, A., *Identitate culturală locală*, 2004, U.T. Pres, Cluj-Napoca
- Mateo, J., L., Steineman, R., Eds, *Global Housing Projects, 25 buildings since 1980*, 2008, Actar/ ETH Zurich, Barcelona / Zurich
- Meinig, D.W., *Reading the Landscape. An Appreciation of W.G. Hoskins and J.B. Jackson*, în Meinig, D.W., Ed., *The Interpretation of Ordinary Landscape. Geographical Essays*, 1979, Oxford University Press, New York
- Meinig, D.W., *Symbolic Landscapes. Some Idealizations of American Communities*, în Meinig, D.W., Ed., *The Interpretation of Ordinary Landscape. Geographical Essays*, 1979, Oxford University Press, New York
- Meinig, D.W., *The Beholding Eye*, în Meinig, D.W., Ed., *The Interpretation of Ordinary Landscape. Geographical Essays*, 1979, Oxford University Press, New York
- Miller, H., J., Ed., *Societies and Cities in the Age of Instant Access*, 2007, Springer, Berlin / Heidelberg
- Moussavi, F., *The Function of Ornament*, 2006, Actar, Barcelona
- Oliver, P., *Built to Meet Needs. Cultural Issues in Vernacular Architecture*, 2006, Elsevier, Oxford
- Payne, G., *A Journey Through Space. Cultural Diversity in Urban Space*, în Vellinga, M., Asquith, L., Eds., *Vernacular Architecture in the Twenty - First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York
- Radovic, D., *De(con)structing Urbanity*, în Charlesworth, E., Ed., *City Edge: Case Studies in Contemporary Urbanism*, 2005, Elsevier, Architectural Press, Oxford
- Rapoport, A., *Culture, Architecture and Design*, 2003, Edicions UPC, Barcelona

- Rapoport, A., *House Form and Culture*, 1969, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey
- Rapoport, A., *Human Aspects of Urban Form. Towards a Man - Environment Approach to Urban Form and Design*, 1977, Pergamon Press, New York
- Rapoport, A., *Vernacular Design as a Model System*, în Vellinga, M., Asquith, L., Eds., *Vernacular Architecture in the Twenty - First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York
- Riley, B., R., *The Visible, the Visual and the Vicarious: Questions about Vision, Landscape and Experience*, în Groth, P., Bressi, T.W., Eds., *Understanding Ordinary Landscapes*, 1997, Yale University Press, New Haven,
- Rybczynski, W., *The Look of Architecture*, 2001, Oxford University Press, Oxford
- Samuels, M., S., *The Biography of Landscape*, în Meinig, D., W., Ed., *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays*, 1979, Oxford University Press, New York
- Sorkin, M., *From New York to Darwinism: Formulary for a Sustainable Urbanism*, în Charlesworth, E., Ed., *City Edge: Case Studies in Contemporary Urbanism*, 2005, Elsevier, Architectural Press, Oxford
- Stanilov, K., *The Reconstruction of the Suburbs*, în Stanilov, K., Case Scheer, B., Eds., *Suburban Form: An International Perspective*, 2003, Taylor and Francis, Londra / New York
- Tatom, J., K., *Making a Metropolitan Landscape. Lyons 1812 - 1994*, în Stanilov, K., Case Scheer, B., Eds., *Suburban Form: An International Perspective*, 2003, Taylor and Francis, Londra / New York
- Tuan, Y., F., *Thought and Landscape*, în Meinig, D.W. , Ed., *The Interpretation of Ordinary Landscape. Geographical Essays*, 1979, Oxford University Press, New York
- Țue, A., Toderas, C., *Flexibilitatea pereților și elasticitatea caselor în Cașvana*, în Iancu, B., Ed., *The Material Culture (Re)Turn in Anthropology: Promises and Dead-ends*, 2011, Humanitas, București
- Vachon, G., Luka, N., Lacroix, D., *Complexity and Contradition in the Aging Early Postwar Suburbs of Quebec City*, în Stanilov, K., Case Scheer, B., Eds., *Suburban Form: An International Perspective*, 2004, Taylor and Francis, Londra / New York
- Vais, D., *Global și local în arhitectura contemporană*, 2011, U.T. Press, Cluj-Napoca
- Vellinga, M., *Engaging the Future*, în Vellinga, M., Asquith, L., Eds., *Vernacular Architecture in the Twenty - First Century*, 2006, Taylor and Francis, Londra / New York
- Venturi, R., Scott Brown, D., Izenour, S., *Learning from Las Vegas - Revised Edition: The Forgotten Symbolism of Architectural Form*, 1977, MIT Press, Cambridge, Massachusetts

Zardini, M., *The Prevalence of the Landscape*, in Bru, E., Ed., *New Landscapes, New Territories*, 1998, Actar, Barcelona

ARTICOLE

Alfasi, N., Almagor, J., Benenson, I., *The actual impact of comprehensive land-use plans: Insights from high resolution observations*, in *Land Use Policy*, 29/2012, pp. 862-877, Elsevier, doi:10.1016/j.landusepol.2012.01.003

Alfasi, N., Portugali, J., *Planning Just-in-Time versus planning Just-in-Case*, in *Cities*, vol. 21, 1/2004, pp. 29-39, Elsevier, doi:10.1016/j.cities.2003.10.007

Allen, L., B., *The Ranch-Style House in America: A Cultural and Environmental Discourse*, in *Journal of Architectural Education*, vol. 49, 3/1996, pp. 156-165, Blackwell Publishing, <http://www.jstor.org/stable/1425325>

Amin, A., Graham, S., *The ordinary city*, in *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22/1997, pp. 411-429, Royal Geographical Society, <http://www.jstor.org/stable/623110>

Antrop, M., *Background concepts for integrated landscape analysis*, in *Agriculture, Ecosystems and Environment*, vol. 77, 1-2/2000, pp. 17-28, Elsevier, doi:10.1016/S0167-8809(99)00089-4

Antrop, M., *The concept of traditional landscapes as a base for landscape evaluation and planning. The example of Flanders Region*, in *Landscape and Urban Planning* 38, 1-2/1997, pp. 105-117, Elsevier, doi:10.1016/S0169-2046(97)00027-3

Antrop, M., *Why landscapes of the past are important for the future*, in *Landscape and Urban Planning*, vol. 70, 1-2/2005, pp. 21-34, Elsevier, doi:10.1016/j.landurbplan.2003.10.002

Arriaza, M., Cañas-Ortega, J.F., Cañas-Madueño, J.A., Ruiz-Aviles, P., *Assessing the visual quality of rural landscapes*, in *Landscape and Urban planning*, vol. 69, 1/2004, pp. 115-125 Elsevier, doi:10.1016/j.landurbplan.2003.10.029

Arribas-Bel, D., Nijkamp, P., Scholten, H., *Multidimensional urban sprawl in Europe: A self-organizing map approach*, in *Computers, Environment and Urban Systems*, vol. 35, 4/2011, pp. 263-275, Elsevier, doi:10.1016/j.compenvurbsys.2010.10.002

Bhatt, R., *The Significance of the Aesthetic in Postmodern Architectural Theory*, in *Journal of Architectural Education*, vol 53, 4/2000, pp. 229-238, Blackwell Publishing, <http://www.jstor.org/stable/1425567>

Blackwell, M., *Architecture in a Landscape of Unholy Unions*, in *Journal of Architectural Education*, vol. 63, 1/2009, pp. 90-95, ACSA, doi:10.1111/j.1531-314X.2009.01032.x

- Blomley, N., *Flowers in the bathtub: boundary crossings at the public–private divide*, în *Geoforum*, vol. 36, 3/2005, pp. 281-296, Elsevier, doi:10.1016/j.geoforum.2004.08.005
- Borén, T., Gentile, M., *Metropolitan Processes in Post-communist States: an Introduction*, 2007, articol în *Geografiska Annaler, Seria B, Human Geography*, vol. 89, 2/2007, pp. 95-110, Swedish Society for Anthropology and Geography, doi:10.1111/j.1468-0467.2007.00242.x
- Bornberg, R., *Identity by spatial design: Topos, a principle derived from historic and vernacular cultures*, în *Urban Design International*, vol 13, 3/2008, pp. 182-200, Palgrave Macmillan, doi:10.1057/udi.2008.25
- Boulton, A., *Property and Aesthetics in an Ordinary American Landscape*, în *The Geographical Review*, vol. 101,2/2011, pp. 224-242, American Geographical Society, doi:10.1111/j.1931-0846.2011.00088.x
- Boussauw, K., *Challenges, threats and opportunities in post-conflict urban development in Kosovo*, în *Habitat International*, vol. 36, 1/2012, pp. 143-151, Elsevier, doi:10.1016/j.habitatint.2011.06.011
- Boyko, C., T., Cooper, R., *Clarifying and re-conceptualising density*, recenzie a literaturii de specialitate în *Progress in Planning*, vol. 76, 1/2011, pp. 1-61, Elsevier, doi:10.1016/j.progress.2011.07.001
- Brade, I., Herfert, G., Wiest, K., *Recent trends and future prospects of socio-spatial differentiation in urban regions of Central and Eastern Europe: A lull before the storm?*, în *Cities*, vol. 26, 5/2009, Elsevier, doi:10.1016/j.cities.2009.05.001
- Caciuc, C., *Pseudo-modernization vs. Weakened Modernization*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romena di Venezia*, 6/2010, Editura Institutului Cultural Român, București
- Catalán, B., Saurí, D., Serra, P., *Urban sprawl in the Mediterranean? Patterns of growth and change in the Barcelona Metropolitan Region 1993–2000*, în *Landscape and Urban Planning*, vol.26, 5/2009, pp. 233-244, Elsevier, doi:10.1016/j.cities.2009.05.001
- Celac, M., *Povera Archipelago*, în Goagea et al., *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București
- Clark, M., *Domestic futures and sustainable residential development*, în *Futures*, vol.33, 10/2001, pp. 817-836, Elsevier, doi: 10.1016/S0016-3287(01)00021-0
- Conrad, E., Chrisite, M., Fazey, I., *Understanding public perceptions of landscape: A case study from Gozo, Malta*, în *Applied Geography*, vol. 31, 1/2011, pp. 159-170, Elsevier, doi:10.1016/j.apgeog.2010.03.009
- Cook, A., *The Expatriate Real Estate Complex: Creative Destruction and the Production of Luxury in Post-Socialist Prague*, în *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 34, 3/2010, pp.611-628, Blackwell Publishing, doi:10.1111/j.1468-2427.2010.00912.x

Cullotta, S., Barbera, G., *Mapping traditional cultural landscapes in the Mediterranean area using a combined multidisciplinary approach: Method and application to Mount Etna (Sicily; Italy)*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 100, 1-2/2011, pp. 98-108, Elsevier, doi:10.1016/j.landurbplan.2010.11.012

Dam, van, F., Heins, S., Elbersen, B., S., *Lay discourses of the rural and stated and revealed preferences for rural living. Some evidence of the existence of a rural idyll in the Netherlands*, în *Journal of Rural Studies*, vol.18, 4/2002, pp. 461-476, Elsevier, doi:10.1016/S0743-0167(02)00035-9

Duijzings, G., *Cultura și experiențele urbane în orașele post-socialiste: propuneri pentru un program de cercetare antropologică. Vieți în tranziție: Experiențele urbane și cotidianul de la socialism la post-socialism*, în *Urbanismul (serie nouă)*, 9/2011, pp. 48-53, Registrul Urbaniștilor din România, ISSN 1844-802X

Dvora, Y., *Built Space as Story: The Policy Stories That Buildings Tell*, în *Policy Studies Journal*, vol.23, 3/1995, pp. 407-422, Policy Studies Organization, doi:10.1111/j.1541-0072.1995.tb00520.x

Egoz, S., Bowring, J., Perkins, H., *Tastes in tension: form, function and meaning in New Zealand's farmed landscapes*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 57, 3-4/2001, pp. 177-196, Elsevier, doi:10.1016/S0169-2046(01)00203-1

Ferreira, J., A., Condessa, B., Castro e Almeida, J., Pinto, P., *Urban settlements delimitation in low-density areas– An application to the municipality of Tomar (Portugal)*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 97, 3/2010, pp. 156-167, Elsevier, doi:10.1016/j.landurbplan.2010.05.007

Florida, R., Mellander, C., Stolarick, K., *Beautiful Places: The Role of Perceived Aesthetic Beauty in Community Satisfaction*, în *Regional Studies*, vol. 45, 1/2011, pp. 33-48, Routledge, doi: 0.1080/00343404.2010.486784

Franco, F., M., *Filling the voids with popular imaginaries*, în *Architectural Design*, vol. 81, 3/2011, pp. 80-85, John Wiley & Sons, doi:10.1002/ad.1243

Frank, S., recenzie la Hayden, D., *Building Suburbia: Green Fields and Urban Growth 1820-2000; A FieldGuide to Sprawl*, în *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 64, 3/2005, pp. 393-395, University of California Press, <http://www.jstor.org/stable/25068183>

Galster, G., Hanson, R., Wolman, H., Coleman, S., Freihage, J., *Wrestling Sprawl to the Ground: Defining and Measuring an Elusive Concept*, în *Housing Policy Debate*, vol. 12, 4/2001, Fannie Mae Foundation

Ghenciulescu, Ș. *Between the People's House and the Skyscraper*, în *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București

Ghenciulescu, Ș., *Către un regionalism critic? Contexte și suprapuneri în arhitectura transilvăneană recentă*, în *Urban Report 1*, 2011, fundația Zeppelin, București

Ghenciulescu, Ș., *Suburbia 2.0*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 6, 2010, Editura Institutului Cultural Român, București

Ghyka, C., *Locally Branded Utopia*, în *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București

Goagea, Ct., *The Come-back of Collective Housing*, în *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București

Goagea, Ct., Ghenciulescu, S., Goagea, C., Bleahu, A., *An Archipelago of Private Places. From Total Control to the Boom of Individuality*, în *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București

Golubchikov, O., Phelps, N., O., *The political economy of place at the post-socialist urban periphery: governing growth on the edge of Moscow*, în *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 36, 3/2011, pp. 425-440, Royal Geographical Society și Institute of British Geographers, doi:10.1111/j.1475-5661.2011.00427.x

Grant, J., L., Carson, L., *Privatizing the fringe: patterns of private streets in a slow growth region*, în *Urban Design International*, 13/2008, pp. 253-262, Palgrave Macmillan, doi:10.1057/udi.2008.28

Groth, P., *Making New Connections in Vernacular Architecture*, în *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 58, 3/1999, pp. 444-451, University of California Press, <http://www.jstor.org/stable/991538>

Hamin, E., M., Marcucci, D., J., *Ad hoc rural regionalism*, în *Journal of Rural Studies*, vol. 24, 4/2008, pp. 467-477, Elsevier, doi:10.1016/j.jrurstud.2008.03.009

Hirt, S., Petrovic, M., *The Belgrade Wall: The Proliferation of Gated Housing in the Serbian Capital after Socialism*, în *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 35, 4/2011, pp. 753-777, Blackwell Publishing, doi:10.1111/j.1468-2427.2011.01056.x

Hoagland, A., L., recenzie la Loeb, C., S., *Entrepreneurial Vernacular: Developers' Subdivisions in the 1920s*, în *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 62, 1/2003, pp. 149-150, University of California Press

Holland, C., *Questions of taste*, în *Architectural Design*, vol. 81, 5/2011, pp. 90-97, John Wiley & Sons, doi:10.1002/ad.1298

Howley, P., Donoghue, C., Hynes, S., *Exploring public preferences for traditional farming landscapes*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 104, 1/2012, pp. 66-74, Elsevier, doi:10.1016/j.landurbplan.2011.09.00

Howley, P., *Landscape aesthetics: Assessing the general publics' preferences towards rural landscapes*, în *Ecological Economics*, vol. 72/2011, pp. 161-169, Elsevier, doi:10.1016/j.ecolecon.2011.09.026

- Ioan, A., *Vecinătatea ca arhipelag*, în *ACUM 2*, 2010, Editura Universitară "Ion Mincu", București
- Jacquín, A., Misakova, L., Gay, M., *A hybrid object-based classification approach for mapping urban sprawl in periurban environment*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 84, 2/2008, pp. 152-165, Elsevier, doi:10.1016/j.landurbplan.2007.07.006
- Jankevica, M., *Comparative analysis of methodologies for landscape ecological aesthetics in urban planning*, în *Science – Future of Lithuania / Mokslas – Lietuvos ateitis*, vol. 4, 2/2012, pp. 113-119, Vilniaus Gedimino technikos universitetas, doi:10.3846/mla.2012.23
- Jansen, S., J., T., *Why is Housing Always Satisfactory? A Study into the Impact of Preference and Experience on Housing Appreciation*, în *Social Indicator Research*, 113/2013, pp. 785-805, Springer, doi: 10.1007/s11205-012-0114-9
- Jerliu, F., Hackenbroich, W., Vöckler, K., Geci, V., *Planificare postconflict: Archis Interventions in Prishtina, Kosovo*, în *Urban Report 3*, 2011, fundația Zeppelin, București
- Kaltenborn, B.P., Bjerke, T., *Associations between environmental value orientations and landscape preferences*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 59, 1/2002, pp. 1-11, Elsevier, doi:10.1016/S0169-2046(01)00243-2
- Kaplan, J., O., Krumhardt, K., M., Zimmermann, N., *The prehistoric and preindustrial deforestation of Europe*, în *Quaternary Science Reviews*, vol. 28, 27-28/2009, pp. 3016-3034, Elsevier, doi: 10.1016/j.quascirev.2009.09.028
- Kearney, M., *The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism*, în *Annual Review of Anthropology*, vol. 24/1995, pp. 547-565, Annual Reviews, <http://www.jstor.org/stable/2155949>
- Keivani, R., Parsa, A., McGreal, S., *Globalisation, Institutional Structures and Real Estate Markets in Central European Cities*, în *Urban Studies*, 38/2001, pp. 2457-2476, Sage, doi:10.1080/00420980120094614
- Kotus, J., *Changes in the spatial structure of a large Polish city – The case of Poznan*, în *Cities*, vol. 23, 5/2006, Elsevier, doi:10.1016/j.cities.2006.02.002
- Kovács, K., *Chestiunea peisajului*, în *ACUM 1*, 2010, Editura Universitară "Ion Mincu"
- Kovács, Z., Herfert, G., Wiest, K., *Changing housing preferences and residential mobility in postsocialist cities – The position of large housing estates*, 2008, consultat în 4.11.2013 la <http://www.enhr2009.com/enhr/info/cz/25132/W18.html>
- Kucina, I., *Condițiile urbanității auto-reglementate*, în *Urban Report 2*, 2011, fundația Zeppelin, București
- Lawrence, D., L., Low, S., M., *The Built Environment and Spatial Form*, în *Annual Review of*

Anthropology, vol. 19/1990, pp. 453-505, Annual Reviews, <http://www.jstor.org/stable/2155973>

Leetmaa, K., Tammaru, T., *Suburbanization in countries in transition: destinations of suburbanizers in the Tallinn metropolitan area*, în *Geografiska Annaler, Seria B, Human Geography*, vol. 89, 2/2007, pp. 127-146, Swedish Society for Anthropology and Geography, doi:10.1111/j.1468-0467.2007.00244.x

Lynch, J., A., *Perceptual values in the cultural landscape: a computer model for assessing and mapping perceived mystery in rural environments*, în *Computers, Environment and Urban Systems*, vol. 16, 5/1992, pp. 453-471, Elsevier, doi:10.1016/0198-9715(92)90005-C

MacBurnie, I., *The Periphery and the American Dream*, în *Journal of Architectural Education* (1984-), vol. 48, 3/1995, Taylor and Francis, <http://www.jstor.org/stable/1425348>

Marin, V., Matache, A., *Living Beyond the City. The Extent of an Urban Phenomenon*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 6, 2010, Editura Institutului Cultural Român, București

Maudlin, D., *Crossing Boundaries: Revisiting the Thresholds of Vernacular Architecture*, în *Vernacular Architecture*, vol. 41, 11/2010, pp. 10-14, Maney Publishing, doi:10.1179/174962910X12838716153682

Meeus, B., *Work abroad before, during and after household creation. An exploration of the economic role of work migration*, în *Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza" din Iași, Geografie*, vol. 55/2009, pp. 117-140, <http://www.analegeo.uaic.ro/index.php/SciGeo/article/view/31>

Mihăilescu, V., *Spații îngrijite*, în *Urbanismul (serie nouă)*, 9/2011, pp. 54-57, Registrul Urbaniștilor din România, ISSN 1844-802X

Mihăilescu, V., Nicolau, V., *Du village a la ville et retour*, în *Bulletin of the Ethnographical Institute SASA*, vol. XLIV/1995, pp. 77-84, <http://www.rastko.rs/antropologija/glasnici-ci/44/vmihalesku.pdf>

Molnár, V., *The cultural production of locality: reclaiming the 'European City' in Post-Wall Berlin*, în *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 34, 2/2010, pp. 281-309, Blackwell Publishing, doi:10.1111/j.1468-2427.2010.00894.x

Muñoz, F., *Lock living: Urban sprawl in Mediterranean cities*, în *Cities*, vol. 20, 6/2003, pp. 381-385, Elsevier, doi:10.1016/j.cities.2003.08.003

Munteanu, M., Servillo, L., *Romanian Spatial Planning System: Post-Communist Dynamics of Change and Europeanization Processes*, în *European Planning Studies*, 2013, Routledge, doi:10.1080/09654313.2013.830696

Nassauer, J., I., Wang, Z., Dayrell, E., *What will the neighbors think? Cultural norms and ecological design*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 92, 3-4/2009, pp. 282-292, Elsevier,

doi:10.1016/j.landurbplan.2009.05.010

Nohl, W., *Sustainable landscape use and aesthetic perception—preliminary reflections on future landscape aesthetics*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 54, 1-4/2001, 223-237, Elsevier, doi:10.1016/S0169-2046(01)00138-4

Noronha (de), Vaz, E., Cabral, P., Caetano, M., Nijkamp, P., Painho, M., *Urban heritage endangerment at the interface of future cities and past heritage: A spatial vulnerability assessment*, în *Habitat International*, vol. 36, 2/2012, pp. 287-294, Elsevier, doi:10.1016/j.habitatint.2011.10.007

Ode, A., Tveit, M., S., Fry, G., *Capturing Landscape Visual Character, Touching Base with Landscape Aesthetic Theory*, în *Landscape Research*, vol. 33, 1/2008, pp. 89-117, Routledge, doi:10.1080/01426390701773854

Oliveira, J., Roca, Z., Leitão, N., *Territorial identity and development: From topophilia to terraphilia*, în *Land Use Policy*, vol. 27, 3/2010, pp. 801-814, Elsevier, doi:10.1016/j.landusepol.2009.10.014

Ourednicek, M., *Differential suburban development in the Prague urban region*, în *Geografiska Annaler*, vol. 89, 2/2007, pp. 111-126, Swedish Society for Anthropology and Geography, doi:10.1111/j.1468-0467.2007.00243.x

Palang, H., Peil, T., *Mapping future through the study of the past and present: Estonian suburbia*, în *Futures*, vol. 42, 7/2010, Elsevier, pp. 700/710, doi:10.1016/j.futures.2010.04.007

Petrovici, N., *Fabricating the Suburbia. Where does the Chaotic Urbanization Come From?*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romena di Venezia*, 6, 2010, Editura Insitutului Cultural Român, București

Pichler - Milnović, N., *European Urban Sprawl: Sustainability, Cultures of (Anti)Urbanism and "Hybrid Cityscapes"*, în *Dela*, 27/2007, pp. 101-133, DOAJ, http://www.ff.uni-lj.si/oddelki/geo/Publikacije/Dela/files/Dela_27/06_pichler.pdf

Pismann, A., Allaert, G., Lombaerde, P., *Urban and suburban lifestyles and residential preferences in a highly urbanized society. Experiences from a case study in Ghent (Flanders, Belgium)*, 2011, în *Belgeo, Urban Studies in Belgium*, 1-2/2011, pp. 89-104, Belgeo, <http://belgeo.revues.org/6394>

Planwerk (colectiv), *Cities. From Extreme control to Extreme Freedom*, în Goagea et al., *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București

Planwerk (colectiv), *Planning Models and Alternatives*, în Goagea et al., *Remix: Fragments of a Country*, 2007, Editura Pro, București

Planwerk (colectiv), *Picnic City*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romena di Venezia*, 6, 2010, București, Editura Insitutului Cultural Român

Planwerk (colectiv), în *Urban Report 3*, 2011, Fundația Zeppelin, București

Qviström, M., *Shadows of planning: on landscape/planning history and inherited landscape ambiguities at the urban fringe*, în *Geografiska Annaler, Seria B, Human Geography*, vol. 92, 3/2010, pp. 219-235, Swedish Society for Anthropology and Geography, doi:10.1111/j.1468-0467.2010.00349.x

Radulović, S., Mitrović, B., Ralević, M., Durović, M., *Informal growth of housing in Belgrade under the impact of transition to global economy*, în *Planum*, vol. 26, 1/2013, pp. 1-13, <http://www.planum.net/planum-magazine/cities-to-be-tamed/section-1>

Rattenbury, K., *Too Good to Be True, The Survival of English Everyday PoMo*, în *Architectural Design*, vol. 81, 5/2011, pp. 106-113, John Wiley & Sons, doi:10.1002/ad.1300

Roca, Z., Nazare, M., *Affirmation of territorial identity: A development policy issue*, în *Land Use Policy*, vol.24, 2/2007, pp. 434-442, Elsevier, doi:10.1016/j.landusepol.2006.05.007

Rogerson, R., Rice, G., *Making Sense of Places: "Moral geographies" of sensory urbanism*, în *Architectural Theories Review*, vol. 14, 2/2009, pp. 142-155, Routledge, doi:10.1080/13264820903049224

Rosenberg, B., C., *The Our House DIY Club: Amateurs, leisure knowledge and lifestyle media*, în *International Journal of Cultural Studies*, vol 17, 4/2011, pp. 173-190, Sage, doi:10.1177/152747641244608

Rufi, J., V., *¿Nuevas palabras, nuevas ciudades?*, în *Revista de geografia*, 2/2003, pp. 79-103, Universitat de Girona, Spain, <http://www.raco.cat/index.php/RevistaGeografia/article/viewFile/46133/59877>

Sabatino, M., *The poetics of the ordinary: the American places of Charles W. Moore*, în *Places*, vol. 19, 2/2007, pp. 62-71, The Design Observer Group, <http://escholarship.org/uc/item/3bf0j2bv>

Šakaja, L., Stanic, J., *Other(ing), self(portraying), negotiating: the spatial codification of values in Zagreb's city-text*, în *Cultural Geographies*, vol. 18, 4/2011, pp. 495-516, Sage, doi:10.1177/1474474011414636

Salvati, L., Sateriano, A., Bajocco, S., *To grow or to sprawl? Land Cover Relationships in a Mediterranean City Region and implications for land use management*, în *Cities*, vol. 30/2012, pp. 113-121, Elsevier, doi:10.1016/j.cities.2012.01.007

Schein, R., *Cultural Landscape Studies: Reception and the Social Mediation of Meaning*, în *Journal of the Society of Architectural Historians*, University of California, 65/2006, pp. 17-18, University of California Press, <http://www.jstor.org/stable/25068232>

Schmidt, W., *The emerging role of visual resource assessment and visualisation in landscape planning in Switzerland*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 54, 1-4/2001, pp. 213-221,

Elsevier, doi:10.1016/S0169-2046(01)00137-2

Schneider, A., Woodcock, C., E., *Compact, Dispersed, Fragmented, Extensive? A Comparison of Urban Growth in Twenty-five Global Cities using Remotely Sensed Data, Pattern Metrics and Census Information*, în *Urban Studies Journal*, vol. 45, 3/2008, pp. 659-692, Sage, doi:10.1177/0042098007087340

Smith, A., Rochovská, A., *Domesticating neo-liberalism: Everyday lives and the geographies of post-socialist transformations*, în *Geoforum*, vol. 38, 6/2007, pp. 1163-1178, Elsevier, doi:10.1016/j.geoforum.2007.03.003

Staddon, C., Mollov, B., *City profile: Sofia, Bulgaria*, în *Cities*, vol. 17, 5/2000, pp. 379-387, Elsevier, doi:10.1016/S0264-2751(00)00037-8

Steinführer, A., Haase, A., *Demographic Change as a Future Challenge for Cities in East Central Europe*, 2007, articol în *Geografiska Annaler, Seria B, Human Geography*, vol. 89, 2/2007, pp. 183-195, Swedish Society for Anthropology and Geography, doi:10.1111/j.1468-0467.2007.00247.x

Su, S., Xiao, R., Zhang, Y., *Multi-scale analysis of spatially varying relationships between agricultural landscape patterns and urbanization using geographically weighted regression*, în *Applied Geography*, vol. 32, 2/2012, pp. 360-375, Elsevier, doi:10.1016/j.apgeog.2011.06.005

Sykora, L., *New socio-spatial formations: places of residential segregation and separation in Czechia*, în *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, vol. 100, 4/2009, pp. 417-435, Royal Dutch Geographical Society, doi:10.1111/j.1467-9663.2009.00550.x

Șerbescu, A., *On Chance and Adaptation: Rural Inhabitation during the Romanian Post-Socialist Transition*, în *Traditional Dwellings and Settlements Review*, vol. 21, 1/2009, pp. 37-50, <http://iaste.berkeley.edu/pdfs/21.1d-Fall09Serbescu.pdf>

Terkenli, S., T., *Towards a theory of the landscape: the Aegean landscape as a cultural image*, în *Landscape and Urban Planning*, vol. 57, 3-4/2001, pp. 197-208, Elsevier, doi:10.1016/S0169-2046(01)00204-3

Topalović, M., *Cărămidă și aur*, în *Urban Report 2*, 2011, Fundația Zeppelin, București

Topalović, M., *Exhausted City*, în *Urban Report 1*, 2011, Fundația Zeppelin, București

Troc, G., *The Postsocialist Neighborhood: Florești (Cluj-Napoca)*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romena di Venezia*, 6, 2010, Editura Institutului Cultural Român, București

Trondman, M., Lund, A., Lund, S., *Socio-symbolic homologies: Exploring Paul Willis' theory of cultural forms*, în *European Journal of Cultural Studies*, vol. 14, 5/2011, pp. 573-592, Sage, doi:10.1177/1367549411412205

Tudora, I., *Mădănuț / patrimoniu natural și cultural*, în *ACUM 1*, 2010, Editura Universitară

"Ion Mincu", București

Tudora, I., *Peisajul / peisajul urban – scurtă incursiune sau o încercare de definiție*, în *ACUM 1*, 2010, Editura Universitară "Ion Mincu", București

Tudora, I., *Rolul grădinilor și prezența lor în peisajul bucureștean*, în *ACUM 4*, 2011, Editura Universitară "Ion Mincu", București

Tudora, I., *Spațiul public ca peisaj între politic și vernacular*, în *ACUM 3*, 2010, Editura Universitară "Ion Mincu", București

Turner, M., A., *A simple theory of smart growth and sprawl*, în *Journal of Urban Economics*, vol. 61, 1/2007, pp. 21-44, Elsevier, doi:10.1016/j.jue.2006.05.004

Tveit, M., S., Ode Sang, A., *Landscape assesment in metropolitan areas - developing a visual indicator - based approach*, în *SPOOL*, vol. 1, 1/2013, pp. 301-316, TU Delft, <http://dx.doi.org/10.7480/spool.2013.1.641.g784>

Tveit, M., Ode Sang, A., Fry, G., *Key concepts in a framework for analysing visual landscape character*, în *Landscape Research*, vol. 31, 3/2006, pp. 229-255, Taylor & Francis, doi:10.1080/01426390600783269

Ungurean, S., *The Suburb or About the Logic of "Neither, Nor"*, în *Superbia, Quaderni della Casa Romena di Venezia*, 6/2010, Editura Insitutului Cultural Român, București

Upton, D., recenzie la Davis, H., *The Culture of Building*, în *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 60, 2/2001, pp. 236-238, University of California Press, <http://www.jstor.org/stable/991720>

Vinea, V., *Ansamblurile de locuințe colective noi din București - imaginar și realitate în configurarea locuirii și a spațiului comunitar neconstruit*, în *ACUM 4*, 2011, Editura Universitară "Ion Mincu", București

Weiss, S., J., *On Balkanization*, în *Urban Report 1*, 2011, Fundația Zeppelin, București

Zahariade, A., M., *Bucureștiul, un mare sat. Despre reprezentarea orașului medieval în proiectul Bucureștiului modern*, în *ACUM 4*, 2011, Editura Universitară "Ion Mincu", București

Zahariade, A., M., *Façade*, în *ACUM 4*, 2011, Editura Universitară "Ion Mincu", București

Zerjav, B., *Informal Construction*, conținut adițional la *Urban Report 2*, 2011, Fundația Zeppelin, București

ALTE PUBLICAȚII ȘI ALTE SURSE

Archis Interventions in South Eastern Europe, în Volume, 26/2010, Archis Foundation, www.archis.org/interventions

Arellano, B., Roca, J., *The Urban Sprawl in Megacities, it is an Unsustainable Model?*, prezentare în cadrul *19th Annual Conference of the European Real Estate Society*, Edinburgh, 23-26 Iunie, 2012, http://web.sbe.hw.ac.uk/eres2012/Papers/eres2012_161.pdf

Atelier MASS, *Head Up!*, în *Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 11/2012, București, Editura Institutului *Cultural Roman*, catalog al expoziției omonime din cadrul ediției a XIII-a a Bienalei de Arhitectură de la Veneția 2012

Ballesteros, M., Ferré, A., Hwang, I., Kubo, M., Prat, R., Sakamoto, T., Tetas, A., Eds., *Verb - Crisis*, 2008, Actar, Barcelona

Balkanology. New Architecture and Urban Phenomena in Southeast Europe, expoziție, București, MNAC, 11/2011, Swiss Architecture Museum (SAM), Basel, în cooperare cu Architektzentrum Viena

Cirman, A., *Housing tenure preferences in societies with marginal rental sectors: The case of Slovenia*, in *Adequate and Affordable Housing for All*, 2004, conferință internațională, Toronto, http://www.researchgate.net/publication/228391877_Housing_tenure_preferences_in_societies_with_marginal_rental_sectors_The_case_of_Slovenia

Convenția Europeană a Peisajului, Florența, 2000, <http://www.cimec.ro/Monumente/ConventiaEuropeanaapeisajului.htm>

CORINE Land Cover database (1985 -), Agenția Europeană a Mediului, <http://www.eea.europa.eu/publications/COR0-landcover>

Dinulescu, H., *În cautarea modelului. Rezonanța tradiției în arhitectura românească*, teză de doctorat, UAUIM, 2011, București,

Ferré, A. et al. Kubo, M., Prat, R., Sakamoto, T., Tetas, A., Eds., *Verb - Connection*, 2003, Actar, Barcelona

Gluzak, M., Marona, B., *Housing demand, urban sprawl and gated societies: Evidence from Poland*, Cracow University of Economics, Enhr Conference, Toulouse, 07/2011, <http://www.enhr2011.com/sites/default/files/Paper-MichalGluzakBartlomiejMarona-WS08.pdf>

Hackett, P., *Housing and Growth in Suburbia*, 2009, The Smith Institute, Londra <http://www.smith-institute.org.uk/file/HousingandGrowthinSuburbia.pdf>

Housing Statistics in the European Union 2004, raport al Comisiei Naționale a Locuințelor, Construcțiilor și Planificării, Suedia și al Ministerului Dezvoltării Regionale a Republicii Cehe, Intellecta Strâlins, Falun, 02/2005,

http://www.boverket.se/Global/Webbokhandel/Dokument/2005/housing_statistics_in_the_european_union_2004.pdf

Lyotard, J., F., *Zonă*, preluat cu autorizarea editorului din *Moralités postmodernes*, 1993, pp. 25-36, Galilée, Paris, traducere de Ciprian Mihali, în IDEA, 23/2006, Cluj-Napoca, <http://idea.ro/revista/?q=ro/node/40&articol=377>

Matache, A., *Locuirea în ansamblurile rezidențiale închise. Zona Pipera – Voluntari*, teză de doctorat, UAUIM, 2010, București,

MOLAND (Monitoring Land Use / Cover Dynamics), proiect al European Comission Joint Research Centre și Institute Environment and Sustainability, <http://moland.jrc.it/>

Muñoz, F., *Urbanización paisajes comunes, lugares globales*, 2008, Editorial Gustavo Gili Barcelona, rezumat

Popa, A., *Evidența prezenței peisajului agricol în teritoriu*, teză doctorat UAUIM, 2011, București

Riboulet, P., *La ville comme oeuvre*, conferință la Pavillon de l'Arsenal, 1994, Paris

Șerbescu, A., *O abordare critică a vernacularului. Despre continuitate și schimbare în spațiul rural românesc, după 1989*, teză de doctorat, UAUIM, 2011, București,

The State of European Cities in Transition 2013, raport al United Nations Human Settlements Programme (UN Habitat), 2013, Institute for Urban Development și Instytut Rozwoju Miast, Cracovia, <http://unhabitat.org/the-state-of-european-cities-in-transition-2013-taking-stock-after-20-years-of-reform/>

Urban sprawl in Europe. The ignored challenge, raport al Agenției Europene a Mediului, 10/2006, European Comission Joint Research Centre http://www.eea.europa.eu/publications/eea_report_2006_10

Vöckler, K., *Turbo Urbanism in Prishtina*, extras din *Prishtina is Everywhere. Turbo Urbanism: The Aftermath of a Crisis*, 2008, Archis Publishers, Amsterdam

www.girbovan.ro/10 – 1